ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՂ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ALL ARMENIAN FOUNDATION FINANCING ARMENOLOGICAL STUDIES

2024 N 3 (36)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2024 Թ. N 3 (36)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ · PUBLICATION

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ*

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող

vterghevondian@gmail.com

0009-0004-7212-4683

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.5-21

ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ (XIII Դ.) «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՑ» ԵՐԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամփոփում

Արքունի ատենադպիր Վահրամ վարդապետի, կամ Վահրամ Րաբունի «Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ը ոչ ծավալուն, չափածո մի երկ է՝ ամբողջությամբ նվիրված Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությանը իր սկզբնավորումից (1080 թ.) մինչև XIII դարի 80-ական թվականները: Այն ստեղծվել է որպես շարունակություն Ներսես Շնորհալու «Վիպասանութեան»՝ հետևելով նրա ոճին ու հանգին: Թագավորի պատվերով ստեղծված այս գործը ձեռագիր մատյաններում միավորվել է այլ հեղինակների (Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի և ուրիշներ) գործերի հետ: Գրեթե նույն սկզբունքով էլ կազմվել են տպագիր օրինակները: XIX դարում այն ունեցել է մի քանի հրատարակություն, սկսած 1804-ից (Մադրաս) մինչև 1869-ը (Փա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.09.24, գրախոսվել է 21.10.24, ընդունվել է տպագրության 15.12.2024:*

րիզ): Մինչ այժմ եղած բոլոր հրատարակությունները բաժանվում են երեք տարբերակի. ա) «Մադրաս-1804», բ) «Փարիզ-1859» և գ) «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832-Փարիզ-1869», որոնք տպագրվել են հիմնվելով միմյանցից ակնհայտորեն տարբերվող ձեռագիր ընդօրինակությունների վրա: «Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ի վերոհիշյալ երեք տարբերակի համար որպես հիմք ծառայած բոլոր ձեռագրերը կամ ոչնչացել-անհետացել են, կամ նրանց գտնվելու վայրն անհայտ է: Ուստի տպագիր օրինակները, քանի դեռ համապատասխան ձեռագրերը չեն հայտնաբերվել, ունեն բնագրի նշանակություն և պարտադիր կերպով պետք է հաշվի առնվեն տվյալ երկի քննական բնագրի կազմման պարագայում: Տպագիրների միջև կատարված համեմատությունը վկայում է հօգուտ «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832-Փարիզ-1869» տարբերակի, որն ամենաամբողջականն է: Ասվածը հատկապես վերաբերում է Էդուարդ Դյուլորիեի «Փարիզ-1869»-ի տպագրությանը, որը նաև առավել խնամված տեքստ ունի (շարադրված առնվազն 3–4 ձեռագրի համեմատությամբ), օժտված է գիտական կառուցվածքով ու ֆրանսերեն լիարժեք թարգմանությամբ:

Բանալի բառեր՝ *Վահրամ վարդապետ (Վահրամ Րաբուն (Րաբունի)), Պատմութիւն Ռուբենեանց, Կարապետ Շահնազարեանց, Էդուարդ Դյուլորիե, Մադրաս, Կալկաթա, Փարիզ:*

Ներածություն

Կիլիկյան Հայաստանի վերջին հզոր թագավոր Լևոն Գ (II)-ի օրոք[1] ապրած Վահրամ վարդապետ Եդեսացին, կամ Վահրամ Րաբունը (Րաբունին) իր ժամանակի բացառիկ պետական այրերից է, որ Հայոց արքունիքում ունենալով շատ բարձր ու պատասխանատու դիրք, որպես Լևոն Գ (II)-ի ատենադպիրը, միաժամանակ թողել է հարուստ մատենագրական ժառանգություն: Այն ընդգրկում է հիմնականում աստվածաբանական ու մեկնողական երկեր:

[1] Այս թագավորի ծաղկուն քսանամյա շրջանին և նրա անարժան (ըստ հեղինակի) ժառանգներին հետաքրքիր բնորոշում է տալիս Կարապետ վարդ. Շահնազարյանցը. «Թագաւորութիւն Լեւոնի երրորդի եղև արդարև թագաւորութիւն վերանորոգութեան ուսմանց և կրթութեան առ Հայս. և եթէ երկինք հաշտ ակամբ հայեցեալ էին առ Հայաստան ժողովուրդն. պարգևէին հարկաւ եւ իմաստասէր թագաւորին այնմիկ ժառանգս հաղորդս իւրով առաքինութեանց. սակայն թուի թէ նախնիք մեր չեղեն արժանի այսմ շնորհացս. սմին իրի և մահուամբն Լեւոնի երրորդի շիջաւ եւ լոյս իմաստութեան առ Հայս Կիլիկիոյ. եւ անկաւ վերստին ազգն ի խորխորատ տգիտութեան յոր գնայ ցարդ ընդ խարխափ» (**Վահրամ** 1859, 10–11):

Դրանց մեջ հատկապես արժեքավոր են մեկնողական բնույթի գործերը, ինչպես Արիստոտելի «Կատեգորիաների» և «Պերիարմէնիաս»-ի, Պորփյուրի «Ներածության», Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան», Կեղծ-Արիստոտելի «Աշխարհի մասին», Գրիգոր Նյուսացու «Մարդու կառուցվածքի մասին», Դիոնիսիոս Արեոպագացու «Երկնային քահանայապետության մասին» երկերի մեկնությունները: Վահրամ վարդապետի մեզ հասած գործերի մեջ է նաև Լևոն թագավորին օծելու տոնակատարության ժամանակ ասած ճառը: Եթե սրան գումարենք նաև մի ամբողջ շարք կրոնական-աստվածաբանական աշխատությունները,[2] ապա կարելի է ասել, որ նրա երկերի մատենագիտությունը մոտենում է երկու տասնյակի:

Այդ բոլոր աշխատությունների մեջ իր միակ պատմական բնույթի «Պատմութիւն Ռուբենեանց» երկով Վահրամ Րաբունը մեկն է Կիլիկիա-Եփրատացիքում ապրած ու այնտեղ գործած սակավաթիվ պատմիչներից: Նրա երկը թե՛ ընդգրկած ժամանակաշրջանով և թե՛ հեղինակների կյանքի տարիներով ընդհանրություններ ունի Սմբատ Սպարապետի ու նրա «Տարեգրքի» հետ: Րաբունի երկը բացառիկ է հենց թեկուզ նրանով, որ ունի չափածո հորինվածք, հղացվել է որպես Ներսես Շնորհալու «Վիպասանութեան» շարունակություն և շարադրվել է Հայոց արքայի պատվերով: Իրականում այս երկու իրարահաջորդ գործերը, մի շարք այլ երկերի հետ, կարող են բնորոշվել իբրև հայ միջնադարյան պատմագրության մի առանձին ժանր՝ «չափածո պատմագրություն» անվամբ:

XIII դարի 80-ականներին (հավանաբար մինչև կեսերը) ստեղծված այս երկը հետագա ընդօրինակություններում որպես փոքրածավալ ստեղծագործություն, գրեթե միշտ, մաս է կազմել տարբեր ժողովածուների՝ միավորվելով այլ երկերի (օրինակ՝ Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ»-ի) հետ: Իսկ այն հանգամանքը, որ երկը գրված է (նույնպես հետևելով Շնորհալուն) ութվանկանի տողերով և միանման հանգով, նկատվել է որպես հարմար միջոց՝ երիտասարդ սերնդին նախնյաց պատմությունը առավել մատչելի և ընդունված ձևով փոխանցելու համար, ուստի հաճախ ընդգրկվել է կրթական նպատակներով կազմված զանազան ձեռնարկների մեջ: Սակայն, չնայած այս երկի հանդեպ դեռևս XIX դարի սկզբից եղած մեծ հետաքրքրությանը և ոչ քիչ թվով հրատարակություններին՝ մինչ օրս չի կազմվել «Պատմութիւն Ռուբենեանցի» քննական բնագիրը: Բնականաբար, նման գործ ձեռնարկելով, նախ անդրա-

[2] Տե՛ս **Գրիգորյան** 1969, 19–23:

դարձ կատարեցինք առկա բոլոր տպագիր օրինակներին: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ «Պատմութիւն Ռուբենեանցի» պարագայում դրանք շատ կարևոր նշանակություն ունեն քննական բնագրի համար:

Հնդկաստանի ձեռագրերի կորուստը

Մեր պրպտումների արդյունքում (Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան՝ 7 ձեռագիր, Վենետիկի (Սուրբ Ղազարի) Մխիթարյան միաբանության մատենադարան՝ 10 ձեռագիր, Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան՝ 3 ձեռագիր, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի մատենադարան՝ 2 ձեռագիր) հետևելով ձեռագրացուցակներին, այսօրվա դրությամբ, հայտնաբերել ենք ընդհանուր առմամբ 22 ընդօրինակություն: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ նախկինում (մինչև XVIII դ. վերջ և XIX դ. առաջին կես) դրանց թիվն ավելի մեծ էր: Բանն այն է, որ ժամանակին Վահրամի երկի օրինակներ եղել են նաև Հնդկաստանում (Մադրաս, Կալկաթա), ինչպես նաև Կ. Պոլսում, սակայն դրանք այսօր չկան: Համենայն դեպս, Հնդկաստանի օրինակները 1860-ական թվականների առաջին կեսին անառողջ և ձեռագրերի համար խիստ վնասակար պայմաններում պահվելու հետևանքով ոչնչացել են:

Այս հարցին հանգամանորեն անդրադարձել է Սիմոն Սիմոնեանը իր «Հնդկահայ կարեւոր վաւերագիր մը» հոդվածում, որը լույս է տեսել Անթիլիասում (Լիբանան) Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Հասկ» հայագիտական տարեգրքի 1983–1984 թթ. համարում:[3] «Կարեւոր վաւերագիր»-ը վերաբերում է մի գրության, որ մաս է կազմում երկու քահանաների միջև նամակագրության: Կալկաթայում ապրած Յովհաննէս աւագ քահանայ Խաչկեանը (1804–1897) գրում է Կ.Պոլսում ապրող Յովհաննէս աւագ քահանայ Մկրեանին (1831–1909): Նամակից պարզ է դառնում, որ Խաչկեան քահանան 1844 թ. Կալկաթայում հաստատվելուց ի վեր, սկսում է ամեն կողմից ձեռք բերել ու հավաքել հայկական հին ձեռագրեր՝ դրանց թիվը հասցնելով 75-ի: Այնուհետև լուրջ հակասություններ են առաջանում Խաչկեան քահանայի և Նոր Ջուղայի ու հնդկահայոց թեմի առաջնորդ Թադեոս եպիսկոպոսի միջև: Վերջինս սպառնում է իրեն չենթարկվելու դեպքում զրկել Խաչկեանին քահանայագործելու իրավունքից, բանադրել նրան և այլն: Մտածելով, որ ձեռագրերը կարող են ցիրուցան լինել՝ Խաչկեանը դրանք լցնում է մի արկղի մեջ և ի պահ տալիս իր եղբոր գործատան պահեստին՝ Կալկաթայի մոտակա Չիչրա քաղաքում: Այ-

[3] Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Միհրան Մինասեանին՝ այս հոդվածի մասին մեզ հուշելու համար (Վ.Տ.-Ղ.):

նուհետև մեծ ջանքեր է գործադրում իր իրավունքները պաշտպանելու համար՝ նամակներով դիմելով Ամենայն Հայոց Մատթեոս կաթողիկոսին և Սրբազան Սինոդին: Ի վերջո, Խաչկեանը, երեք տարվա (1861–1864) պայքարից հետո, հասնում է նրան, որ Մայր Աթոռից ի պաշտպանություն իրեն՝ գրություն է ստանում, որը վերականգնում է նրա իրավունքներն ու պաշտպանում Նոր Ջուղայի առաջնորդի հետապնդումներից: Վերջապես անդորր գտնելով, նա որոշում է դուրս բերել պահեստից արկղը և բացել այն: Նրա առջև պարզվում է մի անսպասելի տեսարան՝ ձեռագրերի երեք քառորդը խոնավության և այլ պատճառներով ամբողջությամբ քայքայված էին, իսկ մնացորդների վրա հավաքված էին «զբիւրաւոր որդունս»: Արկղի բացումը և մեծ կորուստը հայտնաբերվում է հավանաբար 1863-ի վերջի և 1864 թ. կեսի միջակայքում: Խաչկեանը կրկնակի ափսոսանք է ապրում, քանի որ այս դեպքերից անմիջապես առաջ մերժած է լինում հնդկահայոց կտակի հարցերով Կալկաթա եկած Միքայել Նալբանդյանի առաջարկը: Վերջինս պատրաստ էր գնել ողջ հավաքածուն ու տեղափոխել այն Եվրոպա: Ինքը՝ Խաչկեանը իր ունեցած հավաքածուի ցուցակը չէր կազմել, բայց քանի որ հավաքորդը ձեռք էր բերել դեռևս XVIII դարում Հնդկաստանում հավաքված հայկական ձեռագրերի մեծ հավաքածուներ (իսկ սրանք ցուցակագրված էին), հոդվածագիրը դիմում է 1795 թ. «Ազդարար»-ում տպված երկու ցանկերի, որոնցում ընդգրկվածները մեծ հավանականությամբ անցել էին Խաչկեանին: Սրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում հայ մատենագիրներ, պատմիչներ: Ի շարս այլ հեղինակների, քայքայված ու ոչնչացած հավաքածուի մեջ հիշատակվում է նաև «Վահրամայ որդւոյ Տիգրանայ, եւ որք զկնի բանից Սրբոյն Ներսէսի՝ ի նոյն ոճս առեալ սակս տանն Ռուբինեանց»:[4]

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ, որպես եկեղեցական թեմ, Հնդկաստանը ենթակա էր Նոր Ջուղայի առաջնորդին, ենթադրելի էր, որ ինչ-որ ձեռագրեր հետագայում կարող էին հանգրվանել այնտեղ, սակայն եղած ձեռագրացուցակում մեր պրպտումները արդյունք չտվեցին: Համենայն դեպս, Լևոն Մինասյանի կազմած ցուցակում «Ոտանաւոր Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ը կամ Վահրամ վարդապետի որևէ երկ բացակայում էր:[5]

Վահրամի երկի այս օրինակների ոչնչացումով շատ հավանական է անհետացել են հենց այն ձեռագրերը, որոնց հիման վրա իրականացվել են Մադրասի (1804) և Մադրաս-Կալկաթայի (1810–1832) հրատարակությունները:

[4] Տե՛ս **Սիմոնեան** 1983–1984, 440:

[5] Տե՛ս Ցուցակ Ձեռագրաց, Նոր-Ջուղա, 1972:

Անհայտ է մնում նաև Կ. Պոլսի Միջագյուղ (Օրթագյուղ, Օրթաքյոյ) թաղամասի եկեղեցում եղած օրինակի ճակատագիրը, որից օգտվել է Կարապետ Շահնազարյանցը՝ իր 1859 թ. հրատարակությունը կազմելիս:

Հրատարակությունների համեմատությունն ու խմբավորումը

Վահրամ Րաբունու այս երկը ունեցել է 7 (1804, 1810, 1831, 1832, 1859, 1864, 1869) հրատարակություն, բոլորն էլ XIX դարում, շուրջ 65 տարվա ընթացքում: Դրանցից չորսում (1804, 1810, 1832, 1859) հայերեն բնագիրն է, մեկը (1869) հայերեն բնագիրը՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, իսկ երկուսը (1831, 1864) անգլերեն և ֆրանսերեն թարգմանություններ են՝ առանց հայերեն բնագրի:

Տվյալ երկի հրատարակության ճակատագիրը յուրօրինակ է, քանի որ բոլոր հետագա հրատարակությունները հիմնված են առաջին չորսի (Մադրաս 1804,[6] Մադրաս 1810,[7] Կալկաթա 1832[8] և Փարիզ 1859[9]) վրա, իսկ այն ձեռագրերը, որոնց հիման վրա դրանք տպվել են, կամ ոչնչացել են, կամ էլ դրանց ճակատագիրն անհայտ է: Այսպիսով, «Պատմութիւն Ռուբենեանցի» հրատարակությունները ստանում են բնագրի նշանակություն և դրանց ուսումնասիրությունը ձեռք է բերում առավել մեծ կարևորություն, քան կարող էին ունենալ որևէ այլ բնագրի հրատարակությունները:

Վահրամ Րաբունի երկը հրատարակելու առաջին փորձը կատարվել է Մադրասում, 1804 թվականին: Երկն ընդգրկված է մի ժողովածուի մեջ, որը հնդկահայոց մեջ տարածված ոճով խորագրված է «Տետրակ որ կոչի պատճառ»: Ժողովածուն կազմել է Մարիամ Տէր Յակոբեանցը: Այստեղ ընդգրկված են ուսումնական նպատակներով հավաքված տարբեր տեքստեր: «Տետրակ»-ը հրատարակվել է Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցու տպարանում: Հենց այն նույն Շմաւոնեանի, որը դրանից 10 տարի առաջ լույս էր ընծայել հայկական առաջին պարբերական «Ազդարար»-ը: Րաբունի երկը սկսվում է 69-րդ էջից և շարունակվում մինչև 137-րդ էջը (ընդհանուր՝ 1372 տող), կամ գրքի վերջը: Այստեղ Վահրամը ներկայացվում է որպես «Մեծ վարդապետն հայոց Վահրամ, Րաբուն մականուանեալ, ատենադպիր մեծի Արքային հայոց Լևոնի, որոյ խնդրանօք արար զփոքրիկ տետրակս վիպասա-

---

[6] **Վահրամ** 1804:

[7] **Վահրամ** 1810:

[8] **Վահրամ** 1832:

[9] **Վահրամ** 1859:

նութեան տաղաչափական արհեստիւ, սկսեալ ի թագաւորութեանց Ռուբենեաց մինչ ցապառումն նորա իսպառ, համառօտ ոճիւ»: Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցին, որ հավանաբար իր նախաձեռնությամբ Մարիամ Տէր Յակոբեանցի կազմած ժողովածուի վերջում ավելացրել է Րաբունի երկը, գրում է, որ ցավոք ձեռագրի առաջին 2–3 էջերը պակասում էին, որոնք այդպես էլ չի կարողացել լրացնել: Ասում է, որ երկար փնտրելուց հետո պակասող էջերը չի գտել, ուստի որոշել է այդպես էլ տպել՝ ընդգրկելով այդ ժողովածուի մեջ, քանի որ վախենում էր, որ եղածն էլ կկորչի:

Այսպիսով, հենց առաջին հրատարակության՝ «Տետրակ որ կոչի պատճառ»-ում հրատարակվածը հիմնված է մեկ, եզակի, պակասավոր ձեռագրի վրա, որը մեզ չի հասել:

Վահրամի պատմական երկի հրատարակության երկրորդ փորձը արվում է նույն Մադրասում, բայց այլ տպարանում, այլ հրատարակչի կողմից:[10] Գրքի ընդհանուր խորագիրն է «Ողբ Եդեսեայ քաղաքի»:[11] Բացի Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» և Վահրամ Րաբունի «Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ի, ընդգրկված է նաև Ներսես Լամբրոնացու «Ներբողեան առ Սուրբն Ներսէս Շնորհալի»: Ընտրությունը պատահական չէ արված: Այս երեք երկերը միմյանց է կապում Սուրբ Ներսես Կլայեցու անձն ու գործը: «Ողբ Եդեսիոյ» հռչակավոր երկի կողքին Շնորհալուն նվիրված Լամբրոնացու Ներբողյանն է և Վահրամ վարդապետի երկը, որը գրվել է նույն Շնորհալու «Վիպասանութեան» հետևողությամբ և իբրև այդ երկի շարունակություն: Վերջապես, երեք գործն էլ չափածո ստեղծագործություններ են:

Հրատարակությունն իրականացրել է Սարգիս Ծատուր Աղաւալեանցը իր տպարանում: Որևէ խոսք չկա նախորդ (1804) հրատարակության, կամ այն ձեռագրի (ձեռագրերի) մասին, որից (որոնցից) օգտվել է կազմողը: Մի բան հստակ է, մադրասյան երկու հրատարակությունները արված են երկու բոլորովին տարբեր ընդօրինակություններից: Ընդ որում, 1810-ինն ավելի ամբողջական է: Բավական է նշել, որ այն 146 տողով գերազանցում է նախորդին: Այն ընդգրկում է ժողովածուի 97–166 էջերը (ընդհանուր՝ 1518 տող): Ընդ որում, այս հրատարակությունն ուշագրավ է նաև նրանով, որ կարծես համեմատական բնագիր կազմելու առաջին փորձն է: Դրա օգտին է խոսում հետևյալ արտահայտությունը, որ տպված է հենց տիտղոսաթերթի վրա՝ «Զգուշաւոր քննութեամբ ուղղագրեալ բաղդատութեամբ ձեռագիր օրինա-

[10] **Վահրամ** 1810:

[11] **Վահրամ** 1832, Տիտղոսաթերթ:

կաց»:[12] Ճիշտ է, այս արտահայտությունը վերաբերում է բոլոր երկերին, ուստի չենք կարող անվերապահորեն պնդել, որ հենց Վահրամի երկի համար կազմողները դիմել են մեկից ավելի օրինակների, թեև տարբեր ձեռագրերի բաղդատությունը կազմողների համար, ըստ երևույթին, այնքան կարևորություն է ունեցել, որ այս դարձվածը զետեղել են տիտղոսաթերթում:

Վահրամ վարդապետի երկը հաջորդ անգամ հրատարակվում է Կալկաթայում, նշանավոր Մարդասիրական Ճեմարանում՝ 1832 թվականին: Իրականում, սա նոր հրատարակություն չէ, այլ մադրասյան երկրորդ հրատարակության վերատպությունն է՝ ընդգրկելով նույն հեղինակներին (Ներսես Շնորհալի, Վահրամ վարդապետ, Ներսես Լամբրոնացի), նույն հերթականությամբ: Միակ տարբերությունն այն է, որ վերջում ավելացված են նաև անգլերեն և հայերեն բանաստեղծություններ, անկասկած՝ կրթական նպատակներով: Վահրամ վարդապետի երկի էջերը և տողերի քանակը ամբողջությամբ համապատասխանում է 1810-ի օրինակին՝ 97–166 էջեր (1518 տող):

Հատորը ներկայացվում է որպես Կալկաթայի Մարդասիրական Ճեմարանի հրատարակություն՝ առանց նշելու կազմողի կամ կազմողների անունները: Կարճ նախաբանում, որ կոչվում է «Առ ընթերցողս», մեզ այդպես էլ անհայտ մնացած կազմողը, անդրադառնալով մադրասյան հրատարակությանը (1810 թ.), նշում է, որ վերջինս սակավ տպաքանակ ունենալով՝ արագ սպառվել է, և իրենք հիմա այն հրատարակում են «հետևելով Մադրասեան օրինակին ի պէտս համբակացն Ճեմարանին մերոյ: Յուսալի է մեզ զի տպագրութիւն այսր գործոյ արծածեսցէ ի սիրտս Հայ գրասիրաց զսէր բանաստեղծութեան, որոյ նպատակն է սէր առ Աստուած և սէր առ մարդիկ»:[13]

Եթե 1810–1832-ի հրատարակության վերաբերյալ համեմատական բնագիր լինելու հանգամանքը ենթադրելի է, ապա 1859-ի փարիզյան հրատարակությունը որոշապես կազմված է երկու ձեռագիր ընդօրինակությունների հիման վրա (մի բան, որի մասին նշում է կազմողը նախաբանում), ուստի այն, առանց որևէ կասկածի, կարելի է համարել համեմատական բնագիր:

«Շար Հայ պատմագրաց»-ը օգտաշատ մի մատենաշար է, որը նախաձեռնել ու հրատարակել է Սուրբ Էջմիածնի միաբան Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանցը Փարիզում: Հենց այս շարքի (Ղևոնդ, Ստեփանոս Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբելեան) հերթական հատորն է, որ ընդգրկում է երկու կիլիկե-

---

[12] **Վահրամ** 1832, Տիտղոսաթերթ:

[13] **Վահրամ** 1832, 0:

ցի հեղինակների՝ Սմբատին ու Վահրամին:[14] «Ոտանաւոր Պատմութիւնը» հաջորդում է Սմբատի «Տարեգրքին» և զբաղեցնում է 181–242 էջերը: Վահրամ Րաբունի երկի այս նոր հրատարակության մանրամասների վերաբերյալ կազմողը փոխանցում է սակավ տեղեկություններ, որոնք որոշ գաղափար տալիս են, բայց նաև թողնում են հարցականներ. «Տպագրութիւն գրոյս արարաւ համեմատութեամբ երկուց օրինակաց, յորոց զմին օրինակեալ էի վաղ ժամանակօք իմով ձեռամբ. զերկրորդն ետ մեզ ազգասիրաբար Թանգարանն վերծանութեան Միջագիւղին Կոստանդնուպօլսի, որում գոհութիւն շատ: Ջսակաւ տարբերութիւնսն դրոշմեցաք յաւարտ գրոյս ի գիտութիւն քննասիրաց»:[15] Զարմանալի է, բայց Շահնազարյանցը չի հիշատակում «Պատմութեան» նախորդ երեք հնդկաստանյան հրատարակություններից և ոչ մեկը: Տեքստերի քննությունը ևս ցույց է տալիս, որ շահնազարյանական հրատարակությունը նույնական չէ ոչ «Մադրաս-1804»-ի և ոչ էլ «Մադրաս 1810-Կալկաթա-1832»-ի հետ:

Փորձենք հասկանալ, թե որ երկու ձեռագրերից է օգտվել կազմողը: «Յորոց զմին օրինակեալ էի վաղ ժամանակօք իմով ձեռամբ» արտահայտությունը ոչ մի հստակ հետք չի նշում: Շահնազարյանցի մեզ հայտնի կենսագրությունը[16] հուշում է, որ այս արտահայտությունը կարող է վերաբերել 1830-ական թվականներին, երբ նա ուսանում էր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում և, ըստ վկայությունների, ընդօրինակություններ կատարում տեղի մատենադարա-

---

[14] Ֆրանսերենով գրված կարճ ծանուցման մեջ այս երկու հեղինակներին միավորելը կազմողը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Ես մեկ հատորի մեջ միավորել եմ Սմբատ Սպարապետին և Վահրամ վարդապետին, որպես ժամանակակից պատմիչներ, որոնք անդրադառնում են նույն թեմային, այն է՝ Ռուբինյան-Լուսինյան տոհմի թագավորությանը» (**Վահրամ** 1859, 182):

[15] **Վահրամ** 1859, 183–184:

[16] Ծնունդով համադանցի, մելիքական տոհմից ծագող Կարապետ Շահնազարեանցը սովորել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում՝ ուսումնառությունը շարունակելով 5–6 տարի: Այդ ժամանակ արդեն մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել միջնադարյան հայ մատենագրության հանդեպ: Մեծ հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ էլ նա կատարել է ընդօրինակություններ Սուրբ Էջմիածնում պահվող ձեռագրերից: Այնուհետև Կարապետ Շահնազարյանցը տարբեր պաշտոններ է վարել Տաթևի վանքում, Թիֆլիսում, նշանակվել է նաև Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տպարանի տեսուչ: 1850 թ. հետո նա հեռանում է Ռուսական կայսրությունից, և սկսվում է նրա կյանքի մի նոր շրջան: Նախ մեկնում է Կ.Պոլիս: Վերջապես 1855-ից հաստատվում է Փարիզում, որտեղ ձեռնարկում է իր մատենաշարը: Ապա 1863-ին հեռանում Փարիզից Մանչեստր, ապա բժշկվում Փարիզում, այստեղից անցնում Եգիպտոս և վերադառնալով Կ.Պոլիս, այստեղ կնքում իր մահկանացուն 1865-ին և այստեղ էլ թաղվում (Տե՛ս **Կոստանեանց** 1910, 6–38):

նում: Ուստի չի բացառվում, որ Էջմիածնից Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանին անցած ձեռագրերից որևէ մեկի քննությունը պարզի, որ դա հենց այդ օրինակն է: Ինչ վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի Միջագյուղի թանգարանի (այն է՝ գրադարան-մատենադարանի) օրինակին, ապա դրա փնտրտուքը առայժմ արդյունք չի տվել: Կ.Պոլսի տարբեր եկեղեցիներում եղած հայկական ձեռագրերը ժամանակի ընթացքում կենտրոնացվել են Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի գրադարանում, որտեղ այսօրվա դրությամբ Վահրամի այս երկի ընդօրինակություններ, ըստ մեր տեղեկությունների, չկան: Կարելի է ենթադրել, որ Շահնազարյանցը որպես հիմք ընդունել է ժամանակին իր ընդօրինակած ձեռագիրը, իսկ Միջագյուղի ձեռագիրը օգտագործել հավելումների կամ ճշգրտումների համար:

Այսպիսով, 1804–1859 թթ. ընթացքում առկա են Վահրամ Րաբունի «Ոտանաւոր Պատմութիւն Ռուբենեանց» երկի չորս տարբեր հրատարակություններ (Մադրաս, 1804, Մադրաս 1810, Կալկաթա, 1832 և Փարիզ 1859), որոնցից երկրորդն ու երրորդը նույնական են, ուստի կարելի է ընկալել որպես միասնական՝ «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832» տեքստ: Միաժամանակ այդ երեք տարբերակները միմյանց հետ ուղիղ կապ չունեն: Եվ ամենակարևորը՝ հիմնված են տարբեր ընդօրինակությունների վրա:

Ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ-հայագետ Էդուարդ Դյուլորիեն 1860-ական թվականներին ձեռնարկեց Խաչակրաց պատմության նվիրված ժողովածուի «Հայկական վավերագրեր» ստվարածավալ և արժեքավոր հատորի կազմումը: Այստեղ հնարավորին չափ ամբողջական ներկայացված են այդ դարաշրջանի հայկական աղբյուրները, հատկապես պատմիչները: Ի շարս այլ հեղինակների, նա անդրադառնում է նաև Վահրամ վարդապետին, որին կոչում է Վահրամ Եդեսացի:[17] Կարելի է ասել, որ Դյուլորիեն առաջինն է, որ փորձում է համեմատել երեք տեքստերը և որոշակի ընտրություն կատարում դրանց միջև: Այլ կերպ ասած՝ բնագրագիտական քննություն է կատարում հանգելով եզրակացության: Ահա թե ինչ է գրում Դյուլորիեն. «Վահրամի պոեմը գրված է միանման հանգով ավարտվող ութվանկանի տողերով, ինչպես Ներսես Շնորհալու «Ողբ»-ը՝ գրված Զանգիի կողմից Եդեսիայի գրավման առիթով, կամ Գրիգոր Տղայի գործը՝ նվիրված Սալահ ադ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավմանը: Այս երկն ունեցել է երեք հրատարակություն՝ առա-

[17] Թեև նշում է, որ հաճախ հիշվում է որպես Վահրամ Րաբուն (ասորերեն՝ Րաբբան, ուսուցիչ, գիտուն բառից):

ջինը՝ Մադրասում, 1810 թվականին,[18] բավական պակասավոր և սխալաշատ, երկրորդը՝ Կալկաթայում 1832-ին, և երրորդը՝ վերջերս Փարիզում հրատարակված Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանի կողմից, բայց այն պակաս ամբողջական է,[19] քան Կալկաթայինը, որին ես մտածեցի, որ պետք է հետևեմ և որը ես վերարտադրեցի՝ ավելացնելով որոշ օգտակար տարընթերցումներ, որոնք վերցրի փարիզյան հրատարակությունից»:[20]

Վաստակաշատ գիտնականը Մադրասի 1804-ի հրատարակությունը շփոթել է Մադրասի 1810-ի հրատարակության հետ, քանի որ «բավական պակասավոր և սխալաշատ» է հենց 1804-ի հրատարակությունը, մինչդեռ 1810-ինը հենց այն ամբողջական տարբերակն է, որը նույնությամբ վերատպվել է Կալկաթայում, և որին հետևում է Դյուլորիեն: Հետաքրքիր է, որ Դյուլորիեի հրատարակությունը երկու տողով (1520) գերազանցում է «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832»-ին (1518): Այդ մասին առաջաբանում նա ոչինչ չի ասում: Համեմատությունը ցույց տվեց, որ այդ երկու տողը (1425–1426-րդ տողեր) նա վերցրել է Շահնազարյանցի (էջ 238) հրատարակությունից (Զարին զոհիցըն խառնեալ է/ Ընդ արին նոցին զոր հեղեալ է): Մնացած տողերն ամբողջությամբ համապատասխանում են «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832»-ի հրատարակությանը: Միաժամանակ, բացի «որոշ օգտակար տարընթերցումներ» ավելացնելուց «Փարիզ-1859»-ի գրքից, Դյուլորիեն նաև.

1. տողերը համարակալել է տասնյակներով (10, 20 և այլն մինչև 1520),[21]

2. բոլոր հատուկ անունները դարձրել է մեծատառ,

3. վերացրել է ութվանկանի տողերը երկուսի բաժանող և սահուն ընթերցմանը խանգարող բութերը,

4. բոլոր այն դեպքերում որտեղ համարել է, որ կա տրամաբանական կամ քերականական սխալ ուղղել է՝ մեծ մասամբ տեղին:

---

[18] Անկասկած շփոթում է 1804-ի հրատարակության հետ (Վ.Տ.-Ղ.):

[19] «Փարիզ-1859»-ի հրատարակության համեմատությունը «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832-Փարիզ-1869»-ի տարբերակի հետ ցույց տվեց, որ առաջինը ուղիղ 100 տողով պակաս է: Ընդ որում, դրանք երբեմն առանձին մեկ-երկու պակասող տողեր են, իսկ օրինակ 850–950 տողերի միջև կան պակասող ավելի մեծ հատվածներ (օրինակ՝ հաջորդաբար 16 տող, հաջորդաբար 24 տող և այլն): Դրանք հիմնականում վերաբերում են Զաբել թագուհուն և Հեթում թագավորի սկզբնական շրջանին (Վ.Տ.-Ղ.):

[20] **Vahram** 1869, 491.

[21] 1810–1832-ում համարակալված են երկտողերը, հասնելով մինչև 750-ի (3 տող վրիպելով) և ապա վերջում ունենալով ևս 21 տող: Այսինքն, 750x2=1500–3=1497+21=1518:

Դյուլորիեն տեղյակ է և հիշատակում է նաև մի հրատարակության մասին, որը լույս է տեսել Լոնդոնում 1831-ին՝ անգլերեն արձակ թարգմանությամբ:[22] Սակայն այդ տեքստը նա զանց է առնում՝ այն իրավացիորեն համարելով «Խիստ համառոտ» և «արհեստական» մի տարբերակ, որը պակասավոր գաղափար է տալիս բնագրի վերաբերյալ:[23] Հետաքրքիր է, որ նույն այդ 1831-ի անգլերեն թարգմանությունը բոլորովին վերջերս վերատպվել է, այն տարբերությամբ, որ նույն գրքում զետեղվել է նաև «Փարիզ-1859»-ի հայերեն տեքստը:[24]

Կարելի է ասել, որ գիտական հետաքրքրություն չի ներկայացնում նաև ֆրանսերեն հրատարակությունը,[25] որը լույս է տեսել անգլերենից ավելի քան 30 տարի անց (1864), բայց նախքան Դյուլորիեի հրատարակությունը: Այն պարզապես բառ առ բառ համապատասխանում է 1831-ի անգլերեն հրատարակությանը և, հավանաբար, հենց այդ տեքստից էլ թարգմանված է՝ չնչին տարբերություններով:[26]

---

[22] **Vahram** 1831. Սա մի յուրահատուկ գիրք է՝ կազմված չինարենից ու հայերենից արված թարգմանություններից, որոնց միջև ուղիղ կապ չկա: Այն միավորում է երեք գործ՝ երկուսը Չինաստանին վերաբերող (մեկը վերաբերում է 1807–1810 թթ. ծովահեններին, մյուսը՝ Չինաստանի բուդդայական կրոնի սկզբունքներին և հոգևորականների ներքին կանոններին) և Վահրամի «Ոտանաւոր Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ը, որը ձևակերպված է որպես "Vahram's Chronicle of the Armenian Kingdom of Cilicia during the time of the Crusades": Երեք բաժինն էլ օժտված են առաջաբանով: Ընդ որում, գրքի վաճառման ցանցի մեջ (Լոնդոն, Փարիզ, Լայպցիգ, Կալկաթա) հիշատակվում է նաև Կալկաթայի մի ընկերություն, որը հուշում է հեղինակի՝ հնդկահայության հետ ծանոթության կամ առնչության մասին: Որպես թարգմանիչ, ծանոթագրությունների և պատկերազարդումների հեղինակ, հիշատակվում է Չարլզ Ֆրիդ (Ֆրիդրի՞խ) Նեումանը: Գիրքը հրատարակել է Արևելյան թարգմանության մի ինչ-որ հիմնադրամ: Ներածությունից պարզ է դառնում, որ թարգմանիչը երկար ժամանակ ապրել է Արևելքի երկրներում և մեծապես հետաքրքրված է տարբեր կրոններով, դավանանքներով ու աղանդներով: Կիլիկիային վերաբերող տեքստը թարգմանիչը ձոնել է պրոֆեսոր Ուիլքենին (Վիլկենին), որը հեղինակն է «Խաչակրաց պատմություն» գրքի և գրադարանավարն է Պրուսիայի թագավորի: Վահրամի երկին նվիրված առաջաբանում Նեումանը նշում է, որ թարգմանությունը կատարված է Մադրասի 1810-ի հրատարակությունից: Այնուհետև տեքստն է, որը Վահրամի երկի անգլերեն արձակ թարգմանությունն է, կամ՝ վերապատմումը:

[23] **Vahram** 1869, 491.

[24] **Vahram** 2020.

[25] **Vahram** 1864.

[26] Դա է հաստատում հենց տիտղոսաթերթում զետեղված գրությունը խմբագրության կողմից՝ «Այն (տարեգրությունը) նախ տպագրվել է հայերեն Մադրասում և ապա Փարիզում՝ 1860-ին: Մեզ ծանոթ է այս երկի անգլերեն թարգմանությունը շնորհիվ պ-ն Նեումանի

Եզրակացություն

Վահրամ վարդապետի «Պատմութիւն Ռուբենեանց» երկի հրատարակությունների քննության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացության.

1. Հայերեն բնագրի մինչ այժմ եղած բոլոր հրատարակությունները բաժանվում են երեք տարբերակի ա) «Մադրաս-1804» բ) «Փարիզ-1859» և գ) «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832-Փարիզ-1869», որոնք տպագրվել են հիմնվելով միմյանցից ակնհայտորեն տարբերվող ձեռագիր ընդօրինակությունների վրա:

2. «Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ի վերոհիշյալ երեք տարբերակի համար որպես հիմք ծառայած բոլոր ձեռագրերը կամ ոչնչացել-անհետացել են, կամ նրանց գտնվելու վայրն անհայտ է: Ուստի տպագիր օրինակները, քանի դեռ համապատասխան ձեռագրերը չեն հայտնաբերվել, ունեն բնագրի նշանակություն և պարտադիր կերպով պետք է հաշվի առնվեն տվյալ երկի քննական բնագրի կազմման պարագայում:

3. Տպագիրների միջև կատարված համեմատությունը վկայում է հօգուտ «Մադրաս-1810-Կալկաթա-1832-Փարիզ-1869» տարբերակի, որն ամենաամբողջականն է: Ասվածը հատկապես վերաբերում է Էդուարդ Դյուլորիեի «Փարիզ-1869»-ի տպագրությանը, որը նաև առավել խնամված տեքստ ունի (շարադրված առնվազն 3-4 ձեռագրի համեմատությամբ), օժտված է գիտական ապարատով ու ֆրանսերեն լիարժեք թարգմանությամբ: Որքան էլ զարմանալի է, մինչ այժմ հետազոտողները շատ ավելի հաճախ դիմել են ոչ թե վերոհիշյալ, այլ «Փարիզ-1859»-ի (Կ. Շահնազարյանցի) հրատարակությանը:

4. Եթե «Պատմութիւն Ռուբենեանց»-ի ձեռագրատներում առկա երկու տասնյակից ավելի օրինակների մեջ չհայտնաբերվի առավել ամբողջական ու ընտիր մի տեքստ, հնարավոր է, որ «Փարիզ-1869»-ը որպես հիմք ծառայի Վահրամ վարդապետի միակ պատմական երկի քննական բնագիրը կազմելու համար:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Գ. 1969, Վահրամ Րաբունու փիլիսոփայությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 227 էջ: *(**Grigoryan G.** 1969, Vahram Rabunu pilisopayut'yowny', Erewan, HSSH GA*

(Լոնդոն, 1831), բայց այն երբևէ չի հրատարակվել ֆրանսերենով: Պոլսահայ Սահակ Պետրոսյանը հանձն առավ կատարել այդ աշխատանքը, որն առաջին հերթին առաջարկվում է «Ռեվյու»-ի ընթերցողներին (խմբագրության կողմից)» (**Vahram** 1864, page de titre).

hrat, 227 êj). ***Grigoryan G.*** *1969, The philosophy of Vahram Rabuni, Yerevan, ASSR AS Press, p. 227 (in Armenian).*

Կոստանեանց Կ. 1910, Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց (կենսագրական ակնարկ), «Լումայ գրական հանդէս», Թիֆլիս, հ. 5–6, էջ 3–38: *(**Kostanyants K.** 1910, Karapet vardapet Shahnazaryants, "Luma grakan handes", Tiflis, 5–6, 3–38 êj).* ***Kostanyants K.*** *1910, Karapet vardapet Shahnazaryants, "Literary Review Luma", Tiflis, 5–6, p. 3–38 (in Armenian).*

Սիմոնեան Ս. 1983–1984, Հնդկահայ կարեւոր վաւերագիր մը, «Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք», Անթիլիաս, Լիբանան, էջ 421–450: *(**Simonyan S.** 1983–1984, Hndkahay karevor vaveragir my', "Kilikio katoghikosutean "Hask" hayagitakan taregirq", Antilias, Libanan, 421–450 êjer)* ***Simonyan S.*** *1983–1984, An important document of Armenians of India, "Armenological yearbook "Hask" of the Catholicosate of Cilicia", Antelias, Lebanon, p. 421–450. (in Armenian).*

Վահրամ 1804, Տետրակ որ կոչի պատճառ, Մադրաս, ի տպարանի Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցւոյ, կազմողն է՝ Մարիամ Յակոբ Յովհաննէս Տէր Յակոբեանց, 69–137 էջեր, 138 էջ: *(**Vahram** 1804, Tetrak vor kochi patjar, Madras, I tparani Ter Harutyun Shmavonean Shirazecvo, kazmoghn e Mariam Hakob Ter Hakobeants, 69–137 êjer, 138 êj).* ***Vahram*** *1804, A notebook called reason, Madras, publishing house of Ter Harutyun Shmavonean of Shiraz, edited by Mariam Hakob Ter Hakobeants, p. 69–137, p. 138 (in Armenian).*

Վահրամ 1810, Ողբ Եդեսեայ քաղաքի, շարադրեալ՝ սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ՝ Հայոց Կաթուղիկոսի Կլաեցւոյ: Վիպասանութիւն Հայոց չափեալ ոտիւք, Տեառն Վահրամայ մեծի Վարդապետի: Ներբողեան առ սուրբն Ներսէս Շնորհալին, ասացեալ Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, ոտանաւոր հեգմամբ յանգեալ: ի Մադրաս, 97–166 էջ: *(**Vahram** 1810, Voghb Yedeseay kaghaki, sharadreal srbuyn Nersesi Shnorhalvo Klayetsvo. Vipasanutyun hayots chapeal votivk Tearn Vahrama metsi Vartapeti. Nerboghean ar surbn Nerses Shnorhalin, asatseal Tearn Nersesi Lambronacvo, votanavor hegmamb hangeal, Madras, 97–166 êj). Vahram 1810, Lamentation for the city of Edessa composed by Saint Nerses Shnorhali of Kla, Catholicos of Armenians. History of Armenians in verse by the Great Vahram Vartabed. Panegyric in verse for Saint Nerses Shnorhali composed by Nerses of Lambron. Madras, p. 97–166 (in Armenian).*

Վահրամ 1832, Վիպասանութիւն Հայոց չափեալ ոտիւք՝ Տեառն Վահրամայ մեծի Վարդապետի: Ի Կալկաթա, ի տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանի, 97–166 էջ: *(**Vahram** 1832, Vipasanutyown Hayoc chapeal votivk Tearn Vahrama metsi Vartapeti. I Kalkata, I tparani Mardasirakan Jemarani, 97–166 êj).* ***Vahram*** *1832, History of Armenia in verse by Great Vahram Vartapet, Calcutta, Printing House of "Mardasirakan Jemaran", p. 97–166. (in Armenian).*

Վահրամ 1859, Սմբատ և Վահրամ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի: Փարիզ, Ի գործատան Կ.Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, 181–248 էջեր: *(**Vahram** 1859, Smbat yev Vahram, I luys y'ntsajeac handerc tsanotuteambk Karapet Vardapet Shahnazareants – miaban srbo Ejmiatsni. Paris, I*

gortsatan K.V. Shahnazareants, 181–248 êj). ***Vahram*** *1859, Smbat and Vahram, published with comments by Karapet Vardapet Shahnazareants – member of the congregation of Saint Ejmiatsin. Paris, Printing House of K.V.Shahnazareants, p. 181–248 (in Armenian).*

Ցուցակ Ձեռագրաց 1972, Ցուցակ Ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, Հատոր Բ., կազմեց Լ.Գ. Մինասեան, խմբագրութեամբ՝ Օ.Ս. Եգանեանի, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, Katalog der Armenischen Handschriften in der Bibliothek des klosters in Neu-Djoulfa, Band II, Bearbeitet von L.G.Minassian, Redigiert von O.S.Eganian, Wien, 1972, Mechitharisten-Buchdrucherei, printed in Austria. *(**Cucak Dzeragrac** 1972, Cucak Dzeragrac Nor Jughayi s. Amenaprkchean vanac tangarani, Hator B, kazmec L.G.Minasean, khmbagruteamb O.S. Eganeani, Vienna, Mkhitarean tparan),* ***Manuscript Catalogue*** *1972, Manuscript Catalogue of the library of Surb Amenaprkich monastery in Nor Jugha, II vol., composed by L.G. Minasean, edited by O.S. Yeganean, Vienna, Mkhitarean Printing House. (in Armenian).*

Vahram 1831, Translations from the Chinese and Armenian, by Charles Fried. Neuman, London, in-8, p. VII–XIX, p. 21–97.

Vahram 1864, Chronique du Royaume Arménien de la Cilicie, à l'époque des Croisades, composée par Vahram Rapoun et traduite sur l'originale arménien par Sahag Bedrosian (de Constantinople), Paris, Benjamin Duprat, 1864.

Vahram 1869, Recueil des Historiens des Croisades, publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Documents Arméniens, tome premier, Paris, Imprimerie Impériale, MDCCCLXIX, p. 491–536.

Vahram 2020, History of the Rubenian dynasty, Vahram Rabuni, Armenian text in verse with English prose translation, Published by Sophene 2020, edited by Beyon Miloyan and Kimberley McFarlane, printed in Poland, Wroclaw.

ИЗДАНИЯ «ИСТОРИИ РУБЕНИДОВ» АРХИМАНДРИТА ВАГРАМА (XIII в.)

ВААН ТЕР-ГЕВОНДЯН

Резюме

«История Рубенидов» архимандрита Ваграма или Ваграма Рабуна, секретаря царского двора – это исторический труд небольшого объема, изложенный в рифмованной форме и целиком посвященный истории Киликийского Армянского государства с момента его возникновения (1080 г.) до 80-ых годов XIII века. Он был создан как продолжение сочинения «Випасанутюн» Нерсеса Шнорали с учетом его структуры и рифмы.

Это историческое сочинение, созданное по заказу царя, часто приводилось в рукописях наряду с произведениями других авторов (Нерсеса Шнорали, Нерсеса Ламбронаци и др.). Печатные копии следовали тому же принципу. В XIX веке данное произведение издавалось несколько раз: начиная с 1804 г. (Мадрас) по 1869 г. (Париж). Все эти издания можно разбить на три группы: а) «Мадрас-1804», б) «Париж-1859» и в) «Мадрас-1810-Калькутта-1832-Париж-1869», которые основывались на отличающихся друг от друга рукописных копиях. Рукописи, послужившие основой для трех вышеупомянутых версий, либо не сохранились, либо их местонахождение неизвестно. И пока они не найдены, печатные экземпляры имеют значение оригинала и должны быть учтены при составлении критического текста. Сравнение этих изданий приводит к заключению, что версия «Мадрас-1810-Калькутта-1832-Париж-1869» является наиболее полной. Особенно это касается парижского издания Эдуарда Дюлорье 1869 г., которое имеет более выверенный и тщательно подготовленный текст (сопоставленный как минимум с 3–4 рукописями), а также научный аппарат и полный французский перевод.

Ключевые слова: *Архимандрит Ваграм (Ваграм Рабун (Рабуни)), «История Рубенидов», Карапет Шахназарянц, Эдуард Дюлорье, Мадрас, Калькутта, Париж.*

EDITIONS OF THE “HISTORY OF THE RUBENIDS” BY ARCHIMANDRITE VAHRAM (XIII c.)

VAHAN TER-GHEVONDIAN

Summary

The “History of the Rubenids” by Archimandrite Vahram, or Vahram Rabun, Secretary of the Royal Court, is a concise historical work, presented in a rhymed form and entirely dedicated to the history of the Cilician Armenian State from its origin (1080) to the 80s of the XIII century. It was created as a continuation of Nerses Shnorhali’s “Vipasanutyun”, as far as its structure and rhyme are concerned. This is a historical work, ordered by the king, which was often included in manuscripts along with texts by other authors (Nerses

Shnorhali, Nerses of Lambron and others). In the XIX century, this work was published several times: from 1804 (Madras) to 1869 (Paris). All these editions can be divided into three groups: a) “Madras-1804” b) “Paris-1859” and c) “Madras-1810-Calcutta-1832-Paris-1869”, which were certainly based on manuscript copies that differ from each other. The manuscripts that served as the basis for the three versions mentioned above have either not survived or their location is unknown. There is evidence that a large group of Armenian manuscripts in India have completely deteriorated (in the 1860s) due to being kept in very humid and unfit conditions. It is most likely that among them were also manuscripts based on which the Madras and Calcutta editions were made. The Paris edition of 1859 was made by Karapet Shahnazariants through a copy of a manuscript of the Saint Echmiadzin library. Therefore, until those manuscripts are found, printed copies have acquired the significance of the original and should be taken into account when composing a critical text. Comparison of these editions led us to the conclusion that the “Madras-1810-Calcutta-1832-Paris-1869” version is the most complete. This is especially true for the Paris edition of Édouard Dulaurier, which has a more verified and carefully prepared text (compared with at least 3-4 manuscripts) as well as a scientific apparatus and a complete French translation.

Keywords: *Archimandrite Vahram (Vahram Rabun (Rabuni)), «History of Rubenids», Karapet Shahnazariants, Édouard Dulaurier, Madras, Calcutta, Paris.*

АРМЕН МАРУКЯН*
Доктор исторических наук
Институт истории НАН РА,
mararmts@yahoo.com
0009-0007-4926-0654
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.22-37

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН И ПРЕДПОСЫЛОК ГЕНОЦИДА АРМЯН В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ГЕНОЦИДА ЕЗИДОВ В ПРОВИНЦИИ ИРАКА СИНДЖАР

Абстракт

В статье впервые проводятся параллели между Геноцидом армян, совершенным турецкими властями в Османской империи, и Геноцидом езидов, осуществленным террористической организацией «Исламское государство» в иракской провинции Синджар. В рамках данного исследования представляются как бесправное положение и религиозные преследования, так и проводимую на основе расистских идеологий дискриминационную демографическую политику турецких властей в отношении армян Османской империи и арабских властей в отношении езидов Ирака.

Помимо этого, в контексте состава преступления геноцида, зафиксированного в конвенции ООН «О предупреждении преступления геноцида и наказания за него», принятой 9 декабря 1948 года, отдельно рассматриваются подготовительные этапы Геноцида армян и Геноцида езидов. На основе сравнительного анализа в статье выявляются общности и особенности причин и предпосылок двух идентичных преступлений.

Ключевые слова: *Геноцид армян, Османская империя, пантюркизм, Геноцид езидов, провинция Ирака Синджар (Шингал), идеология арабизма, радикальный ислам.*

---

* *Статья была представлена 02.09.2024, рассмотрена 12.09.2024 и принята к публикации 15.12.2024.*

Вступление

В основе совершения такого тягчайшего преступления, каковым является геноцид, лежат определенные причины и предпосылки. Для проведения геноцидальной политики в отношении конкретных групп преступные режимы имеют свои мотивации и нарративы, и с учетом последних они осуществляют подготовительные работы, от которых зависит реализация данной преступной политики. В основе как Геноцида армян в Османской империи, так и Геноцида езидов в иракской провинции Синджар (Шингал) также лежат определенные причины и предпосылки, на базе которых преступный режим младотурок и руководство террористической организации «Исламское государство Ирака и Леванта» (далее – ИГИЛ) приняли решение по массовой ликвидации данных этнических групп.

Бесправное положение[*] и религиозные преследования армян в Османской империи и езидов в Ираке

На протяжении веков в Османской империи сложилась такая система правления, при которой христианское население было лишено равных с мусульманами прав. Если наказанием за убийство мусульманина мусульманином была смертная казнь, то убийство немусульманина мусульманином не влекло за собой какого-либо наказания. Показания немусульман в османском суде не имели такой же доказательной силы, как показания мусульман. Армяне, как и другие христиане империи, не служили в вооруженных силах, им вообще запрещалось иметь оружие.[1] В отличие от мусульман, христиане, в том числе армяне, жившие в Османской империи,

---

[*] Возникшая в 2004 году на базе некоторых структур международной террористической сети Аль-Каида суннитская террористическая группировка «Исламское государство» изначально финансировалась Катаром и Саудовской Аравией. Однако помимо этого ИГИЛ имел и другие источники финансирования, которые обеспечивались за счет продажи нефти, других природных ресурсов, предметов историко-культурного значения и военных трофеев, а также доходов, получаемых от выкупов за освобождение захваченных на подконтрольных территориях заложников. См.: Dispatch from the Field, Islamic State 2014 October, https://www.conflictarm.com/dispatches/islamic-state-ammunition-in-iraq-and-syria/ Ammunition.pdf (12.05.2024)

[1] См.: **Gunter** 2011, 2–3.

были обложены различными налогами. Помимо подушного и военного налогов армяне должны были предоставить курдам право зимовать в своих домах, а также три дня в году предоставлять бесплатное жилье турецким чиновникам.[2] Таким образом, в Османской империи сформировался бесправный статус армянского населения, которое фактически было поставлено вне закона.

Подобной дискриминации подвергалось также езидское население Ирака. Точной статистики о численности езидов в Ираке не было, по неофициальным данным их численность составляла около 550.000 – 600.000, согласно другим источникам, она достигала 800 тысяч.[3] Езиды в Ираке были второй по численности религиозной общиной после христиан.[4]

До массового истребления и изгнания из родных очагов большинство езидов проживало на северо-западе Ирака, в населенных пунктах Синджар, Башик, Телкеф, Шейхан и окрестных деревнях провинций Дохук и Мосул.[5] Один из отсталых районов Ирака – Синджар – был лишен государственных субсидий, имелись также серьезные проблемы в сфере предоставления населению каких-либо социальных услуг. В Синджаре действовала лишь одна больница на 15–20 коек, а для принятия родов беременным женщинам приходилось ездить в Дохук, находящийся в 167 км от Синджара. Подобное отношение властей к Синджару обусловливалось тем, что курдоязычных езидов идентифицировали с курдами. В Синджаре не было колледжей и высших учебных заведений, для получения среднего и высшего образования езидам приходилось ехать в Мосул, где они часто сталкивались с дискриминацией и насилием.

В период правления султана Абдул Гамида II, наряду с массовыми погромами армянского населения Западной Армении, имела место также насильственная исламизация армян. В октябре 1895 года, помимо физической ликвидации армянского населения, некоторая часть армян была

[2] См.: **Gunter** 2011, 33–34.
[3] **Кочои, Хасан** 2016, 98.
[4] **Salloum** 2013, 68.
[5] **Dinnayi** 2013, 5. https://www.kurdipedia.org/files/books/2013/87570.PDF (24.06.2024).

насильно обращена в ислам. Такой же участи удостоилось и армянское население Самсуна. В Эрзерумской долине были стерты с лица земли 40 армянских сел, население которых было уничтожено, выжили лишь жители трех насильственным образом исламизированых сел.[6]

По причине того, что езиды не исповедуют ислам, они подвергались дискриминации со стороны иракских властей. В отличие от христиан, езиды в Ираке не признавались религиозной группой, мусульмане их считали «поклонниками дьявола» и преследовали на основании законов шариата[7]. Подобно части христианского населения Османской империи, в том числе армянам, во избежание религиозных преследований, некоторые езиды также вынужденно принимали ислам и соблюдали исламские законы и обычаи.

Расистские идеологии и дискриминационная демографическая политика в отношении армян Османской империи и езидов Ирака

Помимо религиозных преследований преступные режимы на основе расистских идеологий проводили дискриминационную демографическую политику в отношении коренных народов.

Политика властей Османской империи в отношении нетурецких народов, и в первую очередь армян, проводилась на основе дискриминационной идеологии, которая прошла путь трансформации от «панисламизма»[8] к «паносманизму»[9] и «пантюркизму». Идеология пантюркизма предполагала отуречивание, а при невозможности, физическую ликвидацию нетурецких народов империи.[10] Наряду с реализацией идеологии пантюркизма другой важнейшей составляющей преступной политики Геноцида армян

[6] См.: Геноцид армян в Османской империи 1983, 83–84.

[7] **Кочои, Хасан** 2016, 98.

[8] Идеология «панисламизма» привела к исламизации некоторой части бесправных немусульманских народов империи, пытавшейся таким образом избежать жестоких притеснений и преследований. См.: **Гамелен, Брон** 1995, 30.

[9] Пришедшие к власти младотурки, изначально руководствуясь идеологией «паносманизма», пытались на основе языка, обычаев и традиций доминирующего турецкого народа, независимо от религиозной и этнической принадлежности, все население империи превратить в так называемых османов. См.: **Асланян** 2010, 82–83.

[10] **Худавердян, Саакян** 1995, 19.

являлось стремление турецких властей окончательно «присвоить» родину коренного армянского народа путем физической ликвидации последних в Западной Армении.[11]

Параллельно с массовым истреблением армян турецкие власти инициировали процесс тюркизации топонимов Западной Армении. Согласно 1-ой статье новой программы правительства от 5 января 1916 г., предполагалось все армянские, греческие и болгарские названия провинций, деревень, гор, рек и другие географические названия в империи сменить на турецкие.[12] Этим дополнительно подтверждалось, что для турецких властей одной из основных мотиваций осуществления Геноцида армян было окончательное присвоение родины армян – Западной Армении.

После прихода к власти партии «БААС» и установления режима С. Хусейна в Ираке господствовала идеология арабизма и радикального ислама, что представляло серьезную угрозу для всех неарабских этнорелигиозных общин. Естественно, политика арабизации Ирака не могла обойти курдоязычных езидов. Помимо религиозных преследований в период правления Хусейна против езидов стала проводиться политика ассимиляции, направленная на трансформацию их этнической идентичности в арабскую.

С середины 1870-ых годов турецкие власти приступили к более радикальным изменениям административных границ Западной Армении, что имело место до начала 1890-х годов. Османская империя стремилась создать такие административные единицы, в которых армяне и христиане в целом не составляли бы большинства.

В 1877 году отделившийся от Эрзерумской губернии Ванский уезд вместе с районом Хакиари превратился в отдельную провинцию, к которой позже присоединился Мушский уезд. Отделившийся от Диарбекирской губернии уезд Харберда также получил статус самостоятельной единицы, в состав которой в 1882–1883 годах из Диарбекирской губернии был переведен также уезд Малатьи. Из отделенных соседних уездов губерний Вана и Диарбекира в 1880 году образовалась новая провинция Битлиса.

[11] См.: **Марукян** 2010, 21–23.

[12] **Акчам** 2015, 68.

Входивший в состав Трапезундской губернии уезд Шапин-Карахисар в начале 1880-ых годов был включен в состав Себастийской губернии.

Таким образом, к концу XIX столетия административная система Западной Армении, представлявшая собой губернии Вана, Битлиса, Эрзерума, Диарбекира, Харберда и Себастии, до Первой мировой войны оставалась неизменной.[13]

Режим С. Хусейна также путем ассимиляции и насильственных переселений стремился изменить демографическую картину населенных езидами регионов. Иракские власти заставляли езидов из своих родных деревень переселяться в новобразованные «укрупненные поселения», тем самым нарушая их традиционный образ жизни.

В 1957 году в районе Синджара власти уничтожили около 60 езидских деревень, жители которых были выселены. Затем в 1960 г. власти конфисковали у езидов более 40.000 гектаров земли и передали их арабским фермерам. Переселение арабов в заселенный езидами район Синджара власти пытались оправдывать созданием зон безопасности в прилегающих к границе с Сирией районах, однако процесс переселения езидов осуществлялся также в расположенном в 30 км к северу от Мосула Шейхане и на других территориях страны. В 1975 году зарубежные правозащитные организации выражали озабоченность по поводу насильственной депортации около 25.000 езидов из Синджара[14].

Согласно указу от 16 марта 1978 года, все езидские земли и фермы в Шейхане передавались переселенным арабским племенам. За период 1969–1975 гг. власти уничтожили 232 езидские деревени, население которых было сконцентрировано в 12 «укрупненных поселениях». Во время массовых погромов курдов[*] в Ираке 6 сентября 1988 года были арестова-

---

[13] История Армении 2010, 448–450.

[14] **Кочои, Хасан** 2016, 53.

[*] В 1987–1989 гг. более 182.000 человек погибли вследствие политики иракских властей по массовому истреблению курдов, более известной как операция «Анфаль». После свержения режима С. Хусейна новые власти Ирака организовали суд над подозреваемыми в этих преступлениях бывшими военными и политическими лидерами, часть которых была приговорена к смертной казни, часть же – на тот или иной срок тюремного заключения. См.: **Кочои, Хасан** 2016, 52–95.

ны также члены 36 семей езидов, которые позже были заживо захоронены.[15]

Аналогично с дискриминационной политикой, проводимой турецкими властями в отношении армянского населения Османской империи, преследования езидов в Ираке не ограничивались физическим насилием, конфискацией сельскохозяйственных земель, скота и домашней утвари, включая и похищение езидских девушек и женщин.[16]

Подготовительный этап Геноцида армян в Османской империи и езидов в Ираке

Параллельно с разработкой идеологических догматов пантюркизма младотурки вели организационные работы по созданию определенных структур, на которые возлагалась координация действий государственных органов и силовых ведомств в процессе осуществления Геноцида армян. С этой целью ЦК партии младотурок приняло решение о создании «Особой организации» («Тешкилят-и-Махсусе»), финансируемой государством. За короткое время численность организации достигла 30 тысяч. Младотурки с целью увеличения численности данной структуры прибегли даже к помощи уголовников.[17] Из тюрем выпускались преступники, совершившие тягчайшие преступления, и им было обещано помилование, если они окажут услугу турецкой нации и империи.

«Особая организация» подразделялась на два крыла: военное и гражданское. Военное крыло во главе с военным министерством Энвером пашой отвечало за реализацию подрывной деятельности на Кавказе, где необходимо было поднять тюркоязычные народы на восстание против Российской империи. На гражданское крыло во главе с членом ЦК партии «Единение и прогресс» Бехаеддином Шакиром была возложена организация депортации и истребления армянского народа империи. Гражданское крыло, в свою очередь, подразделялось на 4 отделения. Восточное отде-

---

[15] **Dinnayi** 2013, 7.

[16] См.: **Dinnayi** 2013, 7.

[17] См.: **Авакян** 1999, 78–79.

ление непосредственно должно было заниматься уничтожением армян в Западной Армении.[18]

Таким образом, организационная подготовка политики Геноцида армян к началу Первой мировой войны была практически завершена, и нужен был лишь сигнал, которым и послужило начало Первой мировой войны.

После свержения режима Хусейна езиды надеялись, что враждебное отношение к ним наконец изменится. Согласно принятой в Ираке в 2005 году новой конституции, один или несколько административных регионов могли образовать автономную единицу в составе федерального государства, имея собственное правительство, парламент и конституцию, не противоречащую федеральной конституции Ирака.[19] Этой возможностью воспользовались иракские курды, создав на севере страны со столицей в Эрбиле автономию Иракского Курдистана с органами правления и конституцией. Езиды Ирака также имели право воспользоваться этой возможностью и создать свою автономию, объединив езидов Синджара и Шейхана. Езиды требовали равных прав с другими религиозными группами Ирака, заключавшиеся в том, чтобы населенные езидами регионы управлялись самими езидами, имели своего представителя в правительстве и пять депутатских мандатов в парламенте страны.[20]

Однако надеждам езидов не суждено было сбыться, поскольку после 35 лет диктаторского правления партии «БААС» в Ираке не только не удалось отказаться от дискриминационной политики, но и возникли при этом новые угрозы в лице активизировавшихся радикальных исламистов, мишенью которых стали несуннитские меньшинства страны, включая езидов, деревни и святыни которых стали подвергаться нападениям.[21]

16 июня 2005 года в результате взрыва перед банком Киркука погибло множество мужчин-езидов, которых позвали туда, якобы, для выплаты

---

[18] **Авакян** 1999, 76.

[19] См.: Конституция Республики Ирак 2005, 115–117, https://worldconstitutions.ru/?p=338 (20.07.2024)

[20] **Dinnayi** 2013, 11.

[21] **Van Zoonen, Wirya** 2017, 9.

зарплаты за несколько месяцев.[22] То, что жертвой теракта стали лишь вызванные из разных населенных пунктов езиды, естественно, нельзя считать случайностью.

Нападения на езидов участились после того, как муллы и имамы стали призывать к расправе с езидами, а радикальные исламские группировки издали фетвы о мести езидам.[23] В этих условиях езиды, желавшие покинуть Синджар, боялись переезжать и были вынуждены оставаться в своих деревнях, поскольку дороги контролировались террористами.

22 апреля 2007 года группой боевиков были убиты работающие в Мосуле езиды. На фоне растущей ненависти среди мусульман езидские семьи вынуждены были покинуть Мосул, оставив свои дома и имущество. Студенты – езиды Мосульского университета также покинули город. Рабочие места вынуждены были оставить также езиды Дохука, Эрбиля и Сулеймании и без средств к существованию вернуться в Синджар. Террористические группировки взяли под контроль коммуникации в стране и не разрешали перевозить продукты питания и другие товары в Синджар, тем самым создавая предпосылки гуманитарной катастрофы в регионе.

Соперничество за контроль над Синджаром между арабами и курдами еще больше осложняло положение езидов, поскольку каждая из сторон разными способами пыталась привлечь последних на свою сторону, принуждая их представляться курдами или арабами.[24]

15 февраля 2007 года сотни курдов в сопровождении жандармерии курдской автономии вторглись в Шейхан, где находились представители духовно-политической элиты езидов. Нападавшие сожгли езидский храм Менд, разрушили культурные объекты, повредили автомобили, нанесли ущерб магазинам, открыли беспорядочный огонь по домам и жителям.[25] В

[22] **Dinnayi** 2013, 24.

[23] Основанием для подобного решения террористических группировок послужил инцидент 7 апреля 2007 года, когда группа езидов камнями забила до смерти принявшую ислам молодую езидку. Хотя и данный инцидент был осужден всеми езидскими деятелями и религиозными лидерами, но террористическая организация ИГИЛ, воспользовавшись этим, издала фетву, призывающую к повсеместному убийству езидов. См.: **Dinnayi** 2013, 9.

[24] **Van Zoonen, Wirya** 2017, 11.

[25] См.: **Dinnayi** 2013, 9.

условиях терроризирования населения и психологического давления на езидскую элиту духовный предводитель (шейх) Мир Тахсин-бек без проведения соответствующего референдума согласился на включение Шейхана в состав автономии Иракского Курдистана. Впоследствии Тахсин-бек пытался включить в состав курдской автономии также Синджар, однако большинство езидских деятелей и населения считали, что данный регион должен иметь отдельный статус.

Результаты ожидаемого в 2007 году референдума в Синджаре заранее были предсказуемы, поскольку подавляющее большинство езидов мечтало об автономии. Однако проведение референдума было отложено на неопределенный срок после того, как 8 августа 2007 года в езидских деревнях Тель-Азар и Сипа-Шейх одновременно взорвались четыре грузовика, в результате чего было разрушено около 400 домов, погибло более 800 человек, 70 человек пропали без вести и 1500 получили ранения.[26]

Спустя несколько лет после этих событий, 11 июня 2014 года лидер Иракского Курдистана М. Барзани без проведения соответствующего референдума объявил Синджар частью курдской автономии, после чего, якобы, для обеспечения безопасности езидов, ввел в регион около 5.000 курдских боевиков. Курдские отряды «Пешмерга» сразу же приступили к разоружению езидов Синджара, были зафиксированы даже случаи расстрела езидов, отказывающихся сдавать оружие.[27]

Примечательно, что эти события происходили менее чем за месяц до того, как террористическая организация ИГИЛ осуществила нападение на Синджар. Странным образом за несколько часов до нападения террористов курдские отряды покинули Синджар, забрав с собой конфискованное у езидов оружие, оставив езидское население беззащитным.[28]

По поводу этих событий спикер парламента Иракского Курдистана Ю. Садык заявил, что командиры курдских отрядов были осведомлены о готовящемся террористическом нападении на Синджар, но своими действиями они фактически стали соучастниками геноцида езидов. По мнению

---

[26] См.: **Dinnayi** 2013, 10.

[27] **Мурази** 2015, 81–82.

[28] **Кочои, Хасан** 2017, № 12, 120–121.

Садыка лидеры курдских отрядов должны были понести ответственность за то, что позволили террористам проникнуть в Синджар, оккупировать территории и похитить тысячи езидских женщин и девушек.[29] Впоследствии лидер Иракского Курдистана М. Барзани вынужден был признать преступную халатность курдских отрядов, пообещав наказать виновных в позорном отступлении из Синджара. Хотя по его приказу был арестован командир курдских подразделений в Синджаре С. Бапир, но спустя несколько месяцев он был освобожден.[30]

Очевидно, что «отступление» курдских сил за несколько часов до вторжения террористов в Синджар и последующее массовое уничтожение езидского населения было не чудовищным стечением обстоятельств, а следствием преступного сговора между непосредственными акторами этих событий. Представленная гипотеза подтверждается также информационной утечкой о том, что еще до нападения на Синджар при посредничестве представителя правительства Иордании в июне 2014 года в Омане состоялась встреча лидеров террористических группировок с сыном лидера курдской автономии Масруром Барзани. Сведения об этом просочились через одного из участников встречи, который имевшуюся в его распоряжении информацию продал спецслужбам Ирана, распространившим ее в Интернете.[31] На основе представленных фактов можно выдвинуть ту гипотезу о том, что вывод курдских сил непосредственно перед нападением ИГИЛ был следствием договоренности, достигнутой в ходе упомянутой встречи. Исходя из сказанного, действия властей и вооруженных формирований Иракского Курдистана, согласно пунктам «б» и «е» 3-ей статьи Конвенции ООН «О предупреждении преступления геноцида и наказания за него» от 9 декабря 1948 года, могут быть квалифицированы как «сговор с целью совершения геноцида» и «соучастие в совершении геноци-

[29] См.: Глава Парламента Курдистана обвинил пешмерга в геноциде езидов в Синджаре, http://ria.ru/world/20160524/1439029966.html (15.07.2024).

[30] См.: Власти Иракского Курдистана освободили ответственных за трагедию в Шингале, https://www.ezidipress.com/ru/2015/02/28/ (15.07.2024).

[31] **Мурази** 2015, 8, 83.

да»,[32] за которые предусмотрена международная правовая ответственность.

Заключение

На основе проведенного сравнительного анализа причин и предпосылок Геноцида армян в Османской империи и геноцида езидов в Синджаре можно констатировать, что в двух идентичных преступлениях есть много общего. В основе осуществления как Геноцида армян, так и геноцида езидов лежала расистская идеология. Если при осуществлении Геноцида армян таковой являлась идеология пантюркизма, то в случае с геноцидом езидов – идеология арабизма и радикального ислама. В обоих случаях организаторы геноцидов преследовали цель лишить коренные народы права проживания на своей родине и завладеть территориями их обитания, что стало одним из главных мотивов совершения этих преступлений.

Наряду с общими чертами наблюдаются также определенные различия. Геноцид армян и Геноцид езидов были совершены в разные эпохи и в разных регионах, что, несомненно, воздействовало на причины и предпосылки этих идентичных преступлений. Главным отличием в причинах и предпосылках двух преступлений является то, что если Геноцид армян планировался и подготавливался легитимными властями Османской империи в преддверии Первой мировой войны, начало которой и послужило сигналом к осуществлению данного преступления, то Геноцид езидов в Синджаре был подготовлен и реализован террористической группировкой ИГИЛ, взявшей под свой контроль определенные территории страны. Соучастником этих преступлений стали власти курдской автономии в условиях преступного бездействия легитимных властей Ирака.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աքչամ Թ. 2015, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 583 էջ: *(**Akcham T'.** 2015, Eritt'urqeri gorc'ac' otwiry' mardkut'yan dem. Hayoc ceghaspanut'yuny' ev e't'nik ztumnery' O'smanyan kaysrut'yunum, Erewan, “Tigran Mets” hrat., 428 êj). **Akcham T'.** 2015, The Crimes Committed by the Young Turks Against Hu-*

[32] См.: Genocide Convention 1948, art. III (b), (e).

manity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire, Yerevan, “Tigran Mets”, p. 583, (in Armenian).

Հայոց պատմություն, 2010, (XV դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), հ. III, գիրք առաջին (XV դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ, Երևան, «Զանգակ-97», 704 էջ: *(Hayoc patmut'yun, 2010, (XV dari erkrord kes – 1918 t'.), h. III, girq ar'ajin (XV dari erkrord kes – XIX dari verj), Erewan, “Zangak-97”, 704 êj). Armenian History, 2010, (second half of the 15th century – 1918), vol. III, book one (second half of the 15th century – end of the 19th century, Yerevan, “Zangak-97”, p. 704 (in Armenian).*

Մուրազի Բ. 2015, 100 տարի անց..., Երևան, «Լոռենի», 116 էջ: *(**Murazi B.** 2015, 100 tari anc...,* Erewan, “Loreni”, 116 êj*), **Murazi B.** 2015, 100 years later..., Yerevan, “Loreni”, p. 116 (in Armenian).*

Авагян А. 1999, Геноцид 1915 г.; механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, изд-во. «Гитутюн», 199 с. *(**Avagyan A.** 1999, Genocide of 1915; mechanisms of decision-making and implementation, Yerevan, “Gitutyun”, p. 199) (in Russian).*

Асланян А. 2010, Младотурки перед национальной проблемой, Ереван, «Ван Арьян», 152 с. *(**Aslanyan A.** 2010, Young Turks facing the national problem, Yerevan, “Van Aryan”, p. 152) (in Russian).*

Власти Иракского Курдистана освободили ответственных за трагедию в Шингале, *(Iraqi Kurdistan authorities release those responsible for Shingal tragedy), (in Russian), https://www.ezidipress.com/ru/2015/02/28/ (15.07.2024).*

Гамелен А., Брон Ж-М. 1995, Восстановленная память, Ереван, «Воскан Ереванци», 224 с. *(**Gamelen A., Bron J-M.** 1995, Restored Memory, Yerevan, “Voskan Yerevantsi”, p. 224) (in Russian).*

Геноцид армян в Османской империи, 1983, Сборник документов. Под редакцией **М. Нерсисяна**, второе, дополненное издание, Ереван, «Айастан», 685 с. *(The Armenian Genocide in the Ottoman Empire, 1983, Collection of documents. Edited by **M. Nersisyan**, second, supplemented edition, Yerevan, “Hayastan”, p. 685) (in Russian).*

Глава Парламента Курдистана обвинил пешмерга в геноциде езидов в Синджаре, *(Kurdistan Parliament Chief Accuses Peshmerga of Yazidi Genocide in Sinjar) (in Russian). http://ria.ru/world/20160524/1439029966.html (15.07.2024).*

Конституция Республики Ирак, 2005, *(Constitution of the Republic of Iraq, 2005), (in Russian). https://worldconstitutions.ru/×p=338 (20.07.2024).*

Кочои С., Хасан Х. 2017, Геноцид езидов и перспективы борьбы с терроризмом в Ираке, «Актуальные проблемы российского права», № 12 (85), декабрь, Москва, с. 117–124. *(**Kochoi S., Hasan H.** 2017, The Yazidi Genocide and Prospects for the Fight against Terrorism in Iraq, “Current Problems of Russian Law”, No. 12 (85), December, Moscow, pp. 117–124.) (in Russian).*

Кочои С., Хасан Х. 2016, Преступление геноцида, Москва, «Проспект», 128 с. *(**Kochoi S., Hasan H.** 2016, The Crime of Genocide, Moscow, “Prospect”, p. 128) (in Russian).*

Марукян А. 2010, Проблема геноцида армян в современной геноцидологии, Ереван, изд-во РАУ, 79 с. *(**Marukyan A.** 2010, The problem of Armenian genocide in modern genocidology, Yerevan, "RAU", p. 79), (in Russian).*

Худавердян К., Саакян Р. 1995, Геноцид армян сквозь призму десятилетий, Ереван, Гос. комиссия по мероприятиям в связи с 80-летием Геноцида армян, 56 с. *(**Khudaverdyan K., Saakyan R.** 1995, The Armenian Genocide through the prism of decades, Yerevan, State Commission on events in connection with the 80th anniversary of the Armenian Genocide, p. 56) (in Russian).*

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 1948, 78 UNTS 277.

Dispatch from the Field, Islamic State, Ammunition in Iraq and Suria, Conflict Armament Research, October 2014, https://www.conflictarm.com/dispatches/islamic-state-ammunition-in-iraq-and-syria/Ammunition.pdf (12.05.2024).

Gunter M. 2011, Armenian History and the Question of Genocide, Palgrave Macmillan, p. 195.

Minorities in Iraq Memory, Identity and Challenges, 2013, ed. by **S. Salloum**, Baghdad, p. 25.

The situation of the Yezidi minority. A short report, 2013, ed. by. Dr. **M. H. Dinnayi**, p. 45. https://www.kurdipedia.org/files/books/2013/87570.PDF (24.06.2024).

Van Zoonen D., Wirya Kh. 2017, The Yazidis Perceptions of Reconciliation and Conflict, Middle East Research Institute Policy Paper, Erbil, p. 26.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՔԻ ՍԻՆՋԱՐ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԵԶԴԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

Ամփոփում

Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության և Սինջարում եզդիների ցեղասպանության պատճառների և նախադրյալների համեմատական վերլուծության հիման վրա կարելի է արձանագրել, որ երկու նույնական հանցագործությունները շատ ընդհանրություններ ունեն: Ինչպես Հայոց ցեղասպանությունը, այնպես էլ եզդիների ցեղասպանությունն իրագործվեցին ռասիստական գաղափարախոսությունների հիման վրա: Եթե Հայոց ցեղասպանության իրականացման հիմքում պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունն

էր, ապա եզդիների ցեղասպանությունն իրագործվեց արաբիզմի և արմատական իսլամի գաղափարախոսության հիման վրա: Երկու դեպքում էլ ցեղասպանությունների կազմակերպիչները նպատակ էին հետապնդում բնիկ ժողովուրդներին զրկել իրենց հայրենիքում ապրելու իրավունքից և տիրանալ նրանց բնօրրանին, ինչը դարձավ այդ հանցագործությունների կատարման հիմնական շարժառիթներից մեկը:

Ընդհանուր հատկանիշների հետ մեկտեղ, նկատվում են նաև որոշակի տարբերություններ: Հայոց ցեղասպանությունը և եզդիների ցեղասպանությունը իրականացվել են տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր տարածաշրջաններում, ինչն, անկասկած, իր ազդեցությունն է թողել այդ նույնաբովանդակ հանցագործությունների պատճառների և նախադրյալների վրա: Երկու հանցագործությունների պատճառների և նախադրյալների հիմնական տարբերությունն այն է, որ եթե Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրվել և նախապատրաստվել էր Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, որի սկսվելն այդ հանցագործության իրագործման ազդանշան դարձավ, ապա Սինջարում եզդիների ցեղասպանությունը նախապատրաստվել և իրականացվել էր «Իսլամական պետություն» ահաբեկչական խմբավորման կողմից, որն իր վերահսկողության տակ էր վերցրել Իրաքի որոշ տարածքներ: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ Իրաքի իշխանությունների հանցավոր անգործության պայմաններում քրդական ինքնավարության մարմինները հանցակից դարձան այդ հանցագործություններին:

Բանալի բառեր՝ *Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, պանթուրքիզմ, եզդիների ցեղասպանություն, Իրաքի Սինջար նահանգ (Շանգալ), արաբիզմի գաղափարախոսություն, արմատական իսլամ:*

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CAUSES AND PREREQUISITES OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE YAZIDI GENOCIDE IN THE SINJAR PROVINCE OF IRAQ

ARMEN MARUKYAN

Summary

Based on the comparative analysis of the causes and prerequisites of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire and the Yazidi Genocide in Sinjar, it can be concluded that the two identical crimes have much in common. Both the Armenian Genocide and the Yazidi Genocide were based on racist ideologies. If the Armenian Genocide was based on the ideology of pan-Turkism, then in the case of the Yazidi Genocide it was based on the ideology of Arabism and radical Islam. In both cases, the organizers of the genocides pursued the goal of depriving the indigenous peoples of the right to live in their homeland and taking over their territories, which became one of the main motives for committing these crimes.

Along with common features, there are also certain differences. The Armenian Genocide and the Yazidi Genocide were committed in different eras and in different regions, which undoubtedly influenced the causes and preconditions of these identical crimes. The main difference in the causes and prerequisites of the two crimes is that while the Armenian Genocide was planned and prepared by the legitimate authorities of the Ottoman Empire on the eve of the First World War, the beginning of which became the signal for the implementation of this crime, the genocide of the Yazidis in Sinjar was prepared and carried out by the terrorist group ISIS, which took control of certain territories of Iraq, with the complicity of the authorities of the Kurdish autonomy, under the conditions of criminal inaction of the legitimate authorities.

Keywords: *the Armenian Genocide, Ottoman Empire, Pan-Turkism, Yazidi Genocide, Sinjar Province of Iraq (Shingal), ideology of Arabism, radical Islam.*

KAREN TOKHATYAN*
PhD in History
Institute of History NAS RA,
Brusov State University
karen.tokhatyan@gmail.com
0009-0001-3246-9116
ANDRANIK UGUJYAN
AI engineer
ClinChoice (Biotech Park), Yerevan
ugujyanandranik@gmail.com
0009-0005-5051-6704
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.38-47

CLASSIFICATION AND RECOGNITION OF PETROGLYPHS USING "ARTIFICIAL INTELLIGENCE"

Abstract

The reliability of historical and cultural primary sources, and hence the scientific value, depends on the degree of study. In the case of a huge number and variety of petroglyphs and related cultural artifacts, it is necessary to conduct a complex, multifaceted classification which will facilitate the extraction of functions, semantic and spatio-temporal aspects of the petroglyphs. Modern Machine Learning (ML) technologies are also applicable in Petroglyphology. Their contribution is promising in the problems of image recognition and classification.

ML is a subset of artificial intelligence that automatically enables a machine (neural network) or system to learn and improve from experience. Instead of explicit programming, it uses algorithms to make decisions based on the analysis of large amounts of data. When exposed to more data, the model's performance improves, ultimately enhancing its accuracy and reliability.

Using a Supervised Learning approach, one of the main types of ML, the model is trained on a set of labeled images provided by the researcher. Supervised Learning involves pairing each petroglyph with its content, allowing

* *The article has been delivered on 15.10.2024, reviewed on 08.11.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

the trained model to accurately predict the content of new, previously unseen images. Unsupervised Learning can also be applied when the model is trained on data that have not been labeled by the researcher.

This will contribute to solving a number of fundamental problems of the Rock-art of Armenia because it is distinguished to a certain extent by its antiquity, multi-genre content and, especially, applied significance. Machine Learning methods developed for petroglyphs can be applied to other spheres of cultural studies improving image recognition, analysis, and data classification.

Keywords: *Armenia, archaeology, database, artificial intelligence, classification, Machine Learning, petroglyph, Rock-art.*

Introduction

The main goal in petroglyphology is to reveal the functions and semantic aspects of rock-carvings. The large number of discovered items requires the application of information technologies.

Machine Learning[1] methods based on statistical and probability theories will allow to identify semantic elements and reveal cause-and-effect correlations in Rock-art, the structure of the composition and spatio-temporal features. The role of these methods is also important in the statistical distribution of petroglyphs by various parameters: grouping, location and orientation, natural and man-made objects of the environment, content and style, technique and degree of execution, state of preservation, etc.

One more argument of their reliability is put forward. The classification reveals that the petroglyphs form a complete system reflecting the past reality. Then, according to the laws of informatics and the standards of scientific objectivity, the perceived knowledge will become more accurate and reliable.[2]

A. The reliability of the historical and cultural source, and therefore its scientific value, largely depends on the degree and starting point of the research, methods and means. In the case of a great variety and large numbers of rock-pictures in Armenia, it is necessary to perform a complex and thorough research with a multi-element classification. It covers their spatio-temporal characteristics: location, conditions of existence, time and stages of development, function,

[1] Since 2015 some researchers began to use ML for image recognition and classification, see **Seidl**, **Wieser**, **Alexander** 2015, 196–212; **Jalandoni**, **Zhang**, **Zaidi** 2022.

[2] See **Թոխաթյան** 1997a, 41–42: **Թոխաթյան** 1997b, 179: **Թոխաթյան** 2024, 223–241:

research forms and level. In this way, it will be easier to highlight the semantic elements, connections, as well as the causal base of forming the general plot of petroglyphs.

The classification may include about 10.000 petroglyphs and related artifacts of Armenia, continuously supplemented with new finds.

Several results are expected from the classification.

- an electronic multi-layered map-catalog will be formed – a powerful means of searching, selecting and comparing photos of petroglyphs and related data,
- new cause-and-effect relations between characteristics will be revealed,
- petroglyphology will be theorized due to the most effective application of the methods of exact sciences,
- This experience of classification will become applicable in archaeology, cultural studies, source studies, historiography and other fields.

B. Each classification aims to theorize and formalize the field. As a result, a database of elements of the given field can be formed at the same time. The classification and cataloging proceed in the following stages.

- Primary selection of research objects (petroglyphs) and accumulation of their characteristics in the Database.
- Separation and their combination into a large group, according to the main primary visible image characteristic: 1. **man**, 2. animal, 3. element of nature, 4. phenomenon, 5. object, 6. structure, 7. occupation, 8. uncertain.
- Definition of a sub-characteristic and, according to it, unification of those separated into a new subgroup: 1. **Man, woman, child**, 2. Goat, deer, bull, leopard, 3. Sun, Moon, Globe, star, mountain, cave, river, pond, spring, 4. lightning, rain, comet, eruption, 5. cart, weapon, tool, 6. dwelling, settlement, tower, bridge, 7. hunting, battle, dance, worship.
- Definition of the next sub-attribute due to other image details, more profound: 1. **armed man, dancing woman, warrior, twins**, 2. two-legged goat, yoked bull, unfinished deer, animal fight, 3. crescent moon, rising Sun, sunset, irrigation system, 4. eclipse, lightning-horned goat, 5. two or four-wheeled cart, arrow and bow, club, staff, 6. shelter with entrance, ambush, trap, 7. ring, sword fighting, group dance, worship, motherhood, spirit, dragon. This multi-step process is continuous, downwards according to vertical branching.

- At some stage of classification, horizontal comparisons are made, new similarities are observed, new associations and combinations appear, already with other characteristics, which reveal new qualities and provide elucidation. For example, if several petroglyphs are sufficiently similar in style and technical characteristics of the furrow (depth, width, tool trace), they can be considered as the same artist's work. Moreover, the fact that they are contemporaneous will allow to determine the age of one if the other is dated (e.g. a dated star chart and a nearby hunting scene).

C. The electronic database created as a result of the classification contains nearly 365 parameters characterizing each petroglyph and image-group. Any query to the database – searching, counting, comparison, collation, grouping of carvings and their parameters – can be presented in the form of a table, diagram, graph and map, as well as in the required time period. By means of photographing, locating and measuring, a multi-layered Map-Catalog already has been formed, including about 4.000 petroglyphs of the Armenian Highlands and the adjacent areas, also the number of related archeological sites (naturally, it includes 2,285 drawing of petroglyphs published by previous researchers in 1966–2010, and only 55 photos confirming them).

At the final stage, digital modeling of *in situ* distribution of rock-carvings and nearby ancient archaeological objects is done – a three-dimensional representation in the environment. This will make possible to remotely study each petroglyph and image group: to view them from all sides, from a distance, to make measurements and calculations, to plan a scientific expedition, to do a virtual visit, etc.

D. In general, every thinking-analytical means (brain, statistical models, neural network, computer program), while analyzing an image, operates in the same simple logical chain: ***object – assumption – comparison – confirmation***. Particularly, for rock carvings, this is done in the order of *vague* ***image/sign*** – ***assumption*** – ***collation*** *with the help of man memory or database* – ***revealing*** *the meaning and role*.

The first stage of machine classification is the differentiation and recognition of the petroglyph through mathematical (vector or graphic) modeling.[3] This makes comparison and classification of photos faster and more reliable.

1. The generalized outline of any reality carved on the stone (man, animal,

[3] The object-oriented programming language Python is also promising.

plant, hunt, dance, object, structure, luminary, calendar, dragon, phenomenon, etc.) is accepted as an icon – averaged, characteristic, graphic basic element of reality.[4] In the simplest case, the photo of carved image can be compared with its vector image – icon.[5] For example, , which are the signs of goat, bull, deer, wolf, panther, man, snake, star, tour, etc.

2. According to that reality (e.g. animal) a folder is formed, in which the images are arranged in subfolders (e.g. **G**oat, **D**eer, **P**anther), according to the letter code of the animal (**G**, **D**, **P**). This is followed by the classification of that animal by other characteristics (number of legs, horns, angle of their inclination, ratio of body to leg length, tail, beard). This is easy to do with a regular computer program *(Alphanumeral filename arrangement).*

3. Complex (multi-element, multi-thematic) folders are formed (e.g. man and animal, warrior, group of animals, animal near the river, opposing stand leopards, yoked cart, and Sun).

4. Horizontal classification creates folders according to coordinate, position, size, theme, style, performance, state of preservation, etc.

5. In case of difficulty in distinguishing, the model moves the image to "uncertain", "to be re-examined later" with other folders it has created (the report of comparison attempts is also attached).

6. In the end, the researcher examines and summarizes all of this, confirms or changes the result of machine recognition, attaches additional characteristics and interpretations to the picture, by which it is transferred to a more specific subgroup. In this way, the human-machine cooperation is implemented, which serves as a basis for building a neural network, improving the algorithm and "teaching" the model. Thanks to the application of "artificial intelligence", the recognition and classification of hundreds of similar petroglyphs becomes more and more reliable.

E. To evaluate the cognitive potential of the model, it is necessary:

1. to choose different photos of petroglyphs of an alone goat or man, as well as the photos of the same petroglyph taken from different sides (also mirrored).

---

[4] For multi-element realities such as hunting, structure, phenomenon, etc., it is difficult to choose one icon. In this case, secondary, more appropriate basic elements are applied.

[5] It can be drawn by any font-creator program such as *Font Creator, Fontographer, Fontlab Studio, Glyphs*, and can be recognized by a "reader" program, e.g. *ABBYY FineReader.*

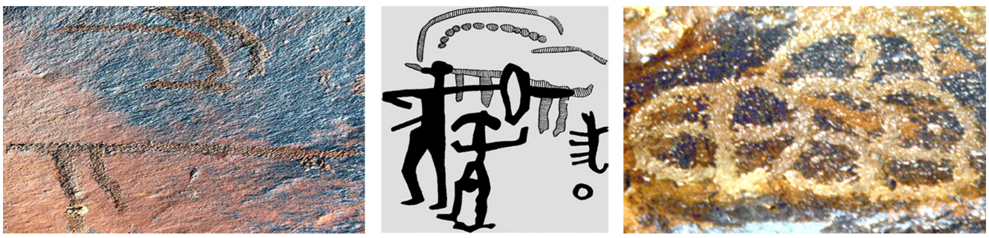

2. To change photos quality (brightness, contrast, clarity) until the program no longer recognizes it and moves it to the "uncertain" folder.

3. To provide a photo of another petroglyph, in which, beside the examined (e.g. goat), there are other images in different positions and numbers (e.g. 1 goat + 4 men + 2 deer + 7 signs).

4. To provide a photo of a multi-element and complex petroglyph, in which the images are more difficult to recognize: unfinished, overlaid, superimposed, exaggerated, disproportionate, etc.

Conclusion

The classification, cataloging and recognition of petroglyphs using "artificial intelligence" are powerful means of revealing and researching the realities of the ancient past, which are capable of turning the petroglyphs into a reliable historical-cultural source.

Machine Learning for petroglyphs – OPR (Optical Petroglyph Recognition) can be used to solve many classification and image recognition problems also in

other cultural studies. The work will provide an opportunity for international cooperation in Rock art Studies (Italy, France, Sweden, Africa, North America, Iran, Central Asia, China, etc). It can be of theoretical and practical interest to ABBYY, Google, Microsoft, Apple and other IT companies.

This will contribute to the solution of a number of fundamental problems, because the Rock-art of Armenia is distinguished by its antiquity, primacy, multi-genre content and, especially, its applied significance.

BIBLIOGRAPHY

Թոխաթյան Կ. 1997a, Ժայռապատկերների ուսումնասիրման հիմունքները, ՀՊՊԹ «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (Երևան, 1997, 15–16 հոկտեմբերի), Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, էջ 41–42: *(**T'oxat'yan K**. 1997, Žayrrapatkerneri usumnasirman himunk'nery, HPPT' "Hayoc' patmut'yan ew mšakuyt'i harc'er" gitakan nstašrǰani zekuc'umneri himnadruyt'ner (Erevan, 1997, 15–16 hoktemberi), Yerevan, Hayastani patmut'yan t'angaran, ej 41–42). **Tokhatyan K.**, The Basics of Studying Petroglyphs, Theses of Reports of the scientific session "Issues of Armenian History and Culture"(Yerevan, 15–16 October 1997), History Museum of Armenia (in Armenian).*

Թոխաթյան Կ. 1997b, Նստաշրջան նվիրված ակադ. Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 110-ամյակին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, № 1, ԳԱԱ հրատ., էջ 179–181: *(**T'oxat'yan K**. 1997, Nstašrǰan nvirvac akad. Hovsep' Ōrbelu 110-amyakin, Lraber hasarakakan gitut'yunneri, Erevan, № 1, GAA hrat., ej 179–181). **Tokhatyan K**., 1997, Session Dedicated to 110th Anniversary of Academician Hovsep Orbeli, Herald of Social Sciences, Yerevan) (in Armenian).*

Թոխաթյան Կ. 2024, Հայաստանի հնագույն մշակույթի բազմաշերտ քարտեզ-շտեմարան, Պատմամշակութային ժառանգություն V (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն, էջ 226–241: *(**T'oxat'yan K**., 2024, Hayastani hnaguyn mšakuyt'i k'artez štemaran, Patmamšakut'ayin žarrangut'yun V (gitakan hodvacneri žołovacu), Erevan, Patmamšakut'ayin argeloc-t'angaranneri ev patmakan mijavayri pahpanut'yan carrayut'yun, 226–241). **Tokhatyan K.,** Map-Catalogue of Ancient Culture of Armenian Highland, Historical and Cultural Heritage V (Collection of scientific articles). Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations (in Armenian).*

Seidl M., **Wieser E.**, **Alexander C.** 2015, Automated Classification of Petroglyphs, Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage (DAACH), Vol. 2, Issues 2-3, p. 196-212. Doi: 10.1016/j.daach.2015.03.001.

Jalandoni A., **Zhang Y.**, **Zaidi N.A.** 2022, On the use of Machine Learning Methods in Rock Art Research with Application to Automatic Painted Rock Art Identification, Journal of Archaeological Science, Vol. 144, August, 105629. Doi: 10.1016/j.jas.2022.105629.

ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՃԱՆԱՉՈՒՄ «ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ՄԻՋՈՑՈՎ

ԿԱՐԵՆ ԹՈԽԱԹՅԱՆ, ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՒԳՈՒՋՅԱՆ

Ամփոփում

Պատմամշակութային սկզբնաղբյուրների հավաստիությունը, ուստի և գիտական արժեքը կախված է ուսումնասիրման աստիճանից: Ժայռապատկերների և հարակից մշակութային արտեֆակտերի իսկայական քանակի և բազմազանության դեպքում հարկ է կատարել համալիր, բազմակողմ դասակարգում, ինչը կդյուրացնի ժայռապատկերների իմաստաբանական ու տարածա-ժամանակային կողմերի վերհանումը: Մեքենական ուսուցման արդի տեխնոլոգիաները կիրառելի են նաև ժայռապատկերաբանության ասպարեզում: Դրանց ներդրումը խոստումնալից է պատկերների ճանաչման և դասակարգման խնդիրներում:

Մեքենական ուսուցումը «արհեստական բանականության» մասերից է, որն ինքնաշխատ կերպով հնարավորություն է տալիս մեքենային կամ համակարգին սովորել և կատարելագործվել փորձառությամբ: Հստակ ծրագրավորման փոխարեն սա ալգորիթմներ է օգտագործում՝ մեծաքանակ տվյալների վերլուծության հիմամբ որոշում կայացնելու համար: Առավել շատ տվյալների կիրառմանը համընթաց, մոդելի կանխատեսումները բարելավվում են, ի վերջո բարձրացնելով դրանց ճշգրտությունն ու հուսալիությունը:

Օգտագործելով Մեքենական ուսուցման հիմնական տեսակներից մեկի՝ Վերահսկվող ուսուցման մոտեցումը, մոդելը վերապատրաստվում, «սովորում» է, ըստ հետազոտողի տրամադրած՝ պիտակավորված պատկերների խմբաքանակի: Վերահսկվող ուսուցումը ներառում է հետազոտողի կողմից յուրաքանչյուր ժայռապատկերի պիտակավորումն ըստ իր բովանդակության՝ թույլ տալով, որ սովորեցված մոդելը ճշգրիտ կանխատեսի նոր, նախկինում չդիտարկված պատկերների բովանդակությունը: Կարելի է կիրառել նաև Չվերահսկվող ուսուցումը, երբ մոդելը սովորում է ըստ այն տվյալների, որոնք չի պիտակավորել հետազոտողը:

Դա կնպաստի Հայաստանի ժայռարվեստի մի շարք հիմնարար խնդիրների լուծմանը, քանզի այն որոշակիորեն առանձնանում է հնությամբ, բազմաժանրությամբ և, հատկապես՝ կիրառական նշանակությամբ: Ժայռապատկերների համար մշակված Մեքենական ուսուցման եղանակները կարող են

կիրառվել մշակութաբանության այլ ոլորտներում՝ բարելավելով պատկերների ճանաչումը, վերլուծությունը և տվյալների դասակարգումը:

Բանալի բառեր՝ *Հայաստան, հնագիտություն, արհեստական բանականություն, դասակարգում, շփեմարան, Մեքենական ուսուցում, ժայռապատկեր:*

КЛАССИФИКАЦИЯ И ИДЕНТИФИКАЦИЯ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПОСРЕДСТВОМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

КАРЕН ТОХАТЯН, АНДРАНИК УГУДЖЯН

Резюме

Достоверность историко-культурных источников, а значит и научная ценность, зависят от степени их изученности. При огромном количестве и разнообразии наскальных рисунков и связанных с ними культурных артефактов необходимо осуществить комплексную, многогранную классификацию, которая облегчит выявление смысловых и пространственно-временных аспектов петроглифов.

Современные технологии Машинного обучения применимы и в сфере петроглифов. Их вклад является многообещающим в решении задач идентификации и классификации изображений.

Машинное обучение как часть искусственного интеллекта автоматически позволяет машине или системе учиться и совершенствоваться на основе приобретенного опыта. Вместо явного программирования оно использует алгоритмы для принятия решений путем анализа больших объемов данных. По мере использования большего количества данных, прогнозы, которые делает модель, улучшаются, что в конечном итоге повышает их точность и надежность.

Используя подход Контролируемого обучения, одного из основных типов Машинного обучения, модель обучается на наборе помеченных изображений, предоставленных исследователем. Контролируемое обучение включает в себя сопоставление исследователем каждого петроглифа с его содержанием, что позволяет обученной модели точно предсказы-

вать содержание новых, ранее нерассмотренных изображений. Может применяться также неконтролируемое обучение, когда модель обучается на данных, которые не были помечены исследователем.

Это будет способствовать решению ряда фундаментальных задач наскального искусства Армении, поскольку последнее в определенной степени отличается своей древностью, многожанровостью и имело прикладное значение. Разработанные для петроглифов методы машинного обучения могут быть применены и в других областях культурологии, улучшая распознавание образов, анализ и классификацию данных.

Ключевые слова: *Армения, археология, база данных, искусственный интеллект, классификация, Машинное обучение, петроглиф, наскальное изображение.*

SEDA OHANIAN*
PhD in History
Institute of History NAS RA
dajad.seta@gmail.com
0009-0005-2139-2968
KAREN MKRTCHYAN
PhD in History
Institute of History NAS RA
K86Mkrtchyan@gmail.com
0009-0006-2376-0215
ANI FISHENKJIAN (FCHNKJIAN)
PhD in History
Institute of History NAS RA
fishenkjianani@gmail.com
0009-0000-0476-8816
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.48-69

PARTICIPATION OF ARMENIAN TRADERS IN THE DEVELOPMENT OF THE MIDDLE EAST ECONOMY DURING XVII–XIX CENTURIES

Abstract

The present article analyzes the participation of Armenian merchants in the development of the economy as an exceptional social reality in the region. This can also be considered as an expression of peaceful coexistence between Armenian and the local Christian and Islamic religious communities. Thus, from a chronological point of view, the study presents the XVII–XIX centuries when there was a conflict of interests between the great powers in the Middle East. However, even in those difficult times, the Armenian traders were able to expand their activities, connecting the East and the West, thus becoming a bridge between the

* *The article has been delivered on 27.07.2024, reviewed on 14.08.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

local Middle East and the European societies. This explains the rise in the social structure of the Syrian, Iranian and Iraqi Armenian communities, bringing the traders' progressive contribution to the development of these societies. Therefore, it can be said with certainty that being successful in trade contributes to the preservation of the national characteristics and image of their communities.

This study was carried out by three researchers of the Armenian Communities and Diaspora Department of the Institute of History of NAS RA, based on some monographs, professional encyclopedias, periodical press articles and some other well-known experts' studies in this field.

Keywords: *Armenian traders, Iraq, Iran, Aleppo, economic history, Basra, Baghdad, Old Julfa, New Julfa, caravan routes, Levant, Persian Gulf.*

Introduction

Throughout history, Armenian merchants have played a crucial role in transcontinental trade across Central Asia, India, China and the Mediterranean, facing persistent attacks from various quarters vying for control over the pivotal trade routes.

During the XVI to XVIII centuries the Armenian merchants' role in Eurasian overland trade was significant. Their active participation in global trade during the XVII and XVIII centuries resulted in the establishment of notable Armenian settlements in Middle East, Europe, India and other port cities.[1]

The Armenian merchants were not only masters of the trade of the whole Levant, but also had a great share in most considerable towns in Europe; as it was very common to meet with some Armenian traders and/or their agents at various ports of Europe, Asia and Far East.

Old Julfa was an old Armenian village on the Arax river in historical province of Nakhijevan, which became a commercial center for the Levantine raw silk trade in the XVI century. However, due to political disturbunces in the region, the majority of Armenians were forced to flee for safer places, with some of them settling along trade routes to indulge in commerce, such as Aleppo, Basra, and further down to the Indian Ocean ports.[2] Julfa attracted large numbers of new settlers since, being perfectly situated near an international trade location,

[1] See **Alpoyajian** 2003, 98.

[2] **Alpoyajian** 2003.

connected various trade centers in Asia and Europe. It should be noted that Armenians had been involved in commerce for centuries; however it was only with the emergence of New Julfa as the nucleus of the Armenian trading networks that they were organized as one of the most dominant groups in the long-distance trade in the Eurasian continuum in the early modern era. The establishment of New Julfa in the XVII century marked an unplanned yet significant chapter in the history of Armenian merchantry. For political and economic reasons, in 1604 Shah Abbas I forcibly deported the Armenians of Eastern Armenia to inner Persia. He resettled the deported Armenian professional merchants and artisans to the outskirts of the Persian capital, Isfahan, forming a burgeoning township renowned as New Julfa (Nor Jugha) after their hometown, Julfa (Jugha) on the Arax River.[3]

The Armenians successfully expanded trade routes, developed new markets, and contributed significantly to the economic and military aspects of the XVII century Persia. The Armenian merchants of New Julfa were the main source of the very substantial importation of silver into the Persian realm in exchange for Iran's raw silk.

The economic affluence of Armenian merchants in Persia, particularly in New Julfa, ceased with the Afghan invasion of Persia in 1722.[4] This incursion inflicted significant casualties and losses on New Julfan Armenians, compelling numerous prominent merchant families to migrate to neighbouring countries such as Basra, Baghdad, India, Russia and various regions in Europe.

The authors of this study scientifically analyzed the participation of Armenian merchants in the development of the economy of the Middle East in the XVII–XIX centuries. Having various external economic ties, Armenian merchants expanded economic cooperation with other traders in every part of the world. Moreover, although having no interstate support at its core, Armenian and foreign interested figures were included in this cooperation. On the other hand, the trade and economic cooperation of the Middle East with Europe was also an important means of communication with the world and it also gained a humanitarian significance.

The purpose of the research is to present, based on the facts, the characteristics and peculiarities of the participation of Armenian merchants in the development of the economy of the Middle East in the XVII–XIX centuries.

---

[3] See **Grigorian** 1974, 670.

[4] **Alpoyajian** ibid.

The following tasks arise from the above:

1. To present the process of the economic development of the Middle East in the XVII–XIX centuries against the background of the conditions of Armenian merchants' participation.

2. To reveal the social relations and political components of the trade of the time.

3. To emphasize the participation of the Armenian communities in the international trade of the time.

4. To reverberate the registered problems in the area.

5. To highlight and emphasize the historical role and progressive significance of Armenian merchants in the region.

This study is based on a variety of historical sources such as archival documents published in several works, trade agreements, as well as some valuable monographs, scientific articles, professional encyclopedias, and a number of periodical articles.

The participation of Armenian merchants in the development of the economy of the Middle East in the XVII–XIX centuries has been considered from different angles in Armenian and foreign historiography. Those views are reflected in the works of a number of researchers, including researches about the above-mentioned historical period brought to light by the European authors of the XVII–XIX centuries. The analysis of these works continues in new ways up to the present time.

The studies conducted by several Persian, Arab and Armenian authors were also useful, and in the relevant subsection we make our conclusions proceeding from the results achieved.

In this regard the works of Professor Vahan Bayburdyan are noteworthy, where the author among other issues has comprehensively reflected on our topic of interest.

Thabet A. J. Abdullah, an Iraqi-Canadian scholar has extensively discussed among other issues, the participation of Armenian merchants in his **"Merchants, Mamluks and Murder, The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra"**.

The topic of this research has a modern theoretical, historical, as well as practical significance, as it shows the positive and progressive role that Armenians

once played in the said era of the Middle East, which is distinguished by the current military and political tension.

Armenian Merchants activities – Persia, Mesopotamia (Iraq), Aleppo

Because of their very important geographical location, the Middle East countries have always been regarded as the center of attention of the Great Powers throughout history. These countries were also the center of lively commercial activities including the Persian Gulf port cities and the Mediterranean Syrian port of Aleppo. In addition to being seaports, Basra and Aleppo were unique in that they were both "desert ports" or caravan cities. Both city-ports were located at the intersection of Mesopotamian and Arabian deserts, thus the merchants residing and working there enjoyed easy caravan communication, which helped them connect with Alexandretta, western Anatolia, Istanbul, and Europe.

Iraq's communication channels have been its two rivers – the Tigris and Euphrates, which are joined at the north of Basra forming the navigable Shatt El Arab River. According to Herodotus, Armenians developed trade relations with the outside world. Accordingly, they traveled from Armenia to Nineveh and Babylon by rafts and by land, introducing Armenian wine, wood, wheat, horses, etc.[5]

During the Sassanid dynasty (AD 224–651), when Mesopotamia (Iraq) was under the Persian rule and Ctesiphon was its capital, it had numerous Armenians of different professions, and artisans of diverse trades such as merchants, goldsmiths, and scholars. However, frequent plague attacks reduced the number of the inhabitants of these mercantile city centers. The Iraqi Armenian orientalist Vartan Melkonian states that because of frequent plague attacks, the Armenians among other inhabitants of the country, also abandoned Ctesiphon in search of safer places, spreading southwards, towards India, where some of them lost their identity and integrated into the Indian society.[6]

During the Arab expansion in the VII century, Armenia was also conquered, and numerous Armenians were brought to Mesopotamia (Iraq) during the Abbasid caliphate.[7]

---

[5] **Herodotus** 1986.

[6] **Melkonian** 1957, 2.

[7] **Ohanian** 2016, 7. The Iraqi historian Father R. Babu Isaaq states that the Armenians who were brought to Mesopotamia as hostages, founded a monastery in the eastern part of

However, the roots of the organized modern community can be traced back to 1604, when Shah Abbas I transferred the entire population of Arax and Ararat valleys, including the Armenian mercantile city of Julfa, where Armenian merchants had connections with European and Far East merchants, to the new quarter of New Julfa in Isfahan.[8]

In this regard, Khosrov Chaqueri, a modern Iranian historian, confirms that although the number of the Armenians in Iran formed a minority, yet they contributed greatly to the social development, cultural progress, intellectual and political support in general. Thus, the members of the Armenian community had a significant role in different periods of Iranian history. Moreover, they participated in the MAKING of that history and were not ordinary observers and/or consumers.[9] The Armenians were known to be skillful integrators of European models and Asiatic motives.

It is noteworthy that the exclusivity of the Iranian-Armenian community – in particular Isfahan/New Julfa – consists in the fact that it gave birth to several newly formed Armenian communities. It is well-known that in the XVII–XVIII centuries communities were created in India, South-East Asia as well as the Far East countries, that were originated from the New Julfan community. These communities were formed by the Armenian merchants who were active in international trade. Their trading stations abroad later gave birth to large and small communities and settlements in the abovementioned countries.[10]

To manage and satisfy the social and spiritual needs of these communities, a new diocese was created in Persia-Iran with New Julfa as its center. The authority of this diocese extended and included the Armenian communities in India, Basra, Baghdad and a number of other regions.[11] Therefore, favorable preconditions were created for strengthening the relations between the Armenians of Basra and Baghdad who came from New Julfa, especially since they were part of the same diocese. Thus, it is obvious that this spiritual connection between the above cities was enough to initiate serious commercial activities in the region, and the wide

---

Baghdad and named it St. Mary in memory of their native country. The monastery was famous for its spacious courtyard and beautiful sculptures. See Babu Isaaq 1948, 154–155.

[8] **Ohanian** 2013, 92.

[9] **Bayburdyan** 2013, 9; **Chaqueri** 1988, 1–51; **Iranshahr** II, 1193; **Rezaei, Farnia** 2023 249–273; **Berberian** 2008, 262–292; **Mkrtchyan** 2018, 68–87; **Mkrtchyan** 2022, 140–147.

[10] **Bayburdyan** 2013, 6.

[11] **Bayburdyan** 2014, 686–691.

geographical boundaries of the diocese with human and material resources, increased these possibilities.

In the XVII century, the Armenian merchants of New Julfa became mediators in the international trade between the East and the West. In 1617 Shah Abbas I cancelled the trade contract with England and entrusted the export of silk trade monopoly entirely to the Armenian merchants of New Julfa.[12]

The trade activities of Iranian-Armenian merchants were not limited to the markets of the Mediterranean countries, but went out to various European city-ports, where they had their permanent trade representatives and/or agents.[13]

However, starting from the middle of the XVIII century, due to sociopolitical reasons in Iran, the Armenian community was rapidly being deserted, and its inhabitants emigrated to Europe and Asia, enriching the communities there. Most of the latter were founded by the Armenian merchants in the XVI–XVII centuries, forming the Armenian diaspora through voluntary migration.[14] Nevertheless, it is worth noting, that at the end of the XVIII century during Qajar domination, Armenians still had significant role in the court.[15]

Judging from the abovementioned situation, it is obvious that Basra and Baghdad were also the main destinations of migration. However, bearing in mind the fact that the economic activity of any community is largely interrelated with the general economic and political situation of the host country, it is therefore necessary to elucidate the sociopolitical life of Mesopotamia/Iraq long before the arrival of the Armenian merchants of New Julfa. It presented the following picture:

The main port of Iraq, Basra was founded in 638 and, being located in the south of the country, it was a center for unloading ships from the ports of the Indian Ocean and transferring them to the caravan routes such as Baghdad, Aleppo and others.[16]

Basra's location near the northernmost point of the Persian Gulf, was ideal as a transit area in the East-West trade. The elongated shape of this Gulf, with

[12] **Badalyan** 2011, 591.
[13] **Bayburdyan** 1999, 270–271.
[14] **Bayburdyan** 2013, 20.
[15] **Tajaryan** 2022, 334–354.
[16] **Ohanian** 2013, 93.

Masqat at its entrance and Basra at its terminus, linked the Middle East to the Indian Ocean.[17]

In the XVIII century, although Shatt al-Arab had many benefits, it also presented some serious difficulties. During the rainy season, the river would usually overflow, which caused people to cut trenches letting the water flow into the desert. The pools that were formed around the city acted as breeding grounds for several deadly diseases, such as malaria, plague, etc.[18] In fact, the entire Indian Ocean region, including the Persian Gulf, was affected by the annual monsoons.

However, Basra was already in decline long before the Mongol invasion in 1258. During the XIV century the canals and dams which provided the city's fresh water supply were neglected and gradually deteriorated. When the Arab traveler Ibn Battuta was passing through this city, he found it in ruins and its few inhabitants in the process of relocating closer to the river near its present site.[19] By the XV century the city's canals had deteriorated to the extent that fresh water became exceedingly difficult to find. The status of the new city did not improve until its occupation by Safavid Persia in 1508.[20] The Ottoman conquests in 1534 and 1546 accelerated the process of integrating Basra within the commercial network of the empire.

In 1596, however, for various reasons the Ottoman governor simply sold the city to a local official named Afrasiyab, whose son Ali and grandson Husayn did their utmost to make the city secure through consolidation of the Mughal, Safavid and Ottoman empires and the increasing participation of Europeans in the Asian trade.[21]

From the XVI century to the last quarter of the XVII century, Iraq, like other countries in the region, became the scene of frequent and bloody conflicts between the Safavid Persia and the Ottoman empire. Only in 1699, because of various political situations, the Ottoman Empire could temporarily establish its

[17] **Abdullah** 2001, 13.
[18] **Abdullah** 2001.
[19] **Abdullah** 2001, 10.
[20] **Abdullah** 2001.
[21] **Longrigg** 1960, 1085–1087.

power in the ungovernable province of Basra. Five years later, Basra was officially subjected to Baghdad pashalik, who relied on the Mamluks to rule the country.[22]

Nevertheless, despite the unfavorable political conditions, the terrible frequent epidemics of plague and unhealthy climate in the XVIII century, Iraq in general and Basra in particular, continued to be one of the most important ports of the Indian Ocean.[23]

As mentioned above, some of the New Julfan Armenians, who later moved on to Iraq formed a very wealthy trade community, competing with financially and politically influential Jewish merchants. In this regard, it is noteworthy that the Jewish presence in Iraq goes back to pre-Islamic times, but they did not form an important community in the southern part of the country until the Umayyad period of the late VII century.

Over time, the Jews became heavily involved in the riverine trade with Baghdad, whereas the Armenian merchants were busy in the caravan trade with their compatriots and others in Aleppo.[24]

The fortunes of the Jewish community generally mirrored those of Basra's inhabitants, flourishing during the Abbasid period and declining after the Mongol invasion in 1258. They were singled out for persecution by Timur Lang, who invaded Iraq in 1393 and destroyed all the country's synagogues. However, despite their continued presence, the Jewish community did not regain its importance until the XVIII century when, according to the local tradition, a new migration of Jews from Baghdad increased their numbers and prestige. They must have also benefited from the generally favorable treatment that Jews received in the Ottoman Empire as a whole.[25]

The difference of wealth of the Armenian and Jewish communities was not evident early in the XVIII century. The Armenians were, by far, the wealthiest and most influential of the "dhimmi" communities in Mesopotamia – Iraq. The foreign travelers hardly mentioned the Jewish community in Basra in the said century, yet they repeatedly emphasized the significance of the Armenians.[26]

---

[22] **Longrigg** 1925, 123–276.
[23] **Ohanian** 2013, 94.
[24] **Ohanian** 2013.
[25] **Abdullah** 2001, 94.
[26] **Niebuhr** 1780, 180.

Under the protection and benevolent treatment of the Safavids, the Armenians succeeded in expanding their commercial activities throughout Asia, including Mesopotamia and the Mediterranean. In fact, most historians agree that Armenian merchants came to monopolize Persia's foreign trade under the Safavids, having agents as far afield as Sweden and China and the whole Far East.[27] However, by the second decade of the XVIII century, the Safavid Empire was in its last stages of collapse. After the fall of their benefactors, the Safavids, and the decline of Isfahan in 1722, the Armenians lost the patronage of the major power.[28] Nevertheless, thanks to their unmatched sense of communal solidarity, they still managed to persist as one of the important trading communities throughout the XVIII century.[29]

During the XVII and early XVIII centuries, Armenian merchants' participation in Ottoman-Safavid commerce centered mainly on their control of the Persian silk trade.[30] At Basra, the Armenian merchants were also active in the Indian trade. The Indian historian Ashin Das Gupta confirms that the Armenian merchants of Surat were in the forefront of the trade to Basra and the Gulf. Armenian-owned vessels, such as "**Padroni", "Santa Cruze", "St. Michael", "Hopewell",** etc. operated regularly between India and Basra.[31] In 1729 the English agent in Basra reported that the Armenians were behind the importation of much of the piece goods from Bengal. However, by the middle of the century, the gradual influence of the English presence in Iraq and India changed the situation as they sailed from Basra to Surat in 1763, including six separate shipments of pearls, five of which belonged to Armenian merchants.[32] There were also numerous accounts, throughout the century of Armenian merchants travelling between Basra and India on English ships without clear reference to their cargo.[33]

It should be noted that at the end of the XVI century and beginning of XVII century, the sea route across the Persian Gulf became vital in the economic life of Safavid Iran, as it had great advantages over the land caravan routes of Turkey. The trading companies of European states bought Iranian raw silk mainly from

[27] **Issawi** 1971, 12.
[28] **Bournoutian** 2004, 87.
[29] **Abdullah** 2001, 95.
[30] **Grigorian** 1974, 670; **Frangakis-Syrett** 107–108.
[31] **Melkonian** 1957, 64; **Ashin Das Gupta** 1994, 136.
[32] **Abdullah** 2001, 96.
[33] **Ashin Das Gupta** 1994, 136.

Iranian-Armenian middlemen in Turkish cities.[34] Moreover, studying the definition of capitulation regime in Iran, M. Panahyan rightly states that in the XVII century, the Armenian merchants of Julfa played an exceptionally important role in organizing the struggle against the expansion of Western European colonists in Iran, and decisively opposed the capitulation regime in Iran.[35] In fact, Armenians, parallel to their commercial activities, participated in diplomatic work as well. This is why in Iran-Europe negotiations Shah Abbas I started benefiting from the services of the Armenian envoys. It is well known that in 1597, as diplomatic commissioner of Shah Abbas I, the envoy of Edjmiatzin – Hakob Margaryan of Amid, headed for Europe. In 1603, there were three Armenian merchants from New Julfa in the Persian expedition sent by Shah Abbas. In this regard, Khoja Zakar Sahratyan testifies to what authority the Armenian khojas had in foreign diplomacy. The "Diamond Throne" gifted to Tsar Alexei Mikhailovich, had 897 diamonds, 1298 rubies, 18030 of turquoise.[36] Among other issues, the ambassador of Venice Vincento d'Alexander, Joseph Pitton de Tournefort and other travelers also referred to the conduct of the Armenian merchants. Thus, during the period in question, the Armenians played a significant role in organizing and implementing the trade in the countries of the Middle East, taking part in various spheres of public life.

The Armenian merchants of Mesopotamia/Iraq also had strong commercial ties with their compatriots in Aleppo. This city which represented an important junction on the East-West trade routes, attracted Armenian merchants, who had high positions in international trade and economic relations. Many artisan and labor groups from various Armenian settlements were also concentrated in this city.

The Armenian presence in Aleppo is an indisputable fact, as this city was the resting place for the Armenian pilgrims heading towards the Holy Land – Jerusalem. In addition, along with the development of trade relations between the Kingdom of Cilicia and the commercial centers of historical Syria, many Armenians began to settle in Aleppo.[37] After the collapse of the Armenian state of Cilicia in 1375, the Mamluks took 4000 Armenian captives with them, some of

---

[34] **Bayburdyan** 1966, 215, 219.
[35] **Baybudryan** 1966, 220.
[36] **Baghdasaryan** 2015, 103.
[37] **Alpoyajian** 1967, 457.

whom settled in Aleppo.[38] Most of the latter were artisans and merchants who settled in Aleppo, as this city was comparatively more peaceful and favorable for future commercial activity.[39]

After the collapse of the Armenian state of Cilicia and the departure of the Genoa merchants of the Black Sea, Aleppo developed very quickly as an intermediary city carrying out the east-west trade movement. At that time, huge suburbs were formed along the caravan roads and Christians, Maronites, and especially Armenians settled in one of these suburbs. The latter acted as mediators and translators for European buyers.[40] The Christian communities of Aleppo, including the Orthodox Maronites and Assyrians, were centered in Saliba and Judaida.

In the following centuries, the Armenian settlement of Aleppo was replenished with Armenian emigrants from Armenia and other communities. Their temporary or permanent stay in Aleppo, Antioch and elsewhere, where numerous historical handwritten manuscripts were found[41] is accounted for by the political situation and/or trade-economic ties.

It is noteworthy that in Aleppo in 1518 there were 249 Armenian families (1245 persons), whereas in 1526 there were 1415 Armenians.[42]

The first mention of Julfan merchants at the city-port of Aleppo dates from the last quarter of the XV century. By the 1550s the local Armenian community counted in its ranks a significant number of prominent merchants from Julfa, who, as wealthy magnates, occupied an important position in Aleppo's international trade. In the XVII and XVIII centuries, the Julfan merchants represented the most influential community in Aleppo. Most of their wealth came from the profitable silk trade with Persia. As this trade declined during the XVIII century, the Armenian merchants shifted most of their capital to the caravan trade with Basra, which linked Aleppo to India. In this regard, a French report about the trade of Basra, confirms that the Armenians played a dominant role in the caravan trade with Aleppo. The wealth of the resident Julfan merchants brought about many changes in this city's Armenian community. Supported by the silk

[38] **Sanjian** 1965, 18.
[39] **Surmeyian** 1946, 420.
[40] **Makaryan** 2018, 271.
[41] **Fishenkjian** 2018, 10.
[42] **Semerdjian** 2019, 38.

merchants, new churches were constructed and illuminated manuscripts commissioned.[43]

During the XV–XVII centuries, the Armenian communities of historical Syria developed significantly due to active flourishing international trade. The main route of transit trade between the East and the West was the Tabriz-Aleppo route.[44] This was due to the capture of Constantinople by Turks. The European and Asian merchants were in direct contact in Aleppo. Close relations existed with Venice and other Italian city-states. The Armenian Khojas (merchants) transported Persian and Syrian silk to Europe.[45]

During his travels in 1616–1617, Simon the Pole arrived in Aleppo and spoke with admiration about the Armenian merchants, their grandeur buildings, unlimited wealth and influential position. The commercial significance and monetary operations of Aleppo were so great that they were forced to keep a private royal treasury in the fortress of Aleppo, where small silver and copper coins were minted.[46] In his valuable research, Archbishop Surmeyian mentions names of Christian superintendants, among them he also mentions the name of Armenian Murad Sarkis – son of Father Sarkis (1630–1660).

Armenian communities were also active in Damascus and other cities. In fact, the development of Aleppo silk market in the XVI century had its presedent, when Armenian merchants imported Persian silk in the XV century to export it to the West, the international trade of raw silk was a monopoly of the Armenian traders of Aleppo of that period, especially the merchants of Julfa, largely using the Eastern caravan road on the market.[47]

According to Aleppo-Armenian archeologist Nubar Partamian, on May 13, 1965, 20 armenian inscriptions were discovered at a place 80 km to the south of Der Zor, which were believed to belong to Julfan Armenians.[48]

There was a new flow of Armenians to Aleppo in the XVI century when after the destruction of Old Julfa, Aleppo became as reliable a refuge for most of the Julfans as it was for the people of Cilicia. Among the merchants of Aleppo, the

[43] **Aslanian** 2011, 67.

[44] **Papazian** https://arar.sci.am/dlibra/publication/40947/edition/36691?language=en. P. 67. (25.08.2024).

[45] **Topouzyan** 1986, 33–34.

[46] **Surmeyian** 1946, 530–532.

[47] **Hasratian, Ortzekova S.F., Petrossian Hu.A.** 1986, 75.

[48] **Partamian** 1975, 370.

Armenian merchants of Julfa who in a short period took over the management of the church and national affairs of the Armenian community, occupied high positions.[49]

By dominating the economy of Aleppo, the Armenians concentrated mostly on the silk trade and occupied the main Ottoman and Armenian institutions of the city. However, the large influx of Armenians from the cities of Akn and Arabkir in Western Armenia reduced the role of merchants from Julfa in the said trade.[50]

It is to be mentioned that in the XVII–XVIII centuries, alongside the large Arab population in Aleppo, Turks, Persians, Jews, as well as Armenians, Italian, French, Spanish, Dutch and other Western-European traders, clergy, diplomats and others also made up a significant number of the residents.

Apart from the above, in the XVI century, the authority of the Catholic Church in Europe was greatly weakened by the emergence of Protestanism. A large number of Catholics had left the Roman authority en masse, tens of thousands of Catholic clergy were left without a priest and pastor. The Church of Rome had long tried to strengthen its position by uniting with the Churches of the East.[51]

The Holy See of Rome noticed that after Constantinople, Aleppo was the most important and populous Christian city, where European merchants had a wide base and could serve the newly formed Unitarian movement. Therefore, in the mid-XVI century, the Catholic congregations in Aleppo, in cooperation with their corresponding representatives, established primary schools for the local Greek, Assyrian and Maronites youth.

To satisfy the spiritual needs of the Armenian community in Aleppo, the church of the Holy Mother of God was built. Until the end of the XV century and with the increase of the number of Armenians, a new church – Srbots Karasnits Mankants – was built.[52]

In the XVII–XVIII centuries amongst dense Arab population of Aleppo, a significant number of Turks, Persians, Jews and Armenians also lived beside Italian, French, Spanish, Dutch and other West-European merchants, clergy, diplomats and others.

---

[49] **Surmeyian** 1946, 420–421.
[50] **Makaryan** 2023, 139.
[51] **Surmeyian** 1946, 70–72.
[52] **Surmeyian** 1935, 214.

After Cairo and Constantinople, Aleppo was the richest and biggest city of the Ottoman Empire until the XIX century after which it gave way to Beirut.[53]

Among the noteable Armenians of Aleppo, Haji Kirakos and his sons exported the fine silk of Antiok and the surrounding villages to Europe, especially Holland and Italy.[54] Khoja Petik with his brother, who was originally from Old Julfa, monopolized the silk trade in the city. In addition to being the richest merchant in Aleppo, Petik also occupied the post of the customs director of all Ottoman Syria. He and his brother, like many wealthy Julfans were important patrons of the Armenian community. The two brothers, donated funds for the construction of the second Armenian church in Aleppo in 1616.[55] They used to travel around the city with their personal retinue of forty guards like a local pasha.[56]

Thus, the famous Armenian merchants, who were known as “Khojas” (Khoja meant lord, ruler and was used for the Armenian merchants in Persia) represented the notables of the community. The most prominent of them, reaching a certain position, assumed the title of “Chelepi” and enjoyed great fame and prestige both within the Armenian community and in the government circles.[57]

However, in the XVI–XVIII centuries, large and vibrant cities of historical Syria (or Bilad El-Sham) faced the challenges of widespread ignorance within the Ottoman empire. The Armenian merchants financed the projects which provided education and knowledge, as well as application of certain fields of art within their community. It is noteworthy that Armenian merchants were the patrons of the art of writing and literature, as well as certain crafts and arts.

Thus, it can be stated that mastering of trade administration and its management by Armenian merchants in the above countries, contributed significantly to the increase of their role in the countries of the region and their active participation in public life.

Conclusion

It is a well-known fact that since ancient times, Armenians have traded with

[53] **Hilal** 2006, 17.
[54] **Surmeyian** 1946, 272.
[55] **Sanjian** 1965, 49.
[56] **Aslanian** 69, **Sanjian** 49.
[57] **Makaryan** 2023, 140.

neighboring countries and participated in international trade. It is obvious that in such relations, such involvement requires a certain delicate behavior, knowledge, psychology, deep respect for the traditions and customs of the peoples. Thus, engaging in trade became a requirement at that time in absence of statehood in the late Middle Ages and modern times.

After the fall of the Bagratids' dynasty in 1045, and the fall of Zaqarians' reign in addition to the conquest of the Cilician Kingdom in 1375, the circumstances led to the rise of a long period of dictatorships in the Middle East, that forced a significant part of the Armenian people to emigrate.

In the new and difficult conditions, the Armenians in the neighboring regions outside the borders of the former homeland, although in the status of emigrants, but were already experienced and knowledgeable traders. They began to show their best qualities in the field of administration. Basically, in some sense, it also became a guarantee of their physical existence. Furthermore, trade became an Armenian network that united the East and the West. It was through trade that Armenians were able to become real mediators, diplomatic envoys, solvers of some issues between different states. In fact, trade became the exclusive sphere where Armenians were given the opportunity to fully act and create, as there was no violence against them.

The broad structural transformation that took place during the subject era included all of Asia and the Indian Ocean countries. The way in which merchants of New Julfa, Basra and Aleppo organized their trading operations were directly related to the nature of these cities' networks and the instability of the stated period. The most common method of organization and management of their trade activities was through family or communal connections. The Armenian merchants concentrated on Basra, Aleppo and Indian trade.

In the XVIII century Armenian merchants came to monopolize Iran's foreign trade under the Safavids. Although with the decline of Isfahan and the fall of the Safavids in 1722, the Armenians lost the patronage of the major power in the region, nevertheless, due to their unmatched sense of communal solidarity, they still managed to persist as one of the important trading communities of the region throughout the XVII–XVIII centuries.

BIBLIOGRAPHY

Աբրահամյան Ա. 1964, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա., Երևան, Հայպետհրատ., 485 էջ: ***(Abrahamyan A.*** *1964, Hamar'ot urvagits hay gaght'avayreri patmutyan, hator A., Erevan, Haypethrat hrat., 485 ej).* ***Abrahamyan A.*** *1964, A Brief Outline of the History of the Armenian Settlements. Volume I, Yerevan, Armenian state newspaper, p. 485 (in Armenian).*

Ալպոյաճեան Ա. 1955, Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Բ հատոր, Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», 724 էջ: ***(Alpoyajian A.*** *1955, Patmut'yun Hai G'aghtakanut'yan, Tp. "Nor Astgh", Cairo, 724 ej)*. **Alpoyajian A.** 1955, A Brief Outline of the History of Armenian Settlements, Cairo, Volume B, "New Star" Printing House, 724 p. *(in Armenian)*.

Բադալյան Գ. 2011, Իրան. հանրագիտարան, Երևան, Հեղինակային հրատ., 880 էջ: ***(Badalyan G****. 2011, Iran, hanragitaran, Erevan, Heghinakayin hrat., 880 ej).* **Badalyan G.**, Iran, Encyclopedia, Yerevan, Author's publication, 880 p. *(in Armenian)*.

Բաղդասարյան Է. 2015, Իրանահայ համայնքի ամբողջական համառոտ պատմություն, հատոր 1, Տորոնտո, 555 էջ: (***Baghdasaryan E.,*** 2015, *Iranahay hamaynqi amboghjakan hamarot patmutyun, hator 1 555 ej:* **Baghdasaryan E***.,* A Complete Brief History of the Iranian-Armenian Community, Toronto, 550 p. (in Armenian).

Բայբուրդյան Վ. 2014, Իրան, Հայոց պատմություն, հատոր II, գիրք II, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, «Զանգակ» հրատ., էջ 686–691: ***(Bayburdyan V.*** *2014, Iran, Hayots patmutyun, hator II, girq II, Erevan, HH GAA Patmutyan institute, "Zangak" hrat*., ej 686–691: **Bayburdyan V.** 2014, Iran, The History of the Armenians, NAS RA, Institute of History, "Zangak" Printing House, Yerevan, pp. 686–691 *(in Armenian).*

Բայբուրդյան Վ. 1999, Իրանն այսօր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 336 էջ: ***(Bayburdyan V.*** *1999, Irann aysor, Erevan, 336 ej):* **Bayburdyan V.** 2014, Iran Today*, Yerevan, 336 p.* (in Armenian).

Բայբուրդյան Վ. 2013, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 212 էջ: ***(Bayburdyan V. 2013,*** *Irani hay hamaynq. ardi himnakhndirner, Erevan, "Lusakn" hrat., Yerevan, 212 ej):* **Bayburdyan V.** 2013, The Armenian Community in Iran, Current Issues, 212 p. (in Armenian).

Բայբուրդյան Վ. 1966, Նոր Ջուղայի վաճառականությունը և արևմտաեվրոպական կապիտալի տնտեսական էքսպանսիան Իրանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., No 3 (34), 1966, էջ 215–220: ***(Bayburdyan V. 1966,*** *Nor Jughayi vacharakanutyunn ev arevmtaevropakan kapitali tntesakan expansyan Iranum, "Patmabanasirakan handes", No 3 (34), 215–220).* **Bayburdyan V, 1966,** The Trade of New Julfa and the Expansion of the WestEuropean Capital in Iran, Bayburdyan V., Historical Philological Journal, No.3 (34) Yerevan, pp. 215–220 (in Armenian).

Բայբուրդյան Վ. 2005, Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ 97» հրատ., 784 էջ: ***(Bayburdyan V.*** *2005, Irani patmutyun, Erevan, "Zangak 97" hrat., 784 ej).* **Bayburdyan V.** 2005, History of Iran, Yerevan, "Zangak" Printing House, 784 p. (in Armenian).

Բայբուրդյան Վ. 2023, Համաշխարհային առևտուրը և հայ վաճառականությունը XVII դարում, Երևան, «Դա Վինչի» հրատ., 300 էջ: *(**Bayburdyan V.** 2023, Hamashkharhayin arevtury ev hay vacharakanutyuny XVII darum, Erevan, "DaVinci" hrat., History of Iran, **Bayburdyan V.** 2023,* The International Trade and the Armenian Traders in XVII century, 300 p. (in Armenian).

Թոփուզյան Հ. 1986, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմութ-յուն (1841–1946), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 369 էջ: *(**Topouzyan H.** 1986, Syriayi yev Libanani haykakan qaghtojakhneri Batmutyoun (1841–1946), Yerevan, Haykakan SSH GA hrat., 369 ej). **Topouzyan H.** 1986,* The history of Armenian colonies in Syria and Lebanon (1841–1946), Yerevan, Armenian SSR, AS publishing, p. 369 (in Armenian).

Մակարյան Վ. 2018, Պատմական Սիրիայի կրոնական համայնքների կարգավիճակը և միջհամայնքային հարաբերությունները (XVI–XVIII դդ.), Բանբեր Մատենադարանի, N 25, Երևան, «Նաիրի», էջ 268–276. *(**Makaryan V.** 2018, Batmagan Siryayi gronagan hamajnkneri garkavijage yev michhamajnkayin haraperutyunnere, (XVI–XVIII դդ.), Banber madenatarani, N 25, Erewan, Nairi, p. 268–276). **Makaryan V**. 2018,* The Status of Religious Communities in Historical Syria and Inter-Communal Relations (16th–18th centuries), *Bulletin of Matenadaran 25, "Nairi" publishing house Yerevan, pp. 268–276* (in Armenian).

Մակարյան Վ. 2023, Պատմական Սիրիայի հայերը օսմանյան շրջանում (16–18-րդ դարեր) Երևան, Մատենադարան հրատարակչական բաժին, 228 էջ: *(**Magaryan V.** 2023, Batmagan Siriayi hayere osmanyan sherchanoum (16–18 tarer), Erewan, Matenataran hrat., 228 ej). **Makaryan V.** 2023,* The Armenians of Greater Syria in the Ottoman Period (16th–18th centuries), Yerevan*, Matenadaran publishing, 228 p.* (in Armenian).

Մկրտչյան Կ. 2021, Եվրոպական աղբյուրները Պարսկաստանի հայկական գաղթօ-ջախի որոշ հարցերի շուրջ, «Օտար աղբյուրները հայկական գաղթավայրերի մասին», միջ-ազգային գիտաժողովի նյութեր, պրակ 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 162–175: *(**Mkrtchyan K.** 2021, Yevropakan aghbyurnery Parskastani haykakan gaghtojakhi vorosh hartseri shurj, «Otar aghbyurnery haykakan gaghtavayreri masin», mijazgayin gitazhoghovi nyuter, prak 1, Yerevan, NAS, RA patmutyan institute, **Mkrtchyan K.** 2021,* Some European sources about the Armenian settlements in Persia, Yerevan NAS RA Institute of History, *pp. 162–175* (in Armenian).

Մկրտչյան Կ. 2018, Պարսկաստանի հայ գաղութը «Արարատ» ամսագրի էջերում (ԺԹ. դարավերջ – Ի. դարասկիզբ), Էջմիածին, «Էջմիածին» 2018, ԺԲ, էջ 68–87: *(**Mkrtchyan K**. 2018, Parskastani hay gaghuty "Ararat" amsagri ejerum, (ZHT. daraverj – E. daraskizb), Edjmiatzin, «Edjmiatzin" 2018, XII)*. The Armenian Settlements of Persia According to «Ararat» Journal (End of the 19th Century – Beginning of the 20th Century). Ejmiadzin, pp. 68-87 (In Armenian).

Սիւրմէեան Ա. արք. 1946, Պատմութիւն Հալէպի հայոց, հ. Բ., Պէյրութ, տպ. Մ. Մազսուտեան, 977 էջ*: (**Sourmeyan A. Ark.** 1946, Batmutyoun Halebi hayots, hator P., Beirut, M. Maksutyan tbaran, 977 ej). Sourmeyan bishop Ardavazt 1946,* The history of Aleppo Armenians, *Volume II, Beirut, M. Maksutyan printing house, 977 p.* (in Armenian).

Սիւրմէյեան արք. Ա. 1950, Պատմութիւն Հալէպի հայոց, հ. Գ., (Քննական, 1355–1908), Փարիզ, 996 էջ*: (**Sourmeyan A. Ark.** 1950, Batmutyoun Halebi hayots, hator k., Paris, Imprimerie Araxes Maksutyan tbaran, 977 ej). Sourmeyan Archbishop Ardavazt 1950,* The history of Aleppo Armenians, *Volume III, Paris, Imprimerie Araxes, 996 p. (in Armenian).*

Սիմէոն Դպիր Լեհացւոյ 1936, «Ուղեգրութիւն» տարեգրութիւն եւ յիշատականք, Հայր Ակինեան Վարդապետ Ներսէս, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 494 էջ: *(Simeyon tebir lehatsvo 1936, oughekroutyoun darekroutyoun yev hishadagank, Akinyan hayr Nerses vartabed, Vienna, Mekhitaryan debaran, 494 ej). Simeon Scribe of Polish 1936, "The Message" chronicle and memorial, Father Akinian Vardapet Nerses, Vienna, Mkhitarian Printing House, 494 p.* (in Armenian).

Օհանեան Ս. 2016, Իրաքի Հայ Համայնքը 20-րդ դարուն, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ. Երեւան, 296 էջ: *(**Ohanian S.**, 2016, Iraqi Hai Hamaynqe 20-rd Darun, Erewan).* **Ohanian S.** 2016, The Armenian Community in Iraq in the 20th century, NAS RA Institute of History, Yerevan, 296 p. (in Armenian).

Օհանեան Ս. 2013, Հայ Վաճառականութիւնն Իրաքի մէջ XVII–XIX դարերուն: Հայոց Պատմութեան Հարցեր (14), ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, էջ 90–106): *Hai Vajarakanutyune Iraqi mej XVII – XIX darerun, Hayots Patmutyan Hartser, (14), Yerevan, 2013. ej 90–106*. The Armenian Merchants Activities in Iraq in the XVII–XIX Centuries, The Problems of the History of Armenia, No. 14, Yerevan, pp. 90–106 (in Armenian).

Փափազեան Վ. 1985, Թավրիզ-Հալեպ առևտրական ճանապարհը XVII դարում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիւ 2, Երևան, էջ 67: https://arar.sci.am dlibra/publication/ 40947/ edition/ 36691×language=en *(**Papazyan V**. 1985, Tavriz-Haleb arevderagan janabarhe XVII tarum, https://arar.sci.am/ dlibra/publication/ 40947/ edition/ 36691×language=en*). Tabriz-Allepo Trade Route in the 17th Century.

Փարթամեան Ն. 1975, «Ակնարկ Մը Սուրիոյ Հնագիտութեան Վրայ», «Գեղարդ» Սուրիահայ Տարեգիրք, Ա. Տարի, Հալէպ, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան մատենագիտական յանձնախումբի հրատարակութիւն, Հալէպ, էջ 357–373: *(**Partamyan N.** 1975, Aknark me Surio hnagitutyan vera, Keghart, suryahay daregirk, A. tari, Haykakan barekordzakan enthanur miuotyan matenagitakan handznakhumbi hratarakoutyoun, Halep, 357–373 ej). **Partamyan N.** 1975,* An Overview of the Archeology of Syria, Keghart Syrian Armenian yearbook*, A. year, Publication of bibliographic committee of the Armenian General Benevolent Union, Aleppo, pp. 357–373 (In Armenian).*

Ֆիշենկճեան Ա. 2018, Սուրիոյ հայ համայնքի պատմութիւնը 1946–1970 թթ., Երեւան, «Ասողիկ» հրատ., 344 էջ: *(**Fishenkjian A.** 2018, Suryo hay hamaynqi patmutyuon 1946–1970, Erewan, Asoghig hrat., 344 ej). **Fishenkjian A.** 2018,* The history of the Armenian Community in Syria in 1946–1970*, Yerevan, Asoghik Press, 344 p. (In Armenian).*

Abdullah, A.J. Th., Merchants, Mamluks and Murder, The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra, New York, 2001, 180 p.

Al-Bazi, H., البصرة في العصور المظلمة وما بعدها *Al-Basra fi al-e'ssur al-Mudhlima we ma ba'adeha* - Basra during the Dark Period and Beyond, Baghdad, 1969. 192 p. *(In Arabic)*.

Aslanian, S., From the Indian Ocean to the Mediterranean, the Global Trade Networks of

Armenian Merchants from New Julfa, Berkley, 2011, 363 p.

Ashin, Das Gupta, Indian Merchants and the Decline of Surat, Manohar Pub., India. 305 p.

Babu Isaaq R., 1948 تاريخ نصارى العراق *Tarikh Nessarah El-Iraq* – Al-Mansoor Printing, Baghdad, 208 p. The History of the Christians in Iraq (*in* Arabic).

Berberian H. 2008, "History, Memory, and Iranian-Armenian Memoirs of the Iranian Constitutional Revolution," Critique: Critical Middle Eastern Studies 17, 3 (Fall 2008).

Bournoutian G. 2004, Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. II, ed. by Richard G. Hovannisian, New York.

Chaqueri C. "The Role and the Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911," Armenian Review 41, 1988, Watertown, pp. 1-51.

Grigorian V. 1974 "Minorities of Isfahan, The Armenian Community of Isfahan, 1587-1722" In Iranian Studies, Vol. 7, Summer-Autumn 1974, 670 p.

Hakobyan H. 1932, Travel Notes, Vol. A, XIII – XVI Centuries, (1253-1582).

Hasratian M.A., **Oretzkova S.F**., **Petrossian Hu A.** Outline of History of Turkey, Yerevan 1986, 75 p..

Herodotus, History, Yerevan 1986 (Translated into Armenian).

هلال ف، حلب القديمة والحديثة، صدر بمناسبة مهرجان حلب عاصمة الثقافة الاسلامية، 2006، 618 صفحة،/

Hilal F. *2006, Halap elgadima ou elhadisa, sadara bimunasabat mihrajan Halab a'simat elsagafe elislamiya, p. 618. https://www.dig-doc.org/files/book/halab_alqadimah_ walhadithah_ 2006.pdf). Hilal F. 2006,* Old and Modern Aleppo, issued on the occasion of the Aleppo Festival, Capital of Islamic Culture*/ https://www.dig-doc.org/files/book/halab_alqadimah_ walhadithah_2006 pdf* (*in* Arabic)*.*

Iranshahr 1963–64, 2 vols., Tehran, II. *Iranshahr 1342–43, 2 vols., Tehran, II.* (*In Persian*).

Issawi, Charles, ed. The Economic History of the Middle East, 1800-1914, Chicago, 1966, 543 p.

Longrigg H.S., Al-Basra in Encyclopedia of Islam, Vol. II, London, 1960, 1197 p.

Longrigg H.S., Four Centuries of Modern Iraq, London 1925, 378 p.

Melkonian V., An Historical Glimpse of the Armenians in Mesopotamia, The Times Press, 1957, Basra, 27 p.

Niebuhr C., Voyage en Arabie and en Autre Pays Circonvoisins, vol. II, Amsterdam, 1780.

Rezaei S., Farnia M. 2023, Armenian Language and Identity in Iran: The Case of Iranian Armenians of Isfahan, Tehran, - ***Rezaei S., Farnia M.,*** 2023, *Zaban va haviyat e armani dar Iran. mavared e armane Iranian Esfahan,* Tehran, pp. 249–270 (in Persian).

Sanjian A. The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, 1965, Cambridge, MA. 390 p.

Semerdjian E. 2019, "Armenians in the Production of Urban Space in Early Modern Judayda", Chapter 2, in *Aleppo and its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l' époque ottoman Aleppo*, (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, vol. 124), Brill, p. 38.

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ XVII–XIX ԴԴ.

ՍԵԴԱ ՕՀԱՆԵԱՆ, ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ, ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ

Ամփոփում

Յօդուածը նուիրուած է XVII–XIX դդ. հայ վաճառականներու մասնակցութեամբ Մերձաւոր Արեւելքի տնտեսութեան զարգացման վերլուծութեան, որպէս տարածաշրջանի սոցիալական բացառիկ իրողութիւն, որ կարելի է դիտարկել նաեւ մէկ կողմէ որպէս, իսկ միւս կողմէ տեղական իսլամադաւան եւ քրիստոնէադաւան տարբեր կրօնական համայնքներու միջեւ խաղաղ գոյակցութեան արտայայտութիւն:

Ըստ այդմ, ժամանակագրական տեսանկիւնէն հետազօտութեան մէջ ներկայացուած է XVII–XIX դդ., երբ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կը հատուէին կամ կը բախուէին Մեծ տէրութիւններու միջեւ շահերը: Սակայն այդ դժուարին յարաբերութիւններու պայմաններուն որոշակի գործունէութիւն ծաւալած են հայ վաճառականները՝ իրար կապելով Արեւելքն ու Արեւմուտքը, այդպիսով իսկական կամուրջ հանդիսանալով Մերձաւոր Արեւելքի եւ եւրոպական հասարակութիւններու միջեւ:

Այս կարելի է բացատրել անով, որ Մերձաւոր Արեւելքի հայկական գաղթօճախները թէեւ փոքր ընդհատումներով կամ ժամանակ առ ժամանակ սկսան վերելք ապրիլ սուրիական, իրանական կամ իրաքեան հասարակութիւններու սոցիալական կառուցուածքի մէջ: Կարելի է վստահաբար ըսել, որ առեւտրի մէջ յաջողակ ըլլալը նպաստած է հայկական գաղթավայրերու մէջ ազգային առանձնայատկութիւններու եւ նկարագիրի պահպանման:

Բանալի բառեր՝ *Հայ վաճառականներ, Իրաք, Իրան, Հալէպ, կարաւան, առեւտրային ուղիներ, Պարսից Ծոց:*

РОЛЬ АРМЯНСКОГО КУПЕЧЕСТВА В РАЗВИТИИ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ XVII–XIX ВВ.

СЕДА ОГАНЯН, КАРЕН МКРТЧЯН, АНИ ФИШЕНКЧЯН

Резюме

В статье анализируется роль армянского купечества в развитии экономики Ближнего Востока XVII–XIX вв. как исключительного социально-общественного явления регионального значения, которое можно интерпретировать и как проявление мирного сосуществования армян с местными исламскими и христианскими общинами.

В исследуемый нами период с XVII по XIX вв. на Ближнем Востоке пересекались либо сталкивались интересы мировых держав. Но даже в условиях непростых взаимоотношений армянскому купечеству все же удавалось осуществлять свою деятельность, прокладывая мосты между Ближним Востоком и Европой.

Это можно объяснить тем фактом, что в жизни ближневосточных армянских общин, хотя и с незначительными перерывами, наблюдался процесс прогрессивного развития сирийской, иранской или иракской социальных структур.

Можно с уверенностью утверждать, что фактор успешности в торговых отношениях во многом способствовал сохранению характерных особенностей и национального облика армянских общин.

Ключевые слова: *армянское купечество, Ирак, Иран, Алеппо, караван, торговые пути, Персидский залив.*

GEGHAM HOVHANNISYAN*

PhD in History

Institute of History NAS RA

gegham.hovhannisian1963@mail.ru

0009-0002-9549-8974

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.70-83

NATIONAL ISSUES IN THE “ARAVOT” PERIODICAL OF THE REORGANISED HUNCHAK PARTY

Abstract

In April 1910, in Constantinople, Misak Suryan, a member of the Reorganised Hunchak Party, founded the weekly newspaper “Aravot” (*Morning*). From its inception, the newspaper adopted a staunchly oppositional stance, which led to its prohibition by the Young Turk government after only a few issues had been published. The publication of “Aravot” resumed in April 1919, serving as the unofficial mouthpiece of the Reorganised Hunchak Party. Between March and October 1921, it functioned as the Constantinople organ of the party. The newspaper addressed a range of issues, with particular emphasis on the First Republic of Armenia, the Armenian Question at the Paris Peace Conference, the activities of the Armenian delegation, Russo-Armenian and Armenian-Entente relations, as well as the improvement of internal Armenian national affairs.

After the Sovietisation of Armenia, “Aravot” maintained its national-liberal orientation. While rejecting Bolshevik ideology, it nonetheless advocated for the defence of the Armenian State and conducted a broad campaign in support of Soviet Armenia.

Following the establishment of the Republic of Turkey, the periodical found itself unable to continue on its ideological path and ceased publication in 1924.

Keywords: *“Aravot” newspaper, national-liberal ideology, Armenian statehood, Republic of Armenia, Russia, United and Independent Armenia, Paris Peace Conference.*

---

* *The article has been delivered on 15.10.2024, reviewed on 01.11.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

Introduction

The periodical press has played a crucial role in the study of Armenian social and political thought since the beginning of the 20th century. In this context, party publications reflected the perspectives of Armenian political forces on historical events and international-political developments of the time, as well as their proposed solutions to the Armenian Question.

This article examines the "Aravot" weekly newspaper, published in Constantinople by the Reorganised Hunchak faction, which has not been the subject of independent research thus far.

The early 20th century marked a period of vigorous public activity for the Reorganised Hunchak Party. During this era, various periodicals emerged, including "Vasn Hayrenyats" ("Voice of the Fatherland") in Boston, "Aragats" in New York, and "Azat Bem" ("Free Stage") in Alexandria. In May 1910, "Aravot" was launched in Constantinople as a "national weekly." Misak Suryan, a key figure in the Reorganised Hunchak Party, was the licence holder of the newspaper. Initially, "Aravot" served as the unofficial organ of the Reorganised Hunchak Party. However, due to its sharp criticism of the internal policies of the Young Turk's government, the newspaper was banned after only three issues had been published.

Publication of the periodical resumed on 28 April, 1919. From 1920 until 28 March, 1921, it was issued as the "National-Liberal Newspaper." Between March and 10 October, 1920, "Aravot" also functioned as the organ of the Constantinople branch of the Liberation Party (now Reorganised Hunchak – G.H.).

Following the merger of the Azatakan and Ramkavar parties on 1 October, 1921, that resulted in the formation of the "Armenian Democratic Liberal Party" (ADL), the ideological orientation of "Aravot" was aligned with that of the ADL. However, the newspaper did not become the official organ of the newly established party and continued to be published as "a national, political daily" until 22 December, 1924. The final issue of the newspaper (N° 198) was released on 22 December, 1924.

The content of "Aravot" was diverse. In addition to addressing various national issues, the newspaper's "Last Hour" section covered contemporary international-political events, with particular emphasis on the Turkish-Greek War of 1920–1922.

In the issues from 1919 to 1922, articles addressing the Armenian Question were of central significance. The newspaper also reported on the activities of the Constantinople branch of the Reorganised Hunchak Party.

The "Sought" section featured statements from relatives of survivors of the Armenian Genocide and those who had been separated. Occasionally, the satirist Yervand Otyan published chronicons in the newspaper, which were more political satire than mere ridicule.

Among the active correspondents of "Aravot" were Hrach Yervand, Vahan Shahriman, Mihran Svazlyan, and other notable figures of the Reorganised Hunchak Party, as well as Misak Suryan, the newspaper's licence holder and director.

Markos Natanyan, P. Akhikyan, K. Karmiryan, and N. Azguni were known for their incisive journalistic articles.

The First Period of "Aravot"

The inaugural issue of "Aravot" was published in May, 1910. During its first year, only a few issues were released. Regrettably, only the issue of May 19, 1910 (Issue 3) has survived, but it sufficiently demonstrates the newspaper's assertive and oppositional stance. In the editorial article "When Measures Will Be Taken," the newspaper protests against the Ottoman government's inaction, highlighting that, despite the Young Turk revolution, "the destructive activities of the reactionaries in the interior provinces of Anatolia are still continuing."[1] The periodical expresses indignation that, rather than being held accountable, many reactionary officials from the Hamidian era are honoured and awarded by the newly appointed provincial governors.[2]

The article "Voices from Bodrum" addresses the plight of a group of Armenians who, after attempting to defend themselves during the 1909 massacre in Adana, were convicted of murder and imprisoned in Bodrum. Despite numerous appeals, they received no relief. The convicts appealed to the Armenian Patriarch of Constantinople to have them transferred to the Adana prison, as "the sickness and the dampness are oppressing them."[3]

---

[1] "Aravot," Constantinople, 1910, issue 3, May 19.

[2] Ibid.

[3] Ibid.

In the "Literary" section of the newspaper, the poem "The Wounded Crane," by an author from Izmir, signed as "Varazhnuni," dedicated to Armenian refugees, was included. The poem "Nightingale," by Arsen Yerkat, is dedicated to spring and the tiller of the soil. The issue also featured the famous writer Gogol's story entitled "The Terrible Revenge," addressing human greed and divine punishment. The periodical's criticism of the Turkish authorities ultimately led the government to ban "Aravot" after only a few issues had been published.

The Second Period of Publication of "Aravot."
The Theme of the Paris Peace Conference in the Periodical

The victory of the Entente in the First World War created favourable conditions for the Armenian press as well. On 28 April, 1919, the first issue of the second year of "Aravot" was published in Constantinople, with M. Suryan as the licensee. In the 1919 issues of the periodical, under the heading "Collection...", the barbarities committed by the Turks during the Armenian Genocide, described by the newspaper as "born from the Turkish mind," are presented. Horrific scenes of the massacres of Armenians are vividly described.[4] The author (M. Suryan), in the article titled "Exile and Massacre," details the atrocities committed by the Turks and the mass murders of Armenians in the Enkyuri vilayet and during the Ayaghu war. Specific individuals, including state officials, military personnel, and policemen, are identified as the perpetrators of these crimes.[5] Markos Natanyan also contributed articles to the newspaper, providing hard evidence of the massacres of the Armenian people in the Ottoman Empire.[6]

In January, 1919, the Peace Conference opened in Paris, and two Armenian delegations were invited to participate in its proceedings. During this period, publications on the Armenian Question became of critical importance to "Aravot." The 1919 issues of the periodical regularly featured reports on the work of the Peace Conference in Paris as well as the activities of the National Liberation movement led by Poghos Nubar.[7]

---

[4] "Aravot," Constantinople, 1919, issue 11, June 16.
[5] "Aravot," 1919, issue 1, April.
[6] "Aravot," 1921, issue 51, March 14.
[7] "Aravot," 1919, issue 11, June 16.

Yervand Otyan also addresses the subject of the Paris Peace Conference. In the chronicon "The New Tower," he compares the peace conference to the mythical Tower of Babel. "And here President Wilson proposed to raise a tower of the League of Nations to serve as a bulwark against future wars," Otyan writes. However, despite all participants welcoming Wilson's initiative, according to Otyan's figurative comparison, "a gentle breeze came up and confused the languages..." As a result, "the construction of the tower of the League and the peace of nations was divided into difficulties..." In this chronicon, the satirist expresses hope that this initiative of US President W. Wilson will not turn into a "New Babylon" but will instead become a tower of hope for the realization of the dreams of all nations.[8]

As mentioned earlier, "Aravot" was ideologically aligned with the Reorganized Hunchak (from 1918, Libertarian) Party. Consequently, the views of the party's figures on the Armenian Question and Armenian statehood were prominently featured in the newspaper's pages. For instance, in the article "Notes and Impressions," Mihran Svazlyan argues that the "liberation movement of the unliberated lands of Armenia should continue until holistic Armenia comes true." In his view, "Armenian lands" include Western Armenia, Cilicia, and the territories of the First Republic of Armenia.[9]

The Treaty of Sèvres, signed on 10 August, 1920, initially caused great excitement among Armenians. While generally sharing in that enthusiasm, "Aravot" exercised some caution. In the editorial article "The Signature of the Treaty," the newspaper advises Armenian delegations not to be overly optimistic and to avoid "the bad habit of necessarily seeing things rosy."[10]

Alas, the caution of "Aravot" was not misplaced. The events following the Treaty of Sèvres demonstrated that the rosy illusions of Armenians about a united and independent Armenia were not to materialise. The fall of the Republic of Armenia, alongside the Moscow and Kars conferences, confirmed this reality. Under these circumstances, what solutions did the Reorganized Party members propose to address the situation.

In his leading article "We are not an impulse, this is the reason...," Hrach Yervand writes that both the London and Kars Conferences "gave new reasons

[8] "Aravot," 1919, issue 4, May 19.

[9] "Aravot," 1920, issue 12, June 14.

[10] "Aravot," 1920, issues 21, August 16.

for dream deceit" to the Armenian people, as "the transformation of the "Free and Independent Armenian State Issue Resolution" into the "Independent National Home Resolution" remains incomprehensible." The article further examines the non-ratification of the Treaty of Sèvres, the Armenian delegation's demands for an Armenian mandate at the Kars Conference, and the Russian-Turkish military-political alliance. Towards the end of the article, when Yervand asks why the resolution of the Armenian Question perpetually eludes grasp, he answers: "That is why we do not see an impulse from international politics." To gain the support of foreign powers, Armenians must prove that they are "a force... The right of nations to exist, as well as issues of political friendship, are, unfortunately, tied to this reality," he observes.[11]

The publicist's conclusion is unequivocal: until the Armenian people awaken, they are "doomed to remain delusional."[12]

In the 1919–1921 issues of "Aravot," the topic of Cilicia and the plight of Cilician Armenians is a frequent subject of discussion. After the Entente forces occupied Cilicia at the end of 1918, there was a significant return of displaced Armenians to their homeland in Cilicia, leading to a revival of social life. Among the Armenian national parties, the Reorganized faction resumed its activities in Cilicia, where they began publishing the newspaper "Cilician Messenger" in May 1920.[13]

Especially, the 1919 and 1920 issues of "Aravot" include regular appeals for assistance to the Armenians of Cilicia, as well as fundraising announcements.

The Topic of Armenian-Russian Relations in "Aravot"

The periodical discusses both Soviet and Tsarist Russia's policies towards the Armenian people. In a leading article published on 12 July, 1920, the activities of Jim Changalyan, a military figure of the Reorganized Hunchak Party in Van-Vaspurakan during 1915–1916, are highly valued. However, it is noted that Changalyan's departure from Van-Vaspurakan was due to "the despicable Russian political manoeuvres." The article highlights how Russian authorities maintained friendly relations with Kurdish chieftains, many of whom not only

[11] "Aravot," 1921, issues 28–80, October 3.
[12] Ibid.
[13] "Aravot," 1920, issue 10, May 31.

had fought against the Russians but were also infamous for their misdeeds against the Armenians, Russia's supposed allies.[14]

In the article "London Conference and Today's Armenia," the author makes no distinction between "Russia of yesterday, today, and tomorrow," arguing that Russian policies remain consistent across eras.[15] The periodical advances the view that no significant changes have occurred in Russian national policy, with the rights of smaller nations consistently violated.[16]

Particularly notable are Hrach Yervand's reflections on the situation in Soviet Russia, as expressed in the article "Starving Russia and its Lessons." Yervand critiques the vision of "Red Russia," which promised economic welfare and political freedom, but failed to deliver, as Bolshevik Russia resorted to violence in every aspect of life. He especially draws attention to the lessons that starving Russia provides for humanity. According to Yervand, revolutions and the ideologies that are their theoretical basis "can appear so beautiful on paper," but when implemented, they lead to great misfortune and remain impractical.

Citing the example of Soviet Russia, Yervand warns the Bolshevik authorities in Armenia, urging them to avoid bringing about bloodshed in their endeavours.[17]

In the poem "Caution," the author (N. Azguni) depicts the Bolsheviks' insidious and conspiratorial nature, suggesting that "the conquest of Karabakh by Soviet Russia and Azerbaijan also contains the terrible facts of the Bolshevik conspiracy." The author calls upon the leadership of the Republic of Armenia to exercise vigilance and caution.[18]

"Aravot" also raises concerns about the anti-Armenian policies pursued by the authorities of the First Republic of Georgia between 1918 and 1920. It points to the pro-Turkish policies of Odoshelidze and Chkhenkeli, which inflicted significant losses on the Armenians.[19]

---

[14] "Aravot," 1920, issue 16, June 12.
[15] "Aravot," 1921, issue 52, March 21.
[16] "Aravot," 1921, issues 22–74, August 22.
[17] "Aravot," 1921, issues 23–75, August 29.
[18] "Aravot," 1920, issue 27, September 21.
[19] "Aravot," 1921, issue 50, March 7.

The Theme of the First Republic of Armenia in "Aravot"

The topic of the First Republic of Armenia holds a significant place in the publications of "Aravot." The editorial article "The Third Anniversary of Armenia's Independence" demonstrates that the restoration of Armenia's independence was not a chance occurrence. The author, N. Azguni, highlights the fighting spirit and resilience exhibited by the Armenian people during the heroic battles of May. "Vehip Pasha's threats to pulverise the Armenian resistance were not fulfilled," the author writes, "and the Armenian fighting force was engaged in battle, inflicting significant losses on the Turks, who were compelled to accept the reality and recognise the independence of Armenia, though with the intention of reconsidering it after the success of the Baku programme."[20]

The article praises Andranik's activities and rejects the notion of division between Eastern and Western Armenians, dismissing such rumours as fabrications. The author emphasises that the Armenian people "from Ararat to Cilicia are one and indivisible."

One editorial in "Aravot" criticises the activities of the Armenian Bolsheviks, viewing them as detrimental to the Republic of Armenia. The article stresses that in the difficult circumstances facing the republic, when the country is in a state of disintegration, and "we have lands that are not yet attached to the republic... the pursuit of socialist goals is nothing but blindness and madness."[21]

Reflecting the views of the Reorganised Hunchak Party, "Aravot" emphasised the necessity of forming a coalition government in the Republic of Armenia. On this subject, the periodical published a separate editorial, stating that the newspaper "represented an opposition current to the government of Armenia."[22]

The editorial outlined the key points of disagreement. As mentioned, one issue was the creation of a coalition government in Armenia with the participation of Western Armenians, while another was the question of which territories should be included in the Armenian State. The Liberals advocated for the inclusion of Cilicia as part of a united and independent Armenia.

[20] "Aravot," 1920, issue 10, May 31.
[21] "Aravot," 1920, issue 12, August 16.
[22] "Aravot," 1920, issue 27, September 21.

Additionally, the Liberal Party opposed a government composed solely of members from one party (referring to the ARF Bureau-Government – G.H.).

Despite these disagreements, the editorial prioritised Pan-Armenian interests and the strengthening of the Armenian State. In line with this perspective, the article called for support of the initiative to provide a loan to the Republic of Armenia, urging the Armenian people to demonstrate to the world that they had closed the humiliating cycle of relying on the charity of others and of remaining on their feet only with the help of others.[23]

Intra-National Problems in "Aravot"

"Aravot" pays particular attention to internal issues, exploring the reasons why they remain unresolved. In its publications, the periodical rightly concludes that the Armenian people's failures in the international political and diplomatic arenas are linked to the mentality and regressive phenomena within national life. In the article "Why do not our national affairs succeed?," Vahan Shahriman observes that time has shown little progress in Armenian national activities, with history repeating itself and causing further disappointments.[24] He concludes that we cannot have "a unified national direction until the causes undermining our national activity are removed."

Otyan's chronicon, published under the title "The Day's Fantasy," follows this line of thought, with the satirist's tweaks aimed at the Armenian Patriarchate of Constantinople and the rich local Armenian people.[25]

Among the political, diplomatic, and other factors for achieving national goals, the periodical stresses the importance of encouraging the people and inspiring them with the heroic deeds of their ancestors. The editorial article "The Path of Glory" reflects this sentiment, hoping that "what diplomacy could not achieve in solving national problems, the bayonets of Armenian braves will do."

The idea of national solidarity is discussed in the editorial article "Our Creed." It is suggested that the lack of a unified approach in Armenian national life and among political forces compels Armenians to always pursue the goal of

[23] "Aravot," 1920, issue 27, September 21.

[24] "Aravot," 1921, issue 52, March 21.

[25] "Aravot," 1919, issue 3, May 12.

"promoting understanding and cooperation among all bodies and currents from Yerevan to Paris."[26]

The issue of intra-national solidarity is also addressed in the article "Wake up Armenian people and get ready." Here, the February 1921 uprising in Armenia is discussed with a heavy heart, as the fratricidal conflicts claimed thousands of lives.

The article "The Need for Patriotism" puts forward the notion that the supremacy of patriotism, its importance, and its instillation in the people are crucial conditions for the perpetuation of the Armenian State. Drawing on examples from the histories of Italy, France, and Germany, the author (Q. Karmiryan) argues that a homeland alone cannot ensure the survival of the people "as a nation-state." According to the author, if the people lack patriotism, they are ultimately doomed to lose both their nationality and their homeland. Patriotism, the article asserts, is as essential to the defence of the homeland as weapons and an army: "What the soul is to the individual, patriotism is to the people." The article concludes with the statement that if Armenians wish to honour the "blood of hundreds of thousands of martyrs given during the loss of the state to be worth something, it is necessary to feel patriotism stronger in ourselves, always keeping in mind the idea that without patriotism, the motherland would not be able to maintain its existence."

Reflecting on these issues, we can confidently assert that the ideas discussed remain relevant today.[27]

The Question of the Primacy of the Idea of Statehood in "Aravot" Weekdays

In the summer of 1991, Soviet Armenia became a political reality, and the attempt to overthrow it failed. Under these conditions, political forces and various organisations outside Armenia had to respond to this new reality, whether willingly or not. The editorial article "Towards Today's Armenia" addresses this issue. It puts forward the idea that, just as those who distrusted the government during the First Republic of Armenia were labelled anti-state by the ARF Dashnaktsoutyoun, the same could be said for those who distrust the government of Soviet Armenia. The article emphasises that, despite opposition to Bolshevik ideas and practices, the interests of Armenian statehood require

---

[26] "Aravot," 1921, issues 20–72, August 8.

[27] "Aravot," 1921, issues 5–57, April 25.

that "we approach today's Armenia with a true understanding of statehood, show the willingness to fulfil all our civic duties, and actually carry them out." It concludes that the idea of statehood is paramount, and thus the interests of the Armenian people and Armenian statehood demand that all Armenian public and political organisations adopt the slogan of trust in Soviet Armenia and its government.[28]

"Aravot" also published the appeal of the Armenian Relief Committee (RAC) to support Soviet Armenia, and prominent Reorganised Hunchak figures, such as H. Yervand and V. Shahriman, sought to justify through their articles that colonial Armenians should back the representative of Armenia, D. Shahverdyan, who had arrived in Constantinople for this purpose.

The success of the Turkish nationalists in 1922–1923 altered the situation in Turkey, marking a turning point for "Aravot" as well. In the issue of 22 December, 1924, M. Suryan's name was no longer mentioned. The front of the edition bore the phrase: "Serving the political and economic interests of the Turkish motherland." Two out of four pages of that edition were published in Turkish using the Arabic script.

In the article "The Turkish Republic and Minorities," the new editor of "Aravot," Vezir Oglu Eomer Aziz, attempted to argue that the national question no longer existed in Turkey. The author hypocritically claimed: "The elements living in our country have lived peacefully and happily in every aspect until now," and "raising the issue of national minorities should be seen as a political trick by foreign states."

This was the final issue of "Aravot."

We believe that the cessation of "Aravot" was brought about by the establishment of the Republic of Turkey and the strengthening of the military-political position of the Kemalists. In light of these new realities, the periodical could no longer continue to be published while maintaining its nationalist-liberal orientation.[29]

Conclusions

"Aravot" played an important role in strengthening the moral spirit of the nation, fostering a fighting spirit, and uniting the Armenian people around

---

[28] "Aravot," 1921, issues 11–63, June 6.

[29] "Aravot," 1921, issues 11–63, December 6.

national issues. The periodical drew the attention of the Armenian society to the notion that the reasons for the nation's international diplomatic, military, and political failures should be sought not only outside Armenia and the Armenian people but also within. It stressed that negative internal factors hindering the resolution of foreign political problems should be eradicated.

The promotion of the primacy of national statehood occupied a central place in the pages of "Aravot." Advocating for the idea of a strong national state, "Aravot" rejected the path of social development adopted by Bolshevism. However, in recognising the fundamental importance of national statehood, it urged the support and strengthening of Soviet Armenia.

Despite its relatively short publication period, "Aravot" left a significant mark on the development of Armenian social and political thought, as well as public discourse.

BIBLIOGRAPHY

«Առաւօտ», թիւ 3, 19.05.1910, Կ.Պոլիս /"Aravot", tiv 3, 19.05.1910, K.Polis/. "Aravot," Constantinople, 1910, issue 3, May 19.

«Առաւօտ», թիւ 1, 28.04.1919, թիւ 3, 12.05.1919, թիւ 4, 19.05.1919, թիւ 11, 16.06.1919, Կ.Պոլիս, /"Aravot", tiv 1, 28.04.1919, tiv 3, 12.05.1919, tiv 4, 19.05.1919, tiv 11, 16.06.1919, K.Polis/. "Aravot," Constantinople, 1919, issue 1, April 28, issue 3, May 12, issue 4, May 19, issue 11, June 16.

«Առաւօտ», թիւ 10, 31.05.1920, թիւ 12, 14.06.1920, թիւ 13, 21.06.1920, թիւ 16, 12.07.1920, Կ.Պոլիս /"Aravot", tiv 10, 31.05.1920, tiv 12, 14.06.1920, tiv 13, 21.06.1920, tiv 16, 12.07.1920, K.Polis /. "Aravot," Constantinople, 1920, issue 10, May 31, issue 12, June 14, issue 13, June 21, issue 16, July 12.

«Առաւօտ», թիւ 50, 7.03.1921, թիւ 51,14.03.1921, թիւ 52, 21.03.1921, թիւ 5-57, 25.04.1921, թիւ 11-63, 06.06.1921, թիւ 20-72, 08.08.1921, թիւ 22-74, 22.08.1921, թիւ 23-75, 29.08.1921, Կ.Պոլիս /"Aravot", tiv 50, 7.03.1921, tiv 51,14.03.1921, tiv 52, 21.03.1921, tiv 5-57, 25.04.1921, tiv 11-63, 06.06.1921, tiv 20-72, 08.08.1921, tiv 22-74, 22.08.1921, tiv 23-75, 29.08.1921, K.Polis/. "Aravot," Constantinople, 1921 issue 50, March 7, issue 51, March 14, issue 52, March 21, issue 5–57, April 25, issue 11–63, June 6, 20–72, August 8, issue 22–74, August 22, issue 23–75, August 29.

«Առաւօտ», թիւ 198, 22.12.1924, Կ.Պոլիս /"Aravot", tiv 198, 22.12.1924, K.Polis/. "Aravot" Constantinople, 1924, issue 198, December 22.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ «ԱՌԱՒՕՏ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ամփոփում

1910 թ. ապրիլին Կ. Պոլսում Վերակազմյալ Հնչակյան կոսակցության գործիչ Միսաք Սուրյանը հրատարակում է «Առաւօտ» շաբաթաթերթը: Սկզբից ևեթ թերթը բռնում է Օսմանյան կայսրությանը ընդդիմադիր ուղղություն, որի պատճառով մի քանի համար լույս տեսնելուց հետո երիտթուրքական կառավարության կողմից արգելվում է: «Առաւօտի» հրատարակությունը վերսկսվեց 1919 թ. ապրիլին: Այն Վերակազմյալ հնչակյանների անպաշտոն խոսափողն էր, իսկ 1921 թ. մարտ-հոկտեբերին՝ այդ կուսակցության Կ.Պոլսի օրգանը: Իր էջերում թերթն արծարծել է բազմաթիվ հարցեր, որոնց շարքում առաջնային տեղ են գրավում Հայաստանի առաջին հանրապետության, Փարիզի վեհաժողովում Հայկական հարցի արծարծման, հայկական պատվիրակության գործունեության, ռուս-հայկական, Հայաստան-Անտանտ փոխհարաբերությունների, հայ ազգային ներքին կյանքի բարելավման խնդիրները:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո «Առաւօտը», պահպանելով իր ազգային-ազատական ուղղվածությունը ու մերժելով բոլշևիզմի գաղափարախոսությունը, այնուամենայնիվ կանգնեց Հայոց պետության պաշտպանության դիրքերում և ծավալեց Խորհրդային Հայաստանին սատարելու լայն քարոզչություն: Թուրքիայի հանրապետության ստեղծումից հետո պարբերականն այլևս չէր կարող շարունակել իր որդեգրած գաղափարական ուղին, և 1924 թ. դադարեց լույս տեսնելուց:

Բանալի բառեր՝ *«Առաւօտ» թերթ, ազգային-ազատական գաղափարախոսություն, հայկական պետականություն, Հայաստանի հանրապետություն, Ռուսաստան, Միացյալ և անկախ Հայաստան, Փարիզի վեհաժողով:*

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В ЕЖЕНЕДЕЛЬНИКЕ «АРАВОТ» РЕОРГАНИЗОВАННОЙ ПАРТИИ ГНЧАК

ГЕГАМ ОВАННИСЯН

Резюме

В апреле 1910 года Мисак Сурьян, член реорганизованной партии «Гнчак», начал издавать в Стамбуле еженедельную газету «Аравот» («Утро»), которая на начальном этапе являлась крайне оппозиционным изданием, и исходя из этого младотурецкое правительство запретило его. Издание еженедельника «Аравот» возобновилось в апреле 1919 года. «Аравот» стал неофициальным рупором реорганизованной партии гнчакистов, а в марте-октябре 1921 года – стамбульским органом этой партии.

На своих страницах газета поднимала множество вопросов, среди которых приоритетными были темы первой Республики Армения, обсуждение Армянского вопроса на Парижской конференции, деятельность армянской делегации, российско-армянские отношения, взаимоотношения Армения-Антанта, улучшение внутринациональных армянских отношений.

После советизации Армении газета, сохраняя свою национально-освободительную направленность и отвергая идеологию большевизма, тем не менее встала на защиту армянского государства, развернув широкую пропаганду в поддержку Советской Армении.

После образования Турецкой Республики газета уже не могла придерживаться своей идеологической направленности, и в 1924 году еженедельник перестал издаваться.

Ключевые слова: *газета «Аравот», национально-освободительная идеология, армянская государственность, Республика Армения, Россия, Единая и независимая Армения, Парижская конференция.*

ARMEN KARAPETYAN*

PhD in History

Institute of History of the NAS RA

armenaraqsyan@mail.ru

0009-0003-6026-2790

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.84-98

COVERAGE OF THE ARMENIAN REFORM ISSUE IN THE PAGES OF "HORIZON"

Abstract

At the beginning of the 20th century, the Armenian Question regained a strong urgency. This was caused by the Balkan crisis and the formation of a new international situation on the one hand, and by the further deterioration of the socio-economic situation of Western Armenians under Ottoman rule on the other. The Young Turks continued Sultan Hamid's policy of the extermination of Armenians. In the autumn of 1912, European powers, primarily Russia, initiated negotiations with the Turkish authorities on the fundamental issue of implementing necessary reforms in the Western Armenian provinces. At the same time, the regions under the Turkish control further intensified the persecution of Armenians, aiming to depopulate the indigenous Armenian territories.

All of this, in essence and depth, was reflected and illuminated in the pages of "Horizon", an influential Armenian periodical published in Tiflis (Tbilisi) during 1912-1914. The material presented in "Horizon" is a truthful reflection of this complex and dramatic period of our history and serves as a true lesson and message for present and future generations.

Keywords: *Armenian reforms, Turkish authorities, great powers, political forces, international diplomacy, public opinion, autonomy.*

---

* *The article has been delivered on 10.11.2024, reviewed on 20.11.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

Introduction

The Armenian Question regained prominence and urgency on the international diplomatic stage in the summer of 1912. This was also greatly contributed by external circumstances, particularly the new and more favorable situation created in the Middle East and the Balkan region.

The Balkan crisis infused Armenian national political and spiritual figures with new impulses of hope and optimism, prompting them to take pro-Armenian actions. The leading Armenian political powers, among which the Armenian Revolutionary Federation, changed their position and relations with the ruling Young Turk party in Turkey. In fact, assessing the deterioration of the situation of Western Armenians, Armenian national parties once again linked the solution of the Armenian Question with the support of the great powers, primarily Russia.[1] In a short period, the Young Turks, with their vile actions, proved that they were the true continuers of Sultan Hamid’s anti-Armenian genocidal policy.[2]

On the outbreak of World War I, not only there was a crisis and war in the Balkans but also the contradictions between the largest European powers became significantly acute. However, the situation had never been so favorable for the Balkan countries to launch armed operations against Turkey, especially since the country was in a financially and morally ruined and weak condition.[3]

However, the political situation remained quite tense, because Russia's advancement into the depths of Asia Minor and the Mediterranean basin was obstructed not only by Germany and Turkey but also by Russia’s allies, England and France. “England viewed Russia as a temporary ally... England everywhere sought alliances with powers that could hinder, even to the slightest extent, Russia’s ambitions to expand southward into the warm waters of the Mediterranean to dominate the routes to India”.[4]

It is obvious that the Armenian Question was a pawn in the political games of the great powers, however, at this particular moment, the aspiration of Russia objectively coincided with the liberation aspirations of Armenians.

---

[1] History of Armenia 2012, 444.

[2] **Aghayan** 1994, 364.

[3] **Kilimdjian** 2022, 351.

[4] **Simonyan** 1991, 230.

One of the most influential Eastern Armenian periodicals published in Tiflis, “Horizon”, where such personalities as Hovhannes Tumanyan worked, closely followed the events in and around Western Armenia. In addition to its local authors, the reporters used several materials taken not only from Armenian but also from foreign-language media. Nothing escaped the keen eye of the periodical. Moreover, “Horizon” constantly observed the hellish situation prevailing in Western Armenia, which was getting worse day by day.

According to the periodical, the situation of the Armenians in their homeland was indeed tragic. And this was proven by the publication of various and abundant new facts and observations.

Criticism of the Anti-Armenian Actions of the Turkish Authorities

While international diplomacy and the press were making a fuss about the implementation of Armenian reforms, the Ottoman authorities and their obedient Kurds continued their policy of unrestrained exploitation and ruthless, cruel oppression of Armenians, as had been the case during the anti-Armenian years of Sultan Hamid.

Being absolutely opposed to the idea of reforms in the Armenian provinces, the Turkish authorities stubbornly resisted, using as a pretext literally everything – from distorted realities to fabricated stories.

The pressure from European public opinion to implement reforms infuriated the Young Turk authorities, pushing them to display even more brutal treatment towards the already fragmented and exhausted Armenians.

On various occasions, “Horizon” stated that already in the provinces of Western Armenia, after a prolonged repression and periodically repeated massacres, Armenians were being reduced to a minority.

Thus, on February 5, 1913, a comprehensive article titled “The Number of Armenians” (a series of essays) testified that in the Western Armenian provinces (in their ancestral homeland) Armenians no longer constitute the absolute majority of the population: “Where are the numerous Armenian villages of the Abagha Plain, Aghbak, Kotur with their dense Armenian population? Those vast provinces have been emptied and deserted, and the lands of the Armenians have passed into the hands of the Kurds, becoming deserted pastures, uninhabited, uncultivated lands, fragmented estates... Where are the Armenians of the Bayazet region, who were so numerous in the 1890s?

They are gone, they have migrated, been massacred, put to the sword… And what about the Mush plain, Sasun, and Karno plain? Everywhere the Armenian population has decreased”.[5] (Emphasis ours – A.K.)

The decline of the Armenian population was not a random phenomenon; it had long been initiated, directed, and controlled by the Ottoman authorities.

Every week, the periodical, entitled “The Armenian Question” presented the real situation in the Armenian provinces, the atrocities committed by Turks and Kurds, the complaints presented to the Patriarchate by the Armenian community, etc. On February 6, 1913, under the same title, information was provided that the Armenian villages in the Karkar district under the jurisdiction of the Bitlis governorate had “become a playground for lawless policemen, who, under the pretext of searching villages and individuals, were torturing, robbing, and committing violence against women”.[6]

On February 19, under the same title, the newspaper reported on the dire situation of Armenians in Bayazet. The same article provided details about the tragic events that took place in Hadjin, which resulted in the burning of the local carpet and sock factory (owned by Terzyan), as well as the orphanage. Moreover, it stated that “the widows working there are now left unemployed, and the orphans are homeless and without food.”[7]

On February 24, 1913, the article “Current Life in Van” once again stated that the cruel times of Sultan Abdul Hamid are not yet past, but are present: “The zaptiahs (Turkish police officers), those evil figures of Hamidian days, are active again. Under the pretext of searching for Haji Yaqub’s terrorists in the distant districts of Karkar, Karjkan, and Khizan, they are robbing, humiliating, and raping”.[8]

The letter from Akhtamar, subtitled “The Current Situation of the Armenian-Inhabited Provinces”, reported that the country’s deplorable situation was worsening day by day, and the Armenian population did not know what to do… The government was so indifferent to all this that one couild think it was its

---

[5] “Horizon”, 1913, № 28.
[6] “Horizon”, 1913, № 29.
[7] “Horizon”, 1913, № 39.
[8] “Horizon”, 1913, № 43.

goal to expel the working class from the Armenian villages and force the rest to starve to death.[9]

On March 14, 1913, the daily newspaper reported under the title "The Armenian Question" on the approaching disaster in Vaspurakan." A letter from the region warned that anti-Armenian actions were taking place in Van and its surrounding settlements: "There is no security; the Kurds are lying in ambush in groups along the roads of Van, waiting to kill and rob the unfortunate villagers passing by. The local government takes no action to prevent these Kurdish movements. On the contrary..."[10]

In another letter ("The Situation in Alashkert") sent from Kaghzvan it was reported that every day Armenians from Alashkert were crossing into Russia in groups. The Armenian youth of Alashkert were fleeing their homeland because of the violence and merciless treatment inflicted by the Turkish authorities.[11]

On May 2, 1913, the newspaper reported that the atrocities of the Kurds in the Mush Plain had intensified. At the same time, the government was making arrests for even the slightest pretext or suspicion. For instance, in the city of Mush, Arakel Simonyan was arrested on the grounds of being "suspected of transporting weapons".[12] On May 9 of the same year, in the editorial titled "We Do Not Believe," it was noted that the "New Provincial Law" devised by the Turkish government, supposedly aimed at establishing order in Anatolia and addressing the legitimate demands of Western Armenians, It showed that "when it comes to silencing any fair complaint or resolving any issue, the Turkish governments – whether responsible or irresponsible, constitutional or monarchical – are remarkably alike."[13] Strongly criticizing the so-called Turkish reform project, the editorial stated that the nations subjected to Turkish rule had suffered many bitter experiences from such programs and that the initiatives of the Turks had primarily served to suppress the demands of the non-Turkish population.[14]

---

[9] "Horizon", 1913, № 44.
[10] "Horizon", 1913, № 57.
[11] "Horizon", 1913, № 57.
[12] "Horizon", 1913, № 94.
[13] "Horizon", 1913, № 95.
[14] "Horizon", 1913, № 95.

In № 98 of the periodical, citing the Armenian Patriarch Arsharouni of Constantinople, it is reported that over six months, the Patriarch had received over 176 complaints and reports regarding the dire situation in the provinces of Armenia, however, all of them remained without any consequence.

The Revelation of Contradictions among European Powers

On January 10, 1913, "Horizon", while listing the obstacles facing the Armenian Question, simultaneously noted that there had never been a more favorable time for its positive resolution. "One such time is the present, when defeated Turkey might be compelled to make some concessions under the pressure of European powers, including in favor of its Armenian subjects".[15] It was once again emphasized that during such critical times, the entire Armenian nation must closely follow the course of events and "to the best of their abilities, contribute to ensuring that they result successfully for the suffering Armenians under Turkish pressure".[16]

In the article series "The Armenian Question and Its Solution", reviewing the previous developments, it is concluded that any European power opposing Russia's expansion was also against the Armenian Question: "Thus, the Armenian Question in its current form, primarily concerned with physical existence, is tied to Russia's progress."[17] The article series, referring to the events of the 19th century, states that Germany, Austria, and especially England displayed a negative stance toward the Armenian Question. The criticism is particularly directed at England, which adopted an anti-Russian and anti-Armenian stance during the Persian Wars of the 19th century, as well as now when the Turkish-Armenian question is on the agenda: "We see England again with Turkey on one side, and against Russia and at the same time against the Turkish-Armenian Question on the other."[18]

The extensive article "Triple Entente and Germany in the Armenian Question", published on January 19, 1913, discusses the position of the European powers towards the fact of the political coup carried out by the Young

[15] "Horizon", 1913, № 6.
[16] "Horizon", 1913, № 6.
[17] "Horizon", 1913, № 11.
[18] "Horizon", 1913, № 11.

Turks in Turkey. It is noted that the aforementioned coup was severely condemned by the Russian, French, English, and Italian press and public opinion.

Only in Austria, the press and society approached the changes in Turkey with some reservations. Perhaps only in Germany the press and political circles, from liberal radicals to extreme right-wingers, unanimously expressed delight at the coup, hoping that "together with the Young Turks, the German influence on the Bosphorus shores would return, which, due to the political preferences of Kemal Pasha, had been replaced by British influence".[19]

According to the periodical, the Armenian Question had now become a point of sharp confrontation between the European powers, and each of these states sought to turn Anatolia into a vital area exclusively for its own interests. It is assumed that France, England and Russia have reached some agreement on determining the boundaries of the interests of each state in the Armenian and other vilayets of Asia Minor. Furthermore, it is assumed that "if this agreement takes the form of Russian occupation in the Armenian-inhabited vilayets, then Germany, and possibly the Triple Entente alongside it, will act with all their might to prevent it."[20]

The newspaper's attitude towards Russia and the Russian government is unequivocally positive. In numerous articles and reviews, it is noted with hope and conviction that the attitude of the Russian press and official circles towards the Armenian Cause has been favorable and benevolent. "Even the Russian press, which draws inspiration from people close to government circles, has a positive attitude towards the Armenian Cause. Thus, the Russian official and unofficial atmosphere has been and continues to be favorable to the Armenian Cause."[21]

On February 2, 1913, the periodical noted that if the Ottomans (Turkish authorities) had ever carried out any reforms, it was only in the "European part of the countries under their rule... while the Asian part was foreign to them and was subjected to complete neglect and contempt."[22]

---

[19] "Horizon", 1913, № 19.
[20] "Horizon", 1913, № 19.
[21] "Horizon", 1913, № 24.
[22] "Horizon", 1913, № 26.

The newspaper often reprinted or commented on materials related to the Armenian Question, published in foreign-language press. On February 20 of the same year, an article was presented, taken from the Bulgarian press, under the title "Albania and Armenia," in which the Albanian and Armenian problems were compared. Noting that the Europeans gave autonomy to Albanians, who were neither a nation nor had a civilization, the author asks: "But why was the Armenian problem not solved in the same way? Does the Armenian nation have less right to demand a better state? Hasn't the Armenian nation given a thousand times more evidence than the Albanians that they deserve their own government?"[23]

The Strong Turkish Opposition to the Reform Program

In its first issue of 1914, summarizing the previous year, the newspaper notes: "we spent days and months filled with hopes and emotions, with heartfelt expectations and vivid dreams. The Armenian Question had captured the attention and thoughts of Armenians scattered all over the world. It was the cause of supreme justice, once again presented to the world by a small yet ancient civilization of the East."[24]

On January 9, 1914, the periodical, citing relevant material from foreign media, noted that the Sublime Porte was causing new difficulties, which resulted in delaying the implementation of reforms.[25]

It should be added that in each issue of the newspaper, the opinions and emerging tendencies regarding the Armenian Question, expressed by leading European periodicals and news agencies, were analyzed. Thus, in the article titled "Armenian Reforms and the Russian Press," the views expressed in various Russian publications on the Armenian reforms were comprehensively discussed, and changes in Russian public opinion were recorded. "Horizon" was one of the first to inform Armenians about the Russian-Turkish agreement on reforms, and on February 2, it published an extensive article on the main provisions of the adopted agreement.

Analyzing the key points of the agreement one by one, the newspaper expresses doubts about the decision made on the land issue, finding that the

---

[23] "Horizon", 1913, № 40.
[24] "Horizon", 1913, № 1.
[25] "Horizon", 1913, № 5.

solution to the land issue in the Western Armenian provinces is possible only through administrative means, whereas "the adopted program stipulates the solution of this issue through legislative or judicial means. Doesn't this mean endless postponement and "burial" of the long-standing land issue?"[26]

A similar perplexity is expressed regarding the division of Western Armenia into two sectors: "Above all, we find it deeply regrettable that an economically and politically complete country is being divided into two regions without any justified reason".[27]

The following issues provide detailed information about the administrative division outlined in the reform plan, the powers of the general inspectors, the electoral procedure, the formation of general councils, the national composition of the councils, and the provincial committees.

The preface to "The Armenian Question," while re-evaluating the importance of adopting the reform plan, simultaneously expresses concern about several issues related to key positions, including the term of office of general supervisors. How many years are they appointed to the position, can they be dismissed prematurely, and under what conditions?[28]

In the February and March issues of the newspaper, the pro-Armenian and anti-Armenian points of the reform plan, as well as the opposite opinions, were constantly and continuously discussed. The newspaper's pages harshly criticized the changes that had been made to the detriment of the Armenian Cause. In general, despairing moods were rising due to the abovementioned changes.

Thus, it was known in advance or assumed that in the Armenian provinces, half of the police, administrative, and judicial officials should be non-Muslim, and the other half Muslim. However, according to the current agreement, this point was not mandatory for the general inspectors; they might apply this principle of society if they do not find it inconvenient".[29] One of the unacceptable changes concerned the procedure and requirements for the composition of the provincial assembly in the Van and Baghesh vilayets.

---

26 "Horizon", 1913, № 25.
27 "Horizon", 1913, № 25.
28 "Horizon", 1913, № 27.
29 "Horizon", 1913, № 35.

But now it turned out that after the new census, if the Christians in those provinces made up less than 50% of the total population, they would have representatives in the provincial assemblies proportional to their numbers. Thus, if the Turkish government managed to restore one of its old censuses and artificially reduced the number of Armenians, then the provincial assemblies in those provinces would have a Muslim majority... and the rest was more than clear.”[30]

Yes, the Turkish authorities would falsify any statistics, as they had never been disposed towards Armenians in a spirit of goodwill and had never wanted to make simple and basic human rights accessible to them.

The newspaper's observations included numerous facts and examples of how the Turkish authorities neutralized pro-Armenian provisions (for example, regarding the use of the native language), which had been discussed in the press.

Inspectors: The Controllers of Armenians Fate

In the spring of 1914, active and practical negotiations were underway, regarding the appointment of European supervisors in the two Western Armenian sectors. The editorial board of “Horizon” closely followed these developments, republishing important information from foreign-language press, as well as offering its commentary and observations.

In the editorial of the newspaper on April 3, 1914, it is stated that the implementation of Armenian reforms depends not so much on the existence of a democratic and broad plan, but on the body executing the plan, in this case, the appointed inspectors, to whom the fate of the Western Armenians is entrusted. It was a worrying possibility that the inspectors could become pawns in the hands of the Sublime Porte. In such a case, “the people, instead of having a loyal defender of their rights and aspirations, will have a more malignant and dangerous enemy than the Turkish government, because these individuals are likely supported by major powers as well”.[31]

However, the newspaper simultaneously expresses optimism that at the current alarming moment, the presence of the inspectors will have a positive practical significance, acting as a certain deterrent “against Kurdish atrocities

---

[30] “Horizon”, 1913, № 35.

[31] “Horizon”, 1913, № 72.

provided that the inspectors are immediately appointed to their positions and sent to their posts".[32]

The newspaper provides extensive information about the life and activities of the inspectors M.L. Westensenki (Netherlands) and M.N. Hoff (Norway) in the May 8, 1914 issue and other editions.

At the same time, it is reported that Hoff and Westenenk threaten to leave Turkey because the Sublime Porte "does not want to grant the vali the right to dismiss officials and the military-civilian powers."[33]

On May 11, the article titled "The New Governors" once again emphasizes that the implementation of the reform program largely depends on the personal mood of the inspectors, as several key points of the program are formulated vaguely and ambiguously, and therefore the personal qualities and role of the general supervisors are of great importance: "From this perspective, it should be noted that the impression received from the general inspectors is, for now, sufficient. In both their homeland and the informed circles, they enjoy a reputation of being strict but just individuals, with two qualities that hold great value in the conditions of Armenia under Turkish rule".[34]

Conclusion

Presenting the ongoing political and diplomatic struggle regarding Armenian reforms, the Horizon periodical highlights the European powers, for whom the tragic situation of Armenians and the question of their existence were of no importance.

The periodical simultaneously examines and sheds light on the situation prevailing in Western Armenia at that time with objective ruthlessness, showing that the Turkish authorities not only have no intention of implementing the reforms outlined in the agreement but also continue their genocidal policy with even more ferocious manner, aiming to reduce Armenians everywhere to a miserable minority.

BIBLIOGRAPHY

Աղայան Ծ. 1994, Անդրանիկ. դարաշրջան, դեպքեր, դեմքեր, Երևան, ՀԲՀ հր.,

[32] "Horizon", 1913, № 72.
[33] "Horizon", 1913, № 97.
[34] "Horizon", 1913, № 100.

364 էջ: *(**Aghayan T'.** 1994, Andranik. darashrjan, depk'er, demk'er, HBH hr., 364 ej).* ***Aghayan Ts.*** *1994, Andranik: Era, Events, Personalities, HBH Press, 364 p. (in Armenian).*

Հայոց պատմություն 2012, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 444 էջ: *(**Hayots patmut'yun** 2012, Y., YPH hr., 444 ej). **History of Armenia**, Yerevan, YSU Press, 2012, 444 p. (in Armenian).*

Սիմոնյան Հր. 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան» հր., 230 էջ: *(**Simonyan Hr**. 1991, Turk-haykakan haraberut'yan patmut'yunits, Y., «Hayastan» hr., 230 ej) **Simonyan Hr.** 1991, From the History of Turkish-Armenian Relations, Yerevan, "Hayastan" Press, 230 p. (in Armenian).*

Քիլիմջյան Գ. 2022, Բալկանյան հիմնախնդիրները և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, ԵՊՀ հր., 351 էջ: *(**Kilimjyan G**. 2022, Balkanyan himnakhndirnery yev mijazgayin divanagitutyuny, Y., YPH hr., 351 ej). **Kilimdjyan G**. 2022, Balkan Problems and International Diplomacy, Yerevan, YSU Publishing, 351 p. (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայերի թիւը, թիվ 28, 05.02.1913, էջ 2: *(«Horizon», Hayeri t'iwy, t'iv 28, 05.02.1913, ej 2.) "Horizon", Hayeri Tiv'e, No. 28, 05.02.1913, p. 2 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական հարցը, թիվ 29, 06.02.1913, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan harts'y, t'iv 29, 06.02.1913, ej 1.) "Horizon", Haykakan Harts, No. 29, 06.02.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական հարցը, թիվ 39, 19.02.1913, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan harts'y, t'iv 39, 19.02.1913, ej 1.) "Horizon", Haykakan Harts, No. 39, 19.02.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Ընթացիկ կեանքը Վանի մէջ, թիվ 43, 24.02.1913, էջ 3: *(«Horizon», Ynt'ats'ik keank'y Vani mej, t'iv 43, 24.02.1913, ej 3.) "Horizon", Current Life in Van, No. 43, 24.02.1913, p. 3 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայաբնակ գաւառների արդի դրութիւնը, թիվ 44, 27.02.1913, էջ 1–2: *(«Horizon», Hayabnak gawarrneri ardi drut'iwny, t'iv 44, 27.02.1913, ej 1–2.) "Horizon", The Current Situation of the Armenian-Inhabited Provinces, No. 44, 27.02.1913, pp. 1–2 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական հարցը, Վասպուրականին մոտեցող աղետը, թիվ 57, 14.03.1613, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan harts'y, Vaspurakanin motets'vogh aghety, t'iv 57, 14.03.1613, ej 1.) "Horizon", The Armenian Issue, The Disaster Approaching Vaspurakan, No. 57, 14.03.1613, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Ալաշկերտի վիճակը, թիվ 57, 14.03.1913, էջ 2: *(«Horizon», Alashkerti vichaky, t'iv 57, 14. 03. 1913, ej 2.) "Horizon", The Situation in Alashkert, No. 57, 14.03.1913, p. 2 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Քիւրդերի վայրագութիւնները, թիվ 24, 02.05.1913, էջ 1: *(«Horizon», K'iwrderi vayragut'iwnnery, t'iv 24, 02.05.1913, ej 1.) "Horizon", The Atrocities of the Kurds, No. 24, 02.05.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Չենք հավատում, թիվ 95, 03.05.1913, էջ 1: *(«Horizon», CH'enk' havatum, t'iv 95, 03.05.1913, ej 1.) "Horizon", We Do Not Believe, No. 95, 03.05.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Արշարունի պատրիարքի զեկուցումը, թիվ 98, 07.05.1913, էջ 1: *(«Horizon», Arsharuni patriark'i zekuts'umy, t'iv 98, 07.05.1913, ej 1.) "Horizon", The Report of the Patriarch of Arsharun, No. 98, 07.05.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Ռուսահայ ուսանողութիւնը և հայկական հարցը, թիվ 6, 10.01.1913, էջ 1: *(«Horizon», Rrusahay usanoghut'iwny yev haykakan harts'y, t'iv 6, 10.01.1913, ej 1) "Horizon", Russian-Armenian Students and the Armenian Question, No. 6, 10.01.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական հարցն ու իր լուծումը, թիվ 11, 16.01.1913, էջ 1: («Horizon», Haykakan harts'n u ir lutsumy, t'iv 11, 16.01.1913, ej 1) *"Horizon", The Armenian Question and Its Solution, No. 11, 16.01.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Եռապետական համաձայնութիւն և Գերմանիան Հայկական խնդրում, թիվ 19, 25.01.1913, էջ 1: *(«Horizon», Yerrapetakan hamadzaynut'iwn yev Germanian Haykakan khndrum , t'iv 19, 25.01.1913, ej 1) "Horizon", The Tripartite Agreement and Germany in the Armenian Question, No. 19, 25.01.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Ռուսաստանը և հայոց հարցի լուծումը, թիվ 24, 31.01.1913, էջ 1: *(«Horizon», Rrusastany yev hayots' harts'i lutsumy, t'iv 24, 31.01.1913, ej 1.) "Horizon", Russia and the Solution of the Armenian Question, No. 24, 31.01.1913, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», թիվ 26, 02.02.1913: *(«Horizon», t'iv 26, 02.02.1913.) "Horizon", No. 26, 02.02.1913 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական հարցը, Ալբանիան և Հայաստան, թիվ 40, 20.02.1913, էջ 1–2: *(«Horizon», Haykakan harts'y, Albanian yev Hayastan, t'iv 40, 20.02.1913, ej 1–2.) "Horizon", The Armenian Question, Albania and Armenia, No. 40, 20.02.1913, pp. 1–2 (in Armenian).*

«Հորիզոն», թիվ 1, 01.01.1914, էջ 1: *(«Horizon», t'iv 1, 01.01.1914, ej 1.) "Horizon", No. 1, 01.01.1914, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական հարցը, թիվ 5, 09.01.1914, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan harts'y, t'iv 5, 09.01.1914, ej 1). "Horizon", The Armenian Issue, No. 5, 09.01.1914, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Ընդունւած ծրագիրը, թիվ 25, 12.02.1914, էջ 1: *(«Horizon», Yndunwats tsra (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական խնդիրը, թիվ 27, 5. 02. 1914, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan khndiry, t'iv 27, 05.02.1914, ej 1). "Horizon", The Armenian Issue, No. 27, 05.02.1914, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական բարենորոգումները, թիվ 35, 18.02.1914, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan barenorogumnery, t'iv 35, 18.02.1914, ej 1). "Horizon", The Armenian Reforms, No. 35, 18.02.1914, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Հայկական նահանգների վերատեսուչները, թիվ 72, 03.04.1914, էջ 1: *(«Horizon», Haykakan nahangneri veratesuch'nery, t'iv 72, 03.04.1914, ej 1). "Horizon", The Reviewers of the Armenian Provinces, No. 72, 03.04.1914 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Ընդհանուր վերատեսուչները, թիվ 72, 03.04.1914, էջ 1: *(«Horizon», Yndhanur veratesuch'nery, t'iv 72, 03.04.1914, ej 1). "Horizon", General Reviewers, No. 72, 03.04.1914, p. 1 (in Armenian).*

«Հորիզոն», Նոր կառավարիչները, թիվ 100, 11.05.1914, էջ 1: *(«Horizon», Nor karravarich'nery, t'iv 100, 11.05.1914, ej 1). "Horizon", New Managers, No. 100, 11.05.1914, p. 1 (in Armenian).*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ «ՀՈՐԻԶՈՆԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ամփոփում

Հայկական հարցը XX դարի սկզբին կրկին ձեռք բերեց սուր և հրատապ նշանակություն: Այն մի կողմից պայմանավորված էր բալկանյան ճգնաժամով և միջազգային նոր իրավիճակի ձևավորումով, մյուս կողմից օսմանյան հպատակության ներքո գտնվող արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակի առավել վատթարացումով: Երիտթուրքերը շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի՝ հայ ժողովրդին բնաջնջման ենթարկելու քաղաքականությունը: 1912 թ. աշնանից սկսվեցին եվրոպական տերությունների՝ գլխավորապես Ռուսաստանի բանակցությունները թուրքական իշխանությունների հետ արևմտահայկական նահանգներում անհրաժեշտ բարենորոգումներ անցկացնելու հիմնահարցի շուրջ: Միաժամանակ թուրքական կառավարող շրջանները էլ առավել խստացրեցին հայահալած գործընթացը՝ նպատակ ունենալով հայաթափել բնիկ հայկական տարածքները:

Այս ամենը խորությամբ արտացոլվել և լուսաբանվել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Հորիզոն» ազդեցիկ հայկական պարբերականի էջերում՝ 1912–1914 թթ.: «Հորիզոնի» հրապարակումները մեր պատմության այդ բարդ և դրամատիկ դարաշրջանի ճշմարտացի արտացոլումն են, իսկական դաս և պատգամ՝ ներկա և գալիք սերունդներին:

Բանալի բառեր՝ *Հայկական բարենորոգումներ, թուրքական իշխանություններ, Մեծ տերություններ, քաղաքական ուժեր, միջազգային դիվանագիտություն, հասարակական կարծիք, ինքնավարություն:*

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ АРМЯНСКИХ РЕФОРМ НА СТРАНИЦАХ «ГОРИЗОНТА»

АРМЕН КАРАПЕТЯН

Резюме

В начале XX века Армянский вопрос вновь обрел актуальность. С одной стороны, это было вызвано Балканским кризисом и формированием новой международной ситуации, а с другой – дальнейшим ухудшением социально-экономического положения западных армян под властью Османской империи. Младотурки продолжили политическую линию султана Абдул Гамида по уничтожению армян. Осенью 1912 года европейские державы, и прежде всего Россия, инициировали переговоры с турецкими властями по ключевому вопросу реализации необходимых реформ в западноармянских провинциях. Одновременно на территориях, находившихся под контролем Турции, усилились преследования армян с целью обезлюживания коренных армянских земель.

Все эти политические перипетии нашли отражение на страницах «Горизонта» – влиятельного армянского периодического издания, выходившего в Тифлисе (Тбилиси) в 1912–1914 годах. Материалы, опубликованные в «Горизонте», правдиво освещали этот сложный и драматический период нашей истории и являлись своеобразным посланием для нынешних и будущих поколений.

Ключевые слова: *Армянские реформы, турецкие власти, великие державы, политические силы, международная дипломатия, общественное мнение, автономия.*

SILVART MALKHASYAN*
Applicant of historical sciences, Istanbul
silvamalhasyan@yahoo.com
0000-0001-5152-8516
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.99-111

THE PATRIOTIC ASSOCIATIONS AND THEIR ACTIVITY AFTER THE AGREEMENT OF MUDROS

Abstract

After the Armistice of Mudros was signed between the Ottoman State and the Allied Powers on October 30, 1918, Constantinople was filled with Armenian orphans, widows, and deportees. The Armenian community established or revived various aid associations and institutions to heal their wounds.

Such were the patriotic associations whose success would be helped by all community classes. The mentioned associations had branches both in the province and abroad. They would morally and materially support their compatriots and work to restore their province by repairing buildings. Patriotic associations continued their activity until 1922. When, due to new political conditions, Armenians began to migrate from Constantinople, the patriotic associations' activity ended.

Keywords: *Patriotic Associations of Constantinople, Central Body of Patriotic Associations, Branches of patriotic associations, Armenian Patriarchate of Constantinople, Armenian Community of Constantinople, Armistice of Mudros, Outcast.*

Introduction

After the Armistice of Mudros signed between the Ottoman State and the Allied Powers on October 30, 1918, the remnants of the nation that survived the terrible Armenian deportations in 1915–1916 arrived in Constantinople. The city was filled with orphans, widows, and the outcast.

* *The article has been delivered on 09.08.2024, reviewed on 15.08.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

Before relying on foreign aid for help, national forces should be exhausted to have the right to the benevolence of others. Various associations, companies, and institutions were re-opened or newly established in the course of work done for that purpose. Among the community structures were the patriotic associations, prepared for all moral sacrifices and committed to make every effort for this noble goal.

Benevolent Armenian Institutions of Constantinople

The Armenian Patriarchate and the Armenian community, being the natural protectors of the memories of their martyred brothers, widows, orphans, and those in need, had a heavy burden on their shoulders. The benevolent Armenian institutions of Constantinople, the press, and gracious persons helped the patriotic associations[1] not only materially but also by providing information about the deportees of the province. Encouraged by their support, numerous patriotic associations successfully collected substantial funds from abroad, especially from American compatriots. The activity of the patriots was not limited only to Constantinople. Still, at the same time, Armenian colonies in faraway places abroad also started forming patriotic unions and/or the main branches of the Constantinople unions in their places.[2]

The priority task of the Patriotic Unions of Constantinople was to search for their relatives, bring them material and moral help, repair and revive the ruins of the province belonging to those families, and help the returnees to resettle in their native lands. Most of the unions counted in building the Armenian Union in the Bera district.

The work was initiated by the residents of Shapin Garahisar and by the Cilician Union, the first of which established the "Razmig" Patriotic Union in December, 1918 with more than 65 fellow citizens. The number of union members increased to 300 in a short time.[3] And the Cilician Union started its activities with 36 members who, first of all, collected a tidy amount through fundraising to take a practical step.[4]

[1] See "Jamanak", 18.6–7.7.1919, № 60 (3559).

[2] The Administration of the Patriotic Union of Vanets has been calling all Vanets to start construction work in their province since Ekaterinodar. See Call to Vanets Compatriots, May 1919.

[3] See "Chakatamart", 7.1.1919, № 44 (1858).

[4] See same. See "Nor Kyank", 12.1.1919, № 86.

Caesareans and Everekians followed them. Caesareans gave 11 people a power of attorney to do the work, and also telegraphed to their compatriots in Izmir telling them about the formation of a branch there and a fundraiser to follow. Later the collected money provided the freedom of widows left in Caesarea, especially women who had converted to Islam. It was also decided that a churchman would be sent there immediately to organize the memorial works. They covered most of the expenses for the church.[5]

As for the people of Everek, to better understand the need for help, they published a letter from their province, describing the situation of the day: "... there are only 150 women and boys left, the streets are deserted and ..., houses and churches have been destroyed, the school has also been razed to the ground...".[6]

The Compatriots of Akna Kamarakap village also started a movement to repair their town's church and co-ed schools.[7] Also, the people of Yozkat were present at the meeting held on December 6[8] in Gamanto Han of Constantinople to discuss such issues. Compatriots from the Curtpelen, Kinchilar, Mijagiugh, and Eshme villages invited their fellow villagers living in Constantinople to inform them about the survivors.[9] The Union of Small Armenians invited the compatriots of Eudokia, Amasia, Marzvan, Erpaa, Niksar, Zile, Gyumushhane, Vezirkeopru, Hayvaz, Latik to participate in the general assembly without discrimination of religion or gender. The Senekerimyan Union of Sebastia[10] and the surrounding area, the Vaspurakan Union,[11] the Partizaks'[12] and Qghetsi's Unions,[13] the Talas',[14] the Rotostos,[15] Mshetsi and Bitlis'[16] took responsibility for the work.

---

5 See "Jamanak", 04/17.12.1918, № 3387.

6 See "Jamanak", 01/14.12.1918, № 3384. See "Jamanak", 18/31.12.1918, № 3401.

7 See "Jamanak", 14.12.1918, № 3384.

8 See "Jamanak", 06/19.12.1918, № 3389.

9 See "Jamanak", 01/14.12.1918, № 3384.

10 See "Jamanak", 15/28.12.1918, № 3389.

11 See "Jamanak", 08/21.01.1919, № 3421.

12 See "Jamanak", 09/22.03.1919, № 3476.

13 See "Jamanak", 13/26.01.1919, № 3426.

14 See "Jamanak", 30.12.1918–12.01.1919, № 3413.

15 See "Verchin Lur", 01.02.1919, № 68 (1889).

16 See "Jamanak", 29/30.12.1918, № 3383.

Joint Partnership of Patriotic Unions and the Call of the Patriarchate

A Central Assembly was established to create a connection between the Patriotic Unions and ensure a uniform direction of activity. The Consultative Meeting of the administrative members of the Unions invited everyone to appoint representatives from their organizational members. Unions formed by the division of states such as High Hayk, Vaspurakan, Pokr Hayk, Taron, Euphrates, and Cilicia sent five representatives, and those created by city or province division (Nicaea, Bythania, Caesarea, Tigranakert, Thrace, and Pontus) – two representatives each.[17]

At its first session, the Central Assembly of the Patriotic Union elected a permanent council, whose chairmanship was entrusted to Prof. Hovhannes Hakobyan, successor to secretary Vahe-Hayk.[18]

The number of unions increased day by day, reaching 20 in July 1920. Some of them had already published their regulations by that time.[19] By the decision of the Political Assembly of the Patriarchate of Constantinople, the unions were invited to present their statutes and keep their addresses. It was also ordered that donations not be collected separately.[20] This decision of the Political Assembly was sent to the districts of Constantinople in a circular with a request to approve the unions or companies established in their communities.[21]

The Central Administration fulfilled its goal in the program regulation,[22] which was approved at the session of the Political Assembly on October 2, 1920. It was ready for application after receiving the license. According to the code, the Patriotic Unions were formed according to the Ottoman administrative division from both genders of residents of a province or city and a village in Constantinople. A union comprised approximately 25 members, and a branch had

[17] See "Chakatamart", 07.02.1919, № 74 (1895).

[18] See "Jamanak", 06/19.02.1919, № 3449.

[19] Amasia, Babgen Syuni-Binkyan, Bagratunyats, Kasmagyugh, High Hayk Karin, Euphrates, Daranaghyats, Ekeghyats, Enkyuru Keskin, Kirasonsh Kyurin, Mndzur, Chmshkatsag, Bolu, Razmik, Senekerimyan, Vaspurakan, Hayk, Tarono Salno Dzor, Divrik, Qghi. See "Yerkir", 08.06.1921, № 497.

[20] See "Joghovurdi dzayn", 20.03–02.04.1919, № 63 (143).

[21] See "Chakatamart", 31.07.1920, № 516 (2337).

[22] "Program-Regulation of Patriotic Unions and Central Council", M. Hovakimyan, 1921, Constantinople, 1–14.

17 members. They could have branches and auxiliary bodies in the provinces and abroad. The sources of their income would be the members' entrance fees, membership fees, donations, raffles[23] and events.[24] But before all these activities, the Patriotic Associations should have received the national government's approval.

In December 1920, the number of Patriotic Associations approved by the Central Administration reached 10, and 11 associations[25] were in the process of approval. The approved ones were Bagratunyats (Kasma), Daranaghyats, Ekeghyats, Efrat, Kuryun, Mndzur, Chmshktsag, Senekerimyan, Taron Salnots Dzor, Divrik unions, some of which had published the relevant regulations.[26] It should be remembered that during that process, there were associations that still needed to be approved. Near the end of the year, the Central Administration once again directed them to organize and prepare to help their compatriots a day in advance.[27] Unfortunately, all compatriots did not submit to the Central Administration. Many avoided this submission and did not recognize its authority. So much so that one part was still only approved in April 1921, but operated before then as well. Unions had another shortcoming. More than one patriotic union was formed in the name of the same province. For example, apart from the Small Armenian Union operating for the Armenians of Eudokia, there was also the Patriotic Union of Armenians living in Constantinople of Eudokia Diocese.[28]

Activities of Patriotic Unions

The patriotic associations were looking for their compatriots; on the other hand, they were reconstructing the churches and schools of their provinces. They worked not only for physical existence but also for cultural development.

---

[23] See "Chakatamart", 22.02.1919, 88 (1909). See "Verchin Lur", 04.04.1919, № 1537.

[24] Program-Regulation, same, 7.

[25] Program-Regulation, same, 2.

[26] The Euphrates Patriotic Association and the Butena Patriotic Association are among the publishers of their charters. See Program-Regulations of "Ephrat" Patriotic Union of Kharberd Province, V. and H. Der Nersesian, Constantinople, 1919. See Program-Regulations, Byutanese Patriotic Union, Levon Tataryan, 1919, Constantinople. See Program-Regulations, Senekerimyan Union of the Armenians of Sebastia, Yervand Acemyan, Printing hause, 1919, Constantinople, 1–8.

[27] See "Verchin Lur", 03.10.1921, № 2298.

[28] See "Verchin Lur", 01.10.1919, № 1663.

The Patriotic Union of Eudokia, intending to establish a library in Adana, appealed to all authors, publishers, and lovers of Cilicia to support their initiative with books in every language.[29] Some union departments sent people to the provinces[30] for the purpose of campaigning. The activity of sending a person to the province was fully valid in that a person from Constantinople was much more influential than any other group during the crisis experienced by the Armenians. This is because, at that time, people lacked a national spiritual organization and needed a guide. Unions were helpful to their compatriots with advertisements given to newspapers, as well as solving inheritance or marriage problems. They often searched for and found subordinate villagers, trailing them to find out the truth.

The Patriotic Associations, in addition to the work carried out at their provinces, made an effort to find jobs for the compatriots who remained in Constantinople. Among them was the Gyurin Union. Gyurin was a province engaged in copper production before the First World War, but that craft was lost during the deportation. The Gyurin people decided to resume shawl making in Constantinople.[31]

The Central Department of Patriotic Associations not only dealt with the issues of compatriots but also took care of the solidarity of the Constantinople community. A circular titled "Hearty Call" was sent to the newspapers, asking them for an end to party disputes and the personal attacks of the party members against each other in the newspapers. The moment was crucial, and the nation needed solidarity more than ever.[32]

Some of the unions, forming branches in the province and abroad, expanded the field of their work outside of Constantinople, intending to prepare statistics and fulfill the objectives set by the associations. The Byutanese Patriotic Union (Bursa and Izmit province and state)[33] was one of the first to spread its field of work outside of Constantinople. The unions operating abroad supported their old provinces materially and morally in every possible way. Working abroad, the

---

[29] See "Verchin Lur", 01.02.1919, № 68 (1889).

[30] See "Jamanak", 03/16.04.1919, № 3497.

[31] See "Yerkir", 10.06.1920, № 227.

[32] See "Verchin Lur", 08.10.1921, № 2303.

[33] Program-Regulator of the Bhutanese Patriotic Association, Levon Tatarian. Constantinople, 1919.

Patriotic Union of Tigranakert achieved a significant result with fundraising and successfully sent the proceeds to Tigranakert and Aleppo.[34] Unions also tried to reach the newly established Republic of Armenia with help from multitudes of sources. Three hundred seventy-two gold coins worth 15 kilos were sent to multiple numbers through the Central Administration. For Milk Week, 100 gold was provided to the Armenian Relief Society (H.O.M) to buy milk and send it to Armenia.[35] Several compatriots, who no longer saw the possibility of returning to the province, built villages and cities in Armenia and named them after their birthplaces. Their compatriots who remained in Greece and Syria settled there.[36] For example, the New Arabkir was built in the Soviet Republic of Armenia in 1925 on the initiative of the Patriotic Union of Arabkir people living in America.[37] The unions continued their work in the future, published books on the history of their provinces, and saved historical memories and social customs from loss.

The concern of the Department of Patriotic Unions in Constantinople

There was no provision for interfering in political affairs in the charter approved by the Political Assembly. However, contrary to its authority, the Central Administration of Patriotic Unions addressed the Assembly in writing and submitted a proposal to elect a delegation to Paris. Apart from the Political Assembly, that practice also created discontent among neighboring unions because in this way it acted beyond its jurisdiction's limits. The central administration was accused of being a puppet in the hands of a party. For that reason, it presented the dictates of that party as a wish of patriotic unions without touching the ideas of the members of those unions.[38]

Voices of verbal and written protest were raised. The alarm reached such a level that many members of the patriotic associations demanded the administration's resignation. Still, the administration published that the rights continued through the newspaper, and that there was no party influence in the

[34] See "Jamanak", 13/26.10.1919, № 3659.

[35] See "Verchin Lur", September 3, 1921, № 2272.

[36] See "Arev", 12.08.1925, № 1967.

[37] Masis Petrosyan, Biography of Apah Petrosyan and Examining History of Zeytoun's Historical Great Uprising of 1895, Prepared for Publication by Tigran Gevorgyan and Hayk Avagyan, Jahakir Shabatatert Havelvadz, Cairo, 2020, 46.

[38] See "Jamanak", 26.01–08.02.1921, № 708 (4004).

movement.[39] The Department of Patriotic Unions went through another crisis. This time, a problem arose when the Patriarchate refused to accept the inheritance certificates issued by the unions.[40]

In the initial period, the Patriarchate appealed to the Patriotic Unions to issue certificates regarding the hereditary, property, marriage, and other applications of the residents of the provinces. This would give a possibility to avoid a series of serious inconveniences. But later, the Patriarchate itself reduced the authority granted to the unions.[41] At the session of the Transitional Assembly, the members of the Political Assembly claimed that issuing certificates is the national government's job. The Patriarchate did not need them because there were district councils, and they could give an official certificate with the testimonies of several well-known persons. Remarks from foreign authorities about wrong credentials became a matter of concern. In the end, the Political Assembly pointed out that the inheritance problems would pass to the Patriarchate and the heirs would also be required to pay a guarantee fee.

The administration responded to all these accusations through newspapers. According to them, those explanations were not very convincing because the Central Administration was founded almost a year after the formation of the unions – and that was quite a long time – intending to establish relations between the unions. All of them followed the same plan and served the same goal. Their main goal was to create a body responsible to the National Authority. They were very successful because, according to their newsletter, they collected and distributed 50–60 thousand gold pieces in approximately one and a half years. They considered the certificate ordinance completely unreasonable because the Constantinople district councils could not issue a certificate about the widowhood or celibacy of a provincial resident.[42]

Despite all the problems, the Central Administration of the Patriotic Union continued its activity until 1922. At the end of that year, the community was put in such a state that the the signing of the Mudros Pact could be seen without significant changes. The goals or initiatives that were in force during the days of

[39] See "Jamanak", 28.01–10.02.1921, № 710 (4006).
[40] See "Jamanak", 30.01–12.02.1921, № 712 (4008).
[41] See "Yerkir", 10.07.1922, № 814.
[42] See "Yerkir", 23.8.1922, № 852.

the armistice were upset by that circumstance, and many of the patriotic associations remained against the obligation to end their activities.

Conclusion

Thus, the Patriotic Associations were the true representatives of the fragments of Armenians in the province. They acted immediately after the Armistice of Mudros when the provincial bodies and prefects had not been re-established. The Armenians of Constantinople and the province lacked national power.

We can get an idea about the programs of patriotic associations and the utility of their work from the Central Administration's bulletin published in December 1920. By then, they had collected quite a lot of money, according to the active organizations in the same region. Many of them also had a nationwide situation. The Patriotic Unions, with their branches established abroad, also had an essential and irrevocable part in the activities carried out for the survival of the Armenian nation and culture.

BIBLIOGRAPHY

«Ժամանակ», 18.6–7.7.1919, № 60 (3559): *("Jhamanak", 18.6–7.7.1919, № 60 (3559)). "Jamanak", 18.6–7.7.1919, № 60 (3559) (in Armenian).*

«Ժամանակ», 4/17.12.1918, № 3387: *("Jhamanak", 4/17.12.1918, № 3387). "Jamanak", 4/17.12.1918, № 3387 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 1/14.12.1918, № 3384: *("Jhamanak", 1/14.12.1918, № 3384). "Jamanak", 1/14.12.1918, № 3384 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 18.6–7.7.1919, № 60 (3559): *("Jhamanak", 18.6–7.7.1919, № 60 (3559)). "Jamanak", 18.6–7.7.1919, № 60 (3559) (in Armenian).*

«Ժամանակ», 18/31.12.1918, № 3401: *("Jhamanak", 18/31.12.1918, № 3401). "Jamanak", 18/31.12.1918, № 3401 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 6/19.12.1918, № 3389: *("Jhamanak", 6/19.12.1918, № 3389). "Jamanak", 6/19.12.1918, № 3389 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 8/21.1.1919, № 3421: *("Jhamanak", 8/21.1.1919, № 3421). "Jamanak", 8/21.1.1919, № 3421 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 9/22.3.1919, № 3476: *("Jhamanak", 9/22.3.1919, № 3476). "Jamanak", 9/22.3.1919, № 3476 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 13/26.01.1919, № 3426: *("Jhamanak", 13/26.01.1919, № 3426). "Jamanak", 13/26.01.1919, № 3426 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 30.12.1918–12.1. 1919, № 3413: *("Jhamanak", 30.12.1918–12.1. 1919, № 3413). "Jamanak", 30.12.1918–12.1. 1919, № 3413 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 29/30.12.1918, № 3383: *("Jhamanak", 29/30.12.1918, № 3383) "Jamanak", 29/30.12.1918, № 3383 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 6/19.2.1919, № 3449: *("Jhamanak", 6/19.2.1919, № 3449). "Jamanak", 6/19.2.1919, № 3449 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 3/16.4.1919, № 3497: *("Jhamanak", 3/16.4.1919, № 3497). "Jamanak", 3/16.4.1919, № 349 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 13/26.10.1919, № 3659: *("Jhamanak", 13/26.10.1919, № 3659) "Jamanak", 13/26.10.1919, № 3659 (in Armenian).*

«Ժամանակ», 26.1–8.2.1921, № 708 (4004): *("Jhamanak", 26.1–8.2.1921, № 708 (4004)). "Jamanak", 26.1–8.2.1921, № 708 (4004) (in Armenian).*

«Ժամանակ», 28.1–10.2.1921, № 710 (4006): *("Jhamanak", 28.1–10.2.1921, № 710 (4006)). "Jamanak", 28.1–10.2.1921, № 710 (4006) (in Armenian).*

«Ժամանակ», 30.1–12.2.1921, № 712 (4008): *("Jhamanak", 30.1–12.2.1921, № 712 (4008)). "Jamanak", 30.1–12.2.1921, № 712 (4008) (in Armenian).*

«Ճակատամարտ», 7.1.1919, № 44 (1858): *("Tchakatamart", 7.1.1919, № 44 (1858)) "Chakatamart", 7.1.1919, № 44 (1858) (in Armenian).*

«Ճակատամարտ», 7.2.1919, № 74 (1895) *("Tchakatamart", 7.2.1919, № 74 (1895)) "Chakatamart", 7.2.1919, № 74 (1895) (in Armenian).*

«Ճակատամարտ», 31.7.1920, № 516 (2337): *("Tchakatamart", 31.7.1920, № 516 (2337)). "Chakatamart", 31.7.1920, № 516 (2337) (in Armenian).*

«Ճակատամարտ», 22.2.1919, 88 (1909): *("Tchakatamart", 22.2.1919, № 88 (1909)). "Chakatamart", 22.2.1919, 88 (1909) (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 1.2.1919, № 68(1889): *("Verjin Lowr", 1.2.1919, № 68 (1889)), "Verchin Lur", 1.2.1919, № 68 (1889) (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 4.4.1919, № 1537: *("Verjin Lowr" 4.4.1919, № 1537). "Verchin Lur", 4.4.1919, № 1537 (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 3.10. 1921, № 2298: *("Verjin Lowr", 3.10.1921, № 2298). "Verchin Lur", 3.10.1921, № 2298 (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 1.10.1919, № 1663: *("Verjin Lowr" 1.10.1919, № 1663). "Verchin Lur", 1.10.1919, № 1663 (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 1.2.1919, № 68 (1889): *("Verjin Lowr" 1.2.1919, № 68 (1889)). "Verchin Lur", 1.2.1919, № 68 (1889) (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 18.10.1921, № 2303: *("Verjin Lowr" 8.10.1921, № 2303). "Verchin Lur", 8.10.1921, № 2303 (in Armenian).*

«Վերջին Լուր», 3, 1921, № 2272: *("Verjin Lowr" 3, 1921, № 2272). "Verchin Lur", 3, 1921, № 2272 (in Armenian).*

«Ժողովուրդի Ձայնը», 20.3–2.4.1919, № 63 (143). *("Jhoghovowrdi D'ayny"), 20.3–2.4.1919, № 63 (143)). "Joghovurdi dzayn," 20.3–2.4.1919, № 63 (143) (in Armenian).*

«Երկիր», 10.7.1922, № 814: *("Erkir", 10.7.1922, № 814). "Yerkir", 10.7.1922, № 814 (in Armenian).*

«Երկիր», 10.6.1920, № 227: *("Erkir", 10.6.1920, № 227). "Yerkir", Constantinople newspaper, 10.6.1920, № 227 (in Armenian).*

«Երկիր», 8.6.1921, № 497: *(“Erkir”, 1921, № 497). “Yerkir”, Constantinople newspaper, 8.6.1921, № 497 (in Armenian).*

«Երկիր», 23.8.1922, № 852: *(“Erkir”, 23.8.1922, № 852). “Yerkir”, 23.8.1922, № 852 (in Armenian).*

«Նոր Կեանք» 12.1.1919, № 86: *(“Nor Kyanq” 12.1.1919, № 86). “Nor Kyank”, 12.1.1919, № 86 (in Armenian).*

«Արեւ», 12.8.1925, № 1967: *(“Arew”, 12.8.1925, № 1967). “Arev”, 12.8.1925,* № *1967 (in Armenian).*

Յովակիմեան Մ. 1921, Հայրենակցական միությունների և կենդրոնական խորհրդի ծրագիր-կանոնակարգ, Կ. Պոլիս, էջ 1–14: *(**Hovakimyan M.** 1921, «Hayrenakcakan miowt'yownneri & kentronakan xorhrdi c'ragir-kanonakarg», K. Polis, e'j 1–14). **Hovakimyan M.** 1921, “Program-Regulation of Patriotic Unions and Central Council”, Constantinople, pp. 1–14 (in Armenian).*

Տէր Ներսէսեան Վ. և **Հ.** 1919, Խարբերդ նահանգի «Եփրատ» հայրենակցական միութեան ծրագիր-կանոնագիր, Կ. Պոլիս: *(**Te'r Nerse'syan V. & H.** 1919,Xarberd nahangi “Ep'rat” hayrenakcakan miowt'yan c'ragir-kanonagir, K. Polis). **Der Nersesian V. and H.** 1919, Program-Regulations of “Ephrat” Patriotic Union of Kharberd Province, Constantinople, (in Armenian).*

Թաթարեան Լ. 1919, Ծրագիր-Կանոնագիր, Բիւթանեան հայրենակցական միութիւն, Կ. Պոլիս: *(**T'at'aryan L.** 1919, C'ragir-Kanonagir, Byowt'anyan hayrenakcakan miowt'yown, K. Polis). **Tataryan L.** 1919, Program-Regulations, Byutanese Patriotic Union, Constantinople (in Armenian).*

Աճէմեան Ե. 1919, Ծրագիր-Կանոնագիր, Սենեքերիմյան Սեբաստացիների միութիւն, Տպարան, Կ. Պոլիս, էջ 1–8: *(**Atwemyan E.** 1919, C'ragir-Kanonagir, Seneqerimyan Sebastacineri miowt'yown, Tparan, Polis, e'j 1–8). **Acemyan Y.** 1919, Program-Regulations, Senekerimyan Union of the Armenians of Sebastia, Constantinople Printing hause, pp. 1–8 (in Armenian).*

«Ջահակիր շաբաթաթերթ», յաւելուած, 2020, Գահիրէ, էջ 46: (*Jahakir shabat'at'ert' havelvac' 2020, Kahire, e'j 46). App to JahakirWeekly, 2020, Cairo, pp. 46 (in Armenian).*

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՒՏՐՈՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԷՆ ԵՏՔ

ՍԻԼՎԱՐԹ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Ամփոփում

Օսմանեան Պետութեան եւ Դաշնակից պետութիւններու միջեւ 30 Հոկտեմբեր 1918-ին ստորագրուած Մուտրոսի պայմանագրէն ետք Կ. Պոլիս լե-

ցուած էր հայ որբերով, այրիներով եւ տարագիրներով: Հայ համայնքը անոնց վէրքերը դարմանելու համար հիմնեց կամ վերակենդանացուց օգնութեան զանազան միութիւններ եւ հաստատութիւններ:

Այդպիսիք էին հայրենակցական միութիւնները, որոնց գործունէութեան յաջողութեան համար օգնական կ՚ըլլան համայնքի բոլոր խաւերը: Յիշեալ միութիւնները թէ՛ գաւառի եւ թէ արտասահմանի մէջ կ՚ունենան մասնաճիւղեր: Իրենց հայրենակիցներուն օգնական կ՚ըլլան թէ՛ բարոյականով, թէ՛ նիւթականով եւ կ՚աշխատին վերակենդանացնելու համար նաեւ իրենց գաւառը՝ կատարելով շէնքերու նորոգութիւններ: Հայրենակցական միութիւններ կը շարունակէն իրենց գործունէութիւնը մինչեւ 1922 թուական: Երբ նոր քաղաքական պայմաններու պատճառաւ հայեր կը սկսին գաղթել Պոլսէն, իրերայաջորդ կերպով վերջ կը գտնէ նաեւ հայրենակցական միութիւններուն գործունէութիւնը:

Բանալի բառեր: *Կ. Պոլսի հայրենակցական միութիւններ, Հայրենակցական միութիւնների կեդրոնական մարմին, հայրենակցական միութիւնների մասնաճիւղեր, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան, Կ. Պոլսի հայ համայնք, Մուդրոսի պայմանագիր, աքսոր:*

ЗЕМЛЯЧЕСКИЕ СОЮЗЫ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОСЛЕ ПОДПИСАНИЯ МУДРОССКОГО ДОГОВОРА

СИЛВАРД МАЛХАСЯН

Резюме

После Мудросского перемирия, подписанного 30 октября 1918 года между Османским государством и союзными державами, Константинополь был переполнен армянскими беженцами. Для оказания им посильной помощи и содействия армянская община основала либо возродила различные организации и союзы, каковыми являлись земляческие союзы, поддерживаемые членами общины. Эти союзы имели филиалы как в провинциях, так и за рубежом, которые оказывали как моральную, так и материальную помощь, пытались возродить жизнь общины и восстановить разрушенные здания. Земляческие союзы действовали до 1922 года. Ког-

да в связи с новой политической ситуацией началась миграция армян из Константинополя, землячесие союзы прекратили свою деятельность.

Ключевые слова: *землячеcкие союзы Константинополя, центральный орган землячеcких союзов, филиалы землячеcких союзов, Армянский Патриархат Константинополя, константинопольская армянская община, Мудросское перемирие, ссылка.*

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

AELITA DOLUKHANYAN*
Corresponding Member of the NAS RA,
Doctor of Philological Sciences, Professor,
Head of the Chair of Ancient and Medieval Armenian Literature
and its Teaching Methodology
at the ASPU named after Kh. Abovyan
aelita.dolukhanyan@gmail.com
0000-0001-9526-9464
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.112-123

INTERNATIONAL SIGNIFICANCE OF ARMENIAN LITERATURE OF THE GOLDEN AGE

Abstract

Since the 18th century, when the Whiston brothers translated Moveses Khorenatsi’s “History of Armenia” into Latin, Armenian historiography has attracted the attention of European scholars.

Saint-Martin played a great role in the process of the international recognition of Armenian studies, who in the two prefaces of the book «Mémoires historique et géographique sur l'Arménie» (1818) speaks admiringly about the historiography of the 5th century and the Armenian Middle Ages in general. According to him, the importance of Armenian historians is that when talking about ancient times, they usually paid more attention to the events they

* *The article has been delivered on 09.10.2024, reviewed on 14.10.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

narrated, tried not to talk about events of little importance, and treated the style of their stories more carefully than Arab and Persian historians.

The Armenian historiography of the Golden Age provides important information about the neighboring peoples: Persians, Greeks, Assyrians, Georgians, and Caucasian Albanians, often confirming this information by facts from other sources and archaeological excavations.

Harlez, an important figure of the French Avestology, notes that with the facts brought by Moveses Khorenatsi and Yeghishe, it is possible to restore the lost parts of the "Avesta", the sacred book of the Zoroastrian religion.

Pavstos Buzand's "History of Armenia" is a unique source on the history of the Arshakid dynasty of Persia and Armenia.

It should not be forgotten that in the Middle Ages Agathangelos' "History of Armenia" was translated into eight languages.

Jean-Pierre Mahe, a prominent French Armenologist of our time, also makes a focus on the international value of Armenian historiography of the Golden Age.

Keywords: *Movses Khorenatsi, Saint-Martin, Avesta, Jean-Pierre Mahe, Victor Langlois, Yeghishe, Felix Neve.*

Introduction

After the creation of the Armenian alphabet by Mashtots, literature began to flourish from the very beginning of the 5th century. Armenian literature developed in two main directions: independent national literature and translated literature. According to Frederic Fady, in the 5th century, Armenians created such literary values that place them on the same level with the Greeks, Romans and Syrians.[1] This century was called the "Golden Age" because of its rich literature.

The Old and New Testaments of the Bible left a deep mark on Armenian medieval literature, and due to their accurate translation, the famous French Armenologist M. Lacrosse calls them "the queen of all ancient translations".[2]

When in 1666 Voskan Yerevantsi published the first Armenian printed Bible in Amsterdam, it attracted the attention of Richard Simon, an expert in religious sacred texts, who included it in his work "The Old and New Testaments", published in 1685 and 1690.

---

[1] **David de Sassoun** 1964, Preface.

[2] **Mahe** 2012, 371.

In 1679, Colbert instructed Antoine Galland, the future translator of “A Thousand and One Nights”, to buy Armenian books and find the very old history of a certain Movses, published in Amsterdam, which sets out the history of Armenia from Noah’s Ark to the translation of the Bible into Armenian at the beginning of the 5th century.

It was this book that formed the basis of the Latin translation of Movses Khorenatsi’s History of Armenia by the Whiston brothers in 1736.[3] The Latin translation of Khorenatsi’s book immediately attracted the attention of European historians. To date, Khorenatsi’s work has been translated into many languages of the world. After the Latin translation, it was translated into Russian, Italian, French, German, Hungarian, Persian, English, Georgian, Arabic, Turkish, Swedish, and in 2020 into Serbian.[4]

Armenian Historians of the 5th Century on World History

The first to address Khorenatsi’s “History of Armenia”, and the Armenian historiography and literature of the 5th century in details in the first volume of his monumental book “Mémoires historique et géographique sur l’Arménie”(published in Paris in 1818) was J. Saint-Martin, the founder of French Armenology. Saint-Martin believes that the significance of Armenian historians lies in the fact that they usually cared about the importance of the events they narrated. They tried not to speak about events that were less noteworthy, and treated the style of their works more carefully than Arab and Persian historians when speaking about ancient times. He is also sure there won’t be any exaggeration to mention that Armenian historians Movses Khorenatsi, Yeghishe, and Ghazar Parpetsi deserve to be known by European readers. With the purity of their style, their eloquence, and their publicism, they are interesting even from the viewpoint of the outstanding examples from ancient Greece and Rome.

Saint-Martin dreamed of translating all the works of Armenian historians into French. He was particularly impressed by the work of the 5th century historian Pavstos Buzand, particularly his “History of Armenia”, which he considered a unique source from the point of view of studying the history of the Armenian-Persian Arshakid dynasty.

[3] **Movses Khorenatsi** 1736.

[4] **Movses Khorenatsi** 2020.

In 1850, the first volume of Saint-Martin's history of the Arshakid dynasty was published in Paris.[5] In this book, he made an extensive use of Pavstos Buzand's "History of Armenia".

The name of Movses Khorenatsi, as an outstanding historian, was included in a number of encyclopedias around the world.

Let us give some examples:

a) Encyclopedic Dictionary, volume XIX A. Publishers F.A. Brockhaus, I. A. Efron, St. Petersburg, 1896, pp. 610–611.

b) Nouveau Petit Larousse illustré, Paris, 1932, 1543 p.

c) L. Gumilyov, Encyclopedia, Moscow, 2017, 452 p.

In Gumilyov's encyclopedia we can read: "Moses Khorensky (c.370/407–487/492) is a famous Armenian writer. Author of the famous "History of Armenia". Gumilyov turned to the works of Khorensky and made references to his works.

The famous French Armenologist Victor Langlois, who personally translated Khorenatsi's "History of Armenia"[6] and placed it in the second volume of the collection of Armenian historians' works, made efforts to prove that Movses Khorenatsi was a historian of the 5th century. To this end, he wrote a study dedicated to the sources of Movses Khorenatsi's "History of Armenia",[7] where Langlois repeated the words of the respected Armenian cleric: "The day will come when scientific Europe will declare him (that is, Khorenatsi – A.D.) GREAT for the time in which he lived, the day will come when the accusers of our historian will justify him, because if they study our Khorenatsi well, they will recognize his sincerity, and agree to call him the father of Armenian historiography, as our ancestors have always done."[8]

In 1903, the Armenologist Frederick Macler published an Arabic translation of Mar Abas Katina's chronicle in the Journal Asiatique,[9] parallel to his French translation, proving that Khorenatsi had indeed used the work of this ancient historian.

---

[5] **Saint-Martin** 1850.

[6] **Langlois** 1861.

[7] **Langlois** 1861.

[8] **Langlois** 1861, 368.

[9] "Journal Asiatique" 1903, 492.

On March 10, 2015, Nicholas Wade published a report in the New York Times[10] periodical titled "Armenian Birth Date Shown in the Fifth Century." This was confirmed by the genetic analysis of the blood of Armenians and the natives of historical Armenia and its settlements. The scientific results showed Movses Khorenatsi's impartiality when he indicated 2492 B.C. as the exact date of the formation of Armenians as a nation, "a date usually regarded as legendary, though he claimed to have traveled to Babylon and consulted ancient records. Whatever the case, Khorenatsi either made a lucky guess or did really gain access to useful data, because a new genomic analysis suggests that his date is entirely plausible".[11]

The Armenian literature of the 5th century was highly appreciated by the 19th century Belgian Armenologist Felix Neve in his renowned work "L'Arménie chrétienne et sa littérature". He writes that the great Armenian writers who appeared in the 5th century created works worthy of taking as an example. No other Christian nation of the time had created a literature that could equal the 5th century Armenian literature. Armenian translators also did unequaled work translating the preferred religious and scientific literature created in other languages into their mother tongue. "The version of the Armenian Bible... is a valuable work, which renders honor to the authors of the translation with its antiquity and depth."[12]

In his book, Neve devoted a separate chapter to Yeghishe and his history. He writes with admiration about the last part of the Armenian historian's book, dedicated to the gentle Armenian ladies. This is a wonderful poem about the wives of the husbands who died or were captured for their devotion to their motherland, about the ladies who stood out for the beauty of their souls.

In 2002, a wonderful book entitled "L'épée de Jean-Pierre Mahe" was published in Paris. The book presents the ceremony of electing Jean-Pierre Mahe, a famous Armenologist, member of several European academies, foreign member of the National Academy of Armenia, and member of the French Academy of Records, which awarded him with the Academician's Sword. He was dressed in an academician's special, expensive, and luxurious uniform with gilded patterns. The ceremony took place on October 24, 2002, in the large amphitheater of the

[10] **Wade** 2015, March 10.
[11] **Wade** 2015, March 10.
[12] **Nève** 1886.

Sorbonne University. After many speeches and greetings, Mahe delivered a speech of gratitude and spoke about his scientific career, pointing out its most important stages. The distinguished Armenologist, orientalist, linguist, translator, and specialist in Caucasus Studies concluded his speech of gratitude by noting that today, as yesterday, it is useful and necessary to study the Armenian translations of Greek chroniclers, as well as translations from Syriac and Arabic. In this regard, Armenian sources are incomparable with any others. In what other language can one find such precious texts, such irreplaceable sources? He lists Hermes Trismegistus, one sentence of which is engraved on the Academician's Sword, Berossus, Eusebius's Chronicle, numerous works by Philo of Alexandria, and many authors of the first centuries of Christianity, including Irenaeus, the first bishop of the Gauls. And how many more treasures are kept in the Matenadaran named after Mashtots.

There are ancient Greek originals that have disappeared forever, but they have been preserved thanks to the conscientious translations of the Holy Translators of Armenia, who were the successors of Mesrop Mashtots and his fellow campaigners. "The glory of Armenia is that it has managed to preserve the most precious memories of mankind better than other nations."[13]

Mahe rightly assesses the international significance of the national and translated works of the Armenian literature of the Golden Age. "The Cosmic Chronicle" of Eusebius of Caesarea has been preserved only in Armenian, thanks to which one can learn the Hellenistic historiography of Mesopotamia and Egypt, and owing to this, the second half of the 5th century was recognized as the Golden Age of Armenian literature.

One of the bright figures of the literature of the Golden Age is Yeznik Koghbatsi, whose work "The Refutation of Heresy" received international recognition and was translated into many languages in the 19th and 20th centuries. His work is very important for the restoration of the lost parts of the sacred book of the Zoroastrian religion, the Avesta. But the work of Yeznik Koghbatsi is not the only one. The famous French art historian C. de Harlez, who published the sacred book of the Zoroastrian religion Avesta in Paris in 1881, refers to facts from the works of the 5th century historians Movses Khorenatsi and Yeghishe. He recalls

[13] **Mahé** 2002, 54.

the part of Khorenatsi's "History of Armenia", telling of the clash between Mar Zarathustra and Semiramis.[14]

It is known that the original of the Avesta has survived to this day incompletely. Yeznik Koghbatsi knew this back in the 5th century and therefore considered the sacred book of the Zoroastrian religion "a patched-up absurdity."[15]

The critical text of the Avesta, published by C. de Harlez, does not contain passages related to the birth of Zrvan and his two sons, Hormizd and Arkhm, contained in Yeznik Koghbatsi's work and Yeghishe's book "About Vardan and the Armenian War." In order to restore them, the French art historian turns to Yeghishe's work.[16]

The works of Yeznik Koghbatsi and the Armenian historians of the Golden Age are also mentioned in the 20th century Persian literature studying the Avesta. It is known that during the Achaemenid and Sassanid eras, the Avesta was a powerful political instrument of the domestic and foreign policy of Persia. It was banned twice, the first time by the order of Alexander the Great, then it was restored during the Sassanid Dynasty, and the second time during the Arab rule, when this religion was completely banned and replaced by Islam. Art historian Poure Davoud, an expert on the Holy Gathas passage of the Avesta, tries to explain the word Avesta with an Armenian word borrowed from the Pahlavi language: "In the Pahlavi renderings of the Avesta, this word was used as Apastan, and the Armenian language borrowed it as Apastan, meaning confidence or reliance".[17]

In the Armenian literature of the Golden Age, Agathangelos' "History of Armenia", translated into several languages in the Middle Ages (Greek, Syriac, Arabic, Latin, Ethiopic, Georgian, Coptic (fragment) and Slavic), even before the invention of printing, is considered an international literary monument.

In the 18th century, European Armenology had already begun the scientific study of Agathangelos' work. H. Stilting published the Greek text of the history in

[14] **Avesta** 1881, XXIII.
[15] **Yeznik Koghbatsi** 1970, 86.
[16] **Avesta** 1881, XXXVI–XXXVII.
[17] **Holy Gatas** 1927, 28.

1762 in the series "Lives of the Saints", placing an abridged Latin translation next to the Greek one.[18]

The international significance of Agathangelos' work is clearly explained by the Caucasus expert Paruyr Muradyan: "Today, studies dedicated to Agathangelos unite many leading branches of oriental studies - Armenology, Byzantium, Georgian studies, Arabic studies, etc. Therefore, their special achievements and research methods significantly complement each other, creating a guarantee of new and significant research."[19]

Recently, there has been great interest in Agathangelos' "History of Armenia". Therefore, new translations have been made into Italian, French, English and Russian.

Since the biography of Gregory the Illuminator is included in this book, the world Christian church has shown him great honor. He was the Catholicos of Armenia, the first country to proclaim Christianity as the state religion. This was given such importance that in 2001, when the entire Christian world celebrated the 1700th anniversary of the adoption of Christianity in Armenia, a large white marble statue of Gregory the Illuminator was erected in the Vatican.

The first and second books of the "History of Armenia" by Movses Khorenatsi contain verses of the ancient Armenian epic performed by poets of the Golden Age, translated into Russian and European languages. Valery Bryusov included some of them in the collection "Poetry of Armenia". He writes: "Armenia is the vanguard of Europe in Asia, this long-proposed formula correctly defines the position of the Armenian people, prompted by the entire course of its development: to seek and find a synthesis of the East and the West. And this aspiration was most fully expressed in the artistic creativity of Armenia, in its literature, in its poetry."[20]

After all, one of the most important monuments of the Armenian literature of the Golden Age is Koryun's "Life of Mashtots", which presents the life of Mashtots and the circumstances of the creation of the Armenian alphabet. This book has been translated into Russian and European languages.

---

[18] **Agatangelos** 1989, 503.
[19] **Muradyan** 1982, 9.
[20] Poetry of Armenia 1987, 23.

The Armenian literature of the Golden Age is important not only from the point of view of studying the history of the Armenian people. It provides an opportunity to study individual episodes of the history of the Greeks, Romans, Mars, Syrians, Persians, Jews, Georgians, Caucasian Albanians and the peoples of the North Caucasus. It is also of great value from the perspective of the establishment of early Christianity as the dominant religion, around which a rich original and translated literature was created in the 5th century.

Conclusion

In the 18th century, the Whiston brothers' Latin translation of Moveses Khorenatsi's "History of Armenia" was paramount in introducing Armenian historiography and literature to European scholars. Later, great was also the role of Saint-Martin in international recognition of Armenian studies, as in his works he expressed his estimation of Armenian historians of the 5th century and the Armenian Middle Ages with admiration. Utmost attention was paid to the fact that the Armenian historiography of the Golden Age provided important and reliable information about the neighboring peoples, always referring to different sources and the results of archaeological excavations. Besides, he always thought highly of their accurate and careful treatment of the narrative style.

The Armenian historiography of the Golden Age has also attracted the attention of other prominent European scholars such as C. de Harlez, Felix Neve, Jean-Pierre Mahe, and others for whom the historical reliability of the facts presented by Armenian historians is beyond doubt. Their fair-minded and appreciative attitude to such Armenian historians of the Golden Age as Movses Khorenatsi, Yeghishe, Agathangelos, Yeznik Koghbatsi, Pavstos Buzand and others, deserves great respect and acknowledgement.

BIBLIOGRAPHY

Ագաթանգեղոս 1989, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 551 էջ: *(**Agatangegos** 1989, Hayoc' patmutyun, Ašxarabar targmanutyuný ev canotagrutyunnerý Aram Ter-Gevondyani, EPH hrat., Erevan, 551 êj). **Agathangelos** 1989, History of Armenia, Translation into Modern Armenian and Annotations by Aram Ter-Ghevondyan, Pub. YSU, Yerevan, 551 p. (in Armenan).*

Եզնիկ Կողբացի 1970, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 254 էջ: (***Eznik***

***Koĝbatc'i** 1970, Eĝc aĝandoc', Targmanutyuný, neracutyuný ev canotagrutyunnerý A.A. Abrahamyani, Erevan, "Hayastan" hrat., 254 êj). **Yeznik Koghbatsi** 1970, The Refutation of Heresy. Translation and notes by A.A. Abrahamyan, Pub. Hayastan,Yerevan, 254 p. (in Armenian).*

Մուրադյան Պ. 1982, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 269 էջ: *(**Muradyan P.**, 1982, Agatangegosi hin vrac'eren xmbagrutyunnerý, Erevan, HSSR GA hrat., 269 êj). **Muradyan P.,** 1982, Old Georgian Editions of Agathangelos, Imp. NAS RA,Yerevan, 269 p. (in Armenian).*

Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней, 1987, вступительный очерк и примечания В. Брюсова, изд. «Советакан грох», Ереван, 423 с. ***Poetry of Armenia** from ancient times to the present day 1987, edited, with an introductory essay and notes by V. Bryusov, Pub. Sovetakan Grogh, Yerevan, 423 p. (in Russian).*

Avesta 1881, Livre sacré du Zoroastrisme, traduit du texte zend... par de Harlez,Imp. Masion neuve, Paris, p. 670.

Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, 1869, tom II, Historiens Arméniens du cinquième siècle, Imp.Firmin Didot frères, Paris, 403 p.

David de Sassoun, 1964, Epopée en vers, traduit de l'arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit, Gallimard, Paris, 398 p.

Holy Gathas by Poure Davoud, 1927, Print T. Anklesaria, Bombay, 71 p.

«Journal Asiatique», Paris, 1903, mai-juin.

L'épée de Jean Pierre Mahé, 2002, Paris, 95 p.

Langlois V., 1861, Étude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moîse de Khoren, «Journal Asiatique», Paris, 77p.

Mahe Annie and **Jean-Pierre** 2012, History of Armenia, Imp. Perrin, Paris, 742 p.

Mosis Chorenensis, 1736, Historiae Armeniacae, Geographiae, Armeniace ediderunt, Whisthoni Filii, Ex officina Caroli Ackers Typographi, Londini, 396 p.

Movses Khorenatsi 2020, Историја Јерменије, Пешић и синови, Београд, 359 p. ***Movses Khorenatsi**, 2020, History of the Armenia, Peshich and sons, Belgrad (in Serbian).*

Nève F. 1886, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Imp. Charles Peeters, Louvain, 403 p.

Saint-Martin J. 1850, Fragments d'une histoire des Arsacides, t. I, Paris, 443 p.

Wade Nicholas, Date of Armenia's Birth in the 5th Century Gains Credence ("New York Times", March 10, 2015).

ՈՍԿԵԴԱՐԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Ամփոփում

Արդեն սկսած XVIII դարից, երբ Վիստոն եղբայրները լատիներենի թարգմանեցին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», հայ պատմագրությունն իր վրա գրավեց եվրոպացի գիտնականների ուշադրությունը:

Հայագիտության միջազգային արժեքի գործում մեծ դեր կատարեց Սեն--Մարտենը, որը «Mémoires historique et géographique sur l'Arménie» գրքի (1818թ.) երկու առաջաբաններում բարձր է գնահատում V դարի և ընդհանրապես հայ միջնադարի պատմագրությունը: Նրա կարծիքով հայ պատմիչների կարևորությունն այն է, որ վաղնջական ժամանակների մասին խոսելիս նրանք սովորաբար ավելի խնամք են տարել պատմվող իրադարձությունների նկատմամբ, ջանացել են շրջանցել քիչ կարևորություն ունեցող դեպքերը և առավել հոգածությամբ են վերաբերվել իրենց երկերի ոճին, քան արաբ և պարսիկ պատմիչները:

Ոսկեդարի հայ պատմագրությունը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում հարևան ժողովուրդների՝ պարսիկների, հույների, ասորիների, վրացիների, աղվանների մասին: Դրանք հաճախ հաստատվում են այլ աղբյուրների փաստերով ու հնագիտական պեղումներով:

Ֆրանսիական ավեստագիտության կարևոր դեմքը՝ Harlez-ը, նշում է, որ Մովսես Խորենացու ու Եղիշեի պատմությունների հաղորդած փաստերով կարելի է վերականգնել զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանի՝ “Avesta”-յի կորած հատվածները:

Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը» եզակի աղբյուր է Պարսկաստանի ու Հայաստանի Արշակունիների պատմության վերաբերյալ:

Հենց միջնադարում Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» թարգմանվել է ութ լեզուներով:

Ոսկեդարի հայ պատմագրության միջազգային արժեքն ընդգծել է նաև մեր օրերի նշանավոր ֆրանսիացի հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն:

Բանալի բառեր՝ *Մովսես Խորենացի, Սեն-Մարտեն, «Ավեստա», Ժան-Պիեռ Մահե, Վիկտոր Լանգլուա, Եղիշե, Ֆելիքս Նև:*

МЕЖДУНАРОДНОЕ ЗНАЧЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЗОЛОТОГО ВЕКА

АЭЛИТА ДОЛУХАНЯН

Резюме

Начиная уже с XVIII века, когда братьями Вистон была переведена на латинский язык «История Армении» Мовсеса Хоренаци, армянская историография оказалась в центре внимания европейских ученых.

В вопросе признания международной ценности арменоведения большую роль сыграл Сен-Мартен, который в двух предисловиях своей книги «Mémoires historique et géographique sur l'Arménie» (1818 г.) с восхищением говорит об историографии V века и армянского средневековья в целом.

Согласно Сен-Мартену, важным в сочинениях армянских историков является то, что обращаясь к незапамятным временам, они обычно акцентировали излагаемые события, стараясь при этом не говорить о менее важных исторических реалиях. В отличие от арабских и персидских историков они больше фокусировались на стиле собственных сочинений.

Армянская историография Золотого века сообщает важные сведения о соседних народах – персах, греках, айсорах, грузинах, алуанках, которые часто подтверждаются фактами из других источников и археологическими раскопками.

Ключевая фигура французского искусствоведения – Harlez, отмечает, что по фактам, приведенным в исторических трудах Мовсеса Хоренаци и Егише, можно восстановить утерянные отрывки священной книги зороастризма – «Авесты».

«История Армении» Фавстоса Бузанда является эксклюзивным источником по истории Персии и армянских Аршакидов.

Именно в период средневековья «История Армении» Агатангелоса была переведена на восемь языков.

О ценности армянской историографии Золотого века говорил также известный современный французский арменовед Жан-Пьер Маэ.

Ключевые слова: *Мовсес Хоренаци, Сен-Мартен, «Авеста», Жан-Пьер Маэ, Виктор Ланглуа, Егише, Феликс Нев.*

HRIPSIME ZAKARYAN*
PhD in Philology
zaqaryan_hripsime@mail.ru
0009-0004-2158-644X
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.124-136

THE PROBLEMS OF TRADITION AND INNOVATION IN THE ARMENIAN POETRY OF THE 1960s–1970s

Abstract

In the 1960s and 1970s, the social–political and literary–cultural life of our country entered a new orbit. A new literary generation came to the scene, which will adjust the main directions of the development of Armenian poetry, orientation standards, content and forms of expression. It seems that the innovative young poets who came to the scene, proposing harmonious ideals and ideas for the new time, were pushed out of the national spheres, but in fact, it is moving towards the origins of the national culture, towards the rich deposits of Armenian medieval poetry. Thus, discussions of national-traditional topics also become relevant. By balancing the past with the new times, it becomes a unique panorama to depict the present with the most pronounced shadow lines. Especially in the 1980s, the traditions of the Armenian Middle Ages had a wide circulation in various types of literature, particularly in poetry, which meant a return to the origins of folk creativity. They can be considered the innovators who reformed, combined and crossed the ancient genres of Armenians: sharakan, taghi, prayer, mythological myths, etc. They tend to the generality of art, which was specific to Armenian medieval art manifested in the form of symbolic universality. The past is represented not by the balance of historical material, but by the present–day interpretation of the internal charges of ideological and philosophical orientations, ancient Armenian traditions, myths, Christian motifs, plots, and images contained in them. However, it should also be noted that this tendency (return to the origins) is generally of a global nature.

* *The article has been delivered on 19.06.2024, reviewed on 15.09.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

Keywords: *text, fictional text, tradition, innovation, poetry, literature, postmodernism.*

Introduction

Each historical period outlines its own unique path for the artistic process. Consciously or unconsciously, based on rational or irrational principles, formed on the basis of new views and perspectives of literary–social consciousness, literary traditions become a mirror reflecting that consciousness, one of the indicators of the degree of its worldview. Social and psychological phenomena merge, reality penetrates the text and, in turn, influences the ongoing literary experience, each work is created based on the same general–repeatable patterns of value and worldview of a specific era. The homogeneity of traditions, evolving concurrently within diverse cultural currents, is contingent upon historical necessity and the recurrent developments of universal movements, such as socioeconomic, intellectual, and other realms. Regarding the phenomenon of uniformity, generality and repeatability of literary traditions, Goethe's approach can be considered as one of the most appropriate comments: "The world always remains the same, circumstances repeat themselves, one nation lives, loves, and feels like another; so why shouldn't one poet sing like another? Life situations are identical. Why wouldn't situations of songs be the same as well?"[1] Thus, the repeatability of traditions is determined by the repeatability of vital circumstances, although it is also widely believed that literary repetition is nothing more than literary influence, epigonal imitation, etc.

The purpose of the article is to present the path of the new literary generation in the light of tradition and innovation, observing the characteristics and ideological tendency of the poetry formed in the 1960s and 1970s in that context.

Accordingly, we try to solve the following problems.

1. To consider the structural and aesthetic features of poetry of the new literary generation of the 1960s and 1970s in the context of tradition and innovation.

2. Identify the internal patterns, structure and features of thematic and content principles.

[1] **Eckerman** 1985, 109.

Analytical and comparative, as well as structural, aesthetic and philosophical methods were applied to the study.

The scientific novelty of the article is that an attempt was made to present the characteristics of the poetry of the 1960s–1970s in the light of tradition and innovation, with analyses of its worldview and ideological system and scientific conclusions.

Literary Process of the 1960s–1970s. The Struggle and Change of Literary Directions and Movements

The 1960s and 1970s culture has been defined as innovative. It is necessary to determine what is summed up under this concept. In general, each historical and cultural period, determined by the laws of development, ideological and aesthetic progress, can be considered "innovative", taking into account the transformations and innovations leading to development in a particular era. Hence it is logical to consider the literature developed in a particular era and reflecting the development of social life, to be innovative. As a rule, "innovative" means creative production that is structured during a period of transformation, when internal, dynamic changes, and movements are integrated into the socio-economic structure. Innovations are organized within the framework of tradition, becoming the guardians of the most recent visual representations, principles, and values for the establishment of confirmation. The sphere of human ideological, psychological, and moral perceptions is also transformed due to the changes in its ideological principles, way of thinking and practices. The struggle between the traditional and the innovative emerges not only in human consciousness, but also in the political, socio–economic spheres. When defining the poetry of the 1960s–1970s as innovative in a broad sense, it is important to emphasize the reforms that took place in the social and cultural sphere first and foremost . The trends of modernization of Armenian poetry at the end of the 20th century, the artistic reinterpretation of reality, poetic form, themes, content, lyrical motifs, moods, and moral-philosophical and ideological-aesthetic principles, were primarily determined by the shifts in the social and political life of the time. One of the special aspects of Soviet thinking was the aspiration to see everything in a defined and constant order, which meant stability, or "stagnation," that is, narrowing of the boundaries of artistic thinking. Such an approach isolates artistic thinking from the ideological and spiritual-cultural system endowed with the universal

value, opposing its restricted, consolidated, localized convictions and ideological positions to those related to humankind, and as a result, it will mean being left behind the developments of global significance. Uniformity is known to be alien to the variety of reality, philosophical, and spiritual worldview systems. Let's consider even just a few lines, with which the period called "stagnation" is presented in its full breadth and depth: "...it's hard to breathe the air together with you," writes D. Hovhannes, because we were born free, but we remained slaves" ("Manifest").[2] Reliving the same feelings, A. Shekoyan writes: "We are in a dead end. we have no way out. // Time has passed, we don't have time".[3] The same mood prevails in Martirosyan's poetic lines: "Who brought us, God, // to this eternal Sodom-Gomorrah?".[4] Tamrazyan's poem is also interesting in this sense. Tamrazyan mainly presents a demand to literature for psychological deepening: "Don't confuse me, I'm alone, / don't mix me with your faceless crowd".[5]

In those years, critical articles about the crisis of poetry were written in the literary press (in particular, in the "Grakan Tert" and "Garun" magazines). The point of view was developed that modern poetry, in general, was devoid of new value. Different viewpoints on tradition and innovation have developed many perspectives on the formation, manifestation, and traditional realities of innovation, while modern realities question the veracity of the content of the work. It means that many important issues have not been fully covered, and there is a barrier or inconsistency formed between traditional ideas. One of the main reasons for criticism was the absence of unique mentality and perception, and making sense of the reality in a specific way; according to them, instead of searching and finding new horizons with the strength of one's own talent, young poets mainly render well–known realities, grasp and re-poeticize the ideas and notions that had acquired meaning in well–known works long ago: "...You read one or another of their poems and involuntarily ask yourself: which country's poem is this, who is the author by nationality, and then reading his name and surname, you sober up. These poems devoid of patriotism and subject proper, don't mean anything...".[6] Modern poetic thought had gone beyond the scope of

---

[2] **Hovhannes** 2013, 151, 152.
[3] **Shekoyan** 1990, 223.
[4] **Martirosyan** 2008, 70.
[5] **Tamrazyan** 2007, 26.
[6] **Avetisyan** 1985, 118.

perception of the prevailing times and the borders of the national thinking, posing such issues that dictated new definitions and standards, which, however, the given environment was not ready to accept. It is logical to believe that time will dictate new approaches to the interpretation of innovative poetry, and, as we have seen, from the opposite ends of approaches and interpretations that have been "traditionally" continued since those years.

Along with the ideological-aesthetic debates, the creator, who placed ideological-aesthetic freedom above everything was faced with the need to search and find his own artistic faith, overcoming a number of obstacles, the primary of which was related to the conflict of the ideological position between the overwhelming majority of literary critics and creators.

Typological Patterns of Literary Development and Features of Their National Manifestation

The poetry created in the post-independence period is filled with patriotic, eschatological, and political themes, which express national political ideas; sometimes, they are endowed with a spirit exposing public attention. Due to the crossovers of global investments, a new quality of urban poetics is formed. The national is perceived in the process of worldwide reality and psychological orientations. Poetry enters the world of philosophy step by step. The poetic self is depersonalized, seeking its impersonal origin beyond the spheres of external reality. This phenomenon, in particular, manifested itself in the poetry of Henrik Edoyan. In the beginnings of the poem, supratemporality and supraspatiality unfolding above the spatial-temporal stratifications of existence are formed as dominant features. Mainly in the 1980s, the traditions of the Armenian Middle Ages became widespread in various types of literature, particularly in poetry, which meant a return to the origins of folk art. They (young poets) can be considered innovators who reinterpret ancient Armenian genres such as hymns, prayers, mythological legends, etc. They strive for universality in art, which was specific to Armenian medieval art, and manifested in the form of symbolic universality:

...the past and the future, the transitory and the permanent are bound together in the totality of the eternal present.[7]

[7] **Avagyan** 2010, 39.

The past is represented not by the balance of historical material, but by the contemporary interpretation of the ideological and philosophical orientations, ancient Armenian traditions, myths, Christian motifs, plots, and the inner charges of images contained in them. The applications of the "mythical" image of the flood and Noah's ark become especially relevant. As an example, let's take a passage from the poem of Hakog Moveses:

What a flood is like this,
it has no beginning and no end.
The heart is swaying, your ark,
in these endless waters.[8]

However, it should also be noted that this tendency (return to the origins) is generally of a global nature. T. Eliot observes in the essay "Tradition and the Individual Talent:" "Poetry is a living whole of everything ever written about".[9] According to T. Eliot's conception, "the existing monuments form an ideal harmony among themselves, and that is modified by the introduction of a new (the really new) work of art".[10] T. Eliot, recognizing the interactions between different stages of the past and present culture, the perception of deposits and heredity, considered the fusion and correlation of various historical–cultural periods essential. Its purpose is to reach the newest cultural level, the meaning of broadening the spirit and deepening the roots in poetry: "The time is 'now' // for someone living two centuries later // it will continue to be 'now'".[11] Thus, the poetry formed in the 1960s and 1970s is connected with medieval, Christian spiritual traditions by traditional ties. Contrary to this, at the end of the 20th century, a new quality of poetry began to appear, which was called "anti poetry". In Armenian poetry, it was manifested in the works of H. Grigoryan, A. Shekoyan and other authors. The title of A. Shekoyan collection "Anti Poetry"[12] was not chosen randomly, it is a direct evidence of the mentioned phenomenon.

Along with the new content and theme, there are also changes in the form. The poetic language is manifested more freely and independently. As for the poetic form, it lacks metrical regularity. Modern poetic thought is manifested in

---

[8] **Movses** 2005, 36.
[9] **Eliot** 1934, 53.
[10] **Eliot** 1997, 159.
[11] **Hakobyan** 2009, 113.
[12] **Shekoyan** 2000.

verlibre. In other words, the innovative poet prefers the traditional poetic form, saturated with new content. One of the most important phenomena that appeared in the poetry of that period was the sharp transition to modern reality. Modernity fully became both an important thematic precondition of poetry and a key factor defining its content and motives. These trends of modernization of lyric poetry begin in the 1950s. The attention of the poets who came to the new arena is focused on the modern reality (H. Grigoryan, A. Harutyunyan, D. Hovhannes). They try to reinterpret the concrete historical course of reality with its multifaceted manifestations in the newest poetic ways. One of the essential qualities of the poetry of that period is the variety of themes. Mythological, spiritual and religious Scriptural themes continue to occupy a prominent place, becoming also the most important basis for the poetic themes of innovative poetry. In the collections of H. Edoyan, A. Harutyunyan, H. Grigoryan, A. Martirosyan, H. Movses, the manifestations of spiritual themes, particularly the use of myth, are among the primary poetic themes. On the basis of the mentioned topics, modern phenomena are artistically embodied and get a special meaning. It seems that the innovative young poets who came to the scene, proposing harmonious ideals and ideas for the new time, were pushed out of the national spheres, but in reality they were moving towards the origins of the national culture, towards the rich deposits of Armenian medieval poetry. Thus, the applications of national-traditional themes also become relevant. Every nation has a past history full of national traditions which has created cultural values. Those values transfer from national to the international level. Mythological religious topics are never out of context. They become meaningful through the text and within the text. Therefore, the creator, referring to the aforementioned traditional themes, logically and inevitably forms intertextual connections with other texts.

Their works are characterized by irony, parody, black humor, incomprehensibility, uncertainty, which are manifested both directly and figuratively. It should be noted that the poetry did not follow the specifics of postmodernist aesthetics in a purposeful way, but the whole reality was like that, completely in transitions, uncertainty and chaotic searches. In the hottest and sometimes unpredictable social, economic, political, scientific-technical (it is known that scientific-technical progress brings with it a certain moral-psychological retreat), and moral atmosphere, in the chaotic junctions of spiritual reality, the formation of this innovative current in Armenian literature was not accidental at all.

It was dictated by the demands of life, it was built and developed in the context of modern reality and with that logic. In general, at the current stage of development, in the context of the scientific and technical revolution and achievements, writing a poem for and about the person of the third millennium is a difficult task:

It becomes more and more difficult
to write poetry
or live with your eyes on the gentle glow of autumn
or on the opened pages
of the Gospel,
it is increasingly difficult to read a book
in front of the square eye of the TV....
to count the images of the past, to touch
the circle of memories, where
the heart lives, pressed
in the hand of revelation...[13]

Due to the modern atmosphere and thinking in poetry, the manifestation of a great variety of human aspirations, ideas, psychology and worldview can be observed. The poetic way to give all this a multifaceted meaning begins with the word, with a rethinking of the artistic meaning and weight of the word. On the way of its transformations, sometimes the word is freed from its objective premises, breaking and destroying its material template: "words are no longer signs to us, nor ornaments, // but the very thing they represent..."[14] writes R. Davoyan.

The newest poem is full of irony towards the rejected reality. The social, political, psychological allegory of the time is emphasized in them. As an example, let's take H. Grigoryan's poem endowed with certain universal social and psychological foundations, which, due to this artistic quality, also becomes a universal generalization:

Before it's too late, forgive his sins, O God,
and if possible, receive his soul by state order,
if not heaven, then at least purgatory and in no case hell,
because there he will immediately appear in the arms of his own...

[13] **Edoyan** 2016, 498.
[14] **Davoyan** 1969, 32.

and immediately bribery will flourish like never before...[15]

At the base of the poem, with allegorical and ironic accents, there arises the pathos of artistically expressive criticism of the vices of the century. In this very poem, the author remains faithful to his artistic nature and style, achieving a thoughtful and broad inclusion in the realistic perception and transformation of the well–known vices of the century, bringing Armenian poetry closer to the spheres of global feelings and thoughts. The following poem included in Harutyunyan's "Shem" (Threshold) collection was also created on the basis of social and political crisis:

Here is the apocalypse of the city
Dead end, sky and silence
Dead hours
Which are only born in the hotel
And are transparent like water.[16]

No doubt, modern Armenian poetic thought has followed the achievements of the latest European literary experience, but at the same time, in essence, it has also developed a stream opposite to that current: political poetry, about the homeland and the people. In the poetic text, associations and metaphors are manifested anew. Through metaphors, the psychological equivalent of modern reality, the history of "new times" is formed:

....Hard is the way through these mountains and ridges,
where wolves chase the hunters and
wait in ambush behind bushes and in holes
safely hidden.
....Where first there is punishment, and then the crime will happen,
where first there is applause, and then the song is played,
where at first everything is destroyed
and God walks around, homeless...[17]

Conclusion

The foundations of national and universal views, the mentality orientations are defined in the fundamental elements of creativity. The modern poetic current aimed

[15] **Grigoryan** 2006, 26.
[16] **Harutyunyan** 1984, 36.
[17] **Grigoryan** 2006, 112.

to bring Armenian poetry, with its poetics and content, parallel to European art, to create the newest art on the basis of the changes in national reality and the development of ideas, preserving the national nature of the work, to strengthen the possible rapprochement of Armenian and European literary sectors: it can be said that the modern poetic system is a meaningful system of generalized, contented points of view, life phenomena defining the worldview of the period, giving meaning to national and universal movements. It is endowed with intertextual qualities, has a pictorial nature, is structured with fragmented themes, allusions and quotations (the poetry of that period is characterized by intertextuality: in the poetry of Henrik Edoyan, for example, intertextual connections with the works of Dante, Eliot and other famous authors of world literature can be found), with the fusions of the most diverse contributions of Armenian and world literature, with the fusion of mentalities, with the reinterpretations of eternal themes, certainly not in the way of similar imitations, but with the branching of new semantic substructures, from the point of view of one's own world perception, with the spirit and starting point of perceiving and reflecting from one's own point of view, with special options of ideological-artistic multiform changes. Imports of traditional symbols, images, plots, motifs or quotations of excerpts from other textual structures are not unnecessary repetitions, but the observation of this or that phenomenon, reality, sometimes with the same view, but from a completely new point of view.

BIBLIOGRAPHY

Ավետիսյան Զ. 1985, Գեղարվեստական մտածողության հետքերով, Երևան, «Սովետական գրող», 156 էջ: (***Avetisyan Z.*** *1985, Geġarvestakan mtacoġowt'yan hetk'erov, Yerevan, "Sovetacan groġ", 156 êǰ).* ***Avetisyan Z.*** *1985, In the traces of artistic thinking, Yerevan, "Soviet writer", p. 156 (in Armenian).*

Ավագյան Ա. 2010, Աստղալույսի ձայնը, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 176 էջ: *(**Avagyan A.** 2010, Astġalwysi jaynə, Yerevan, HGM hrat., 176 êǰ).* ***Avagyan A.*** *2010, The Voice of Starlight, "Publishing House of the Union of Writers of Armenia", Yerevan, p. 176 (in Armenian).*

Գրիգորյան Հ. 2006, Գիշերահավասար, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 286 էջ: (***Grigoryan H.*** *2006, Gisherahavasar, Yerevan, "Sovet. groġ", 286 êǰ).* ***Grigoryan H.*** *2006, Equinox, Yerevan, "Publishing House of the Union of Writers of Armenia", p. 286 (in Armenian).*

Դավոյան Ռ. 1969, Ռեքվիեմ, Երևան, «Հայաստան», 187 էջ: (***Davoyan R.*** *1969, Ṙek'viem, Yerevan, "Hayastan", 187 êǰ).* ***Davoyan R.*** *1969, Requiem, Yerevan, "Armenia", p. 187 (in Armenian).*

Էքերման 1975, Զրույցներ Գյոթեի հետ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 754 էջ: *(**Ēk'erman** 1975, Zrwyc'ner Gyot'ei het, Yerevan, "HSSH GA hrat.", 754 êǰ). **Eckerman** Conversations with Goethe. "Academy of Sciences of the Soviet Union publishing house", p. 754 (in Armenian).*

Էդոյան Հ. 2016, Ընտրանի, Երևան, «Հայագիտակ», 794 էջ: *(**Ēdoyan H.** 2016, əntrani, Yerevan, "Hayagitak", 794 êǰ). **Edoyan H.** 2016, Selection, Yerevan, "Haygitak", p. 794 (in Armenian).*

Թամրազյան Հ. 2007, ARS P0ETICA, Երևան, «Նաիրի», 222 էջ: *(**T'amrazyan H.** 2007, ARS P0ETICA, Yerevan, "Nairi", 222 êǰ). **Tamrazyan H.** 2007, ARS P0ETICA, Yerevan, "Nairi", p. 222 (in Armenian).*

Հակոբյան Վ. 2009, Երգը որպես հանդիպման վայր, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 271 էջ: *(**Hakobyan V**. 2009, Ergə orpes handipman vayr, Step'anakert, "Dizak plyws", 271 êǰ). **Hakobyan V.** 2009, Song as a Meeting Place, Stepanakert, "Dizak Plus", p. 271 (in Armenian).*

Հարությունյան Ա. 1984, Շեմ, Երևան, «Սովետական գրող», 141 էջ: *(**Harwt'ywnyan A.** 1984, Šem, Yerevan, "Sovetacan. groġ", 141 êǰ). **Harutyunyan A.** 1984, Shem, Yerevan, "Soviet writer", p. 141 (in Armenian).*

Հովհաննես Դ. 2013, Իմ առաջին գիրքը, ինչպես որ պիտի լիներ (1964–1969), Երևան, «Արևիկ», 272 էջ: *(**Hovhannes D.** 2013, Im aṙaǰin girk'ə, inchpes or piti liner (1964–1969), Yerevan, "Arewik", 272 êǰ). **Hovhannes D.** 2013, My first book, as it should have been (1964–1969), Yerevan, "Arevik", p. 272 (in Armenian).*

Մարտիրոսյան Ա. 2008, Ներաշխարհի լռությունը, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 159 էջ: *(**Martirosyan A.** 2008, Nerašxarhi lṙwt'ywnə, Yerevan, "HGM hrat", 159 êǰ). **Martirosyan A.** 2008, The Silence of the Underworld, Yerevan, "Publishing House of the Union of Writers of Armenia", p. 159 (in Armenian).*

Մովսես Հ. 2005, Բանաստեղծություններ, Երևան, «Նաիրի», 533 էջ: *(**Movses H.** 2005, Banasteġcwt'ywnner, Yerevan, "Nairi", 533 êǰ). **Moses H.** 2005, Poems, Yerevan, "Nairi", p. 533 (in Armenian).*

Շեկոյան Ա. 1990 Թուղթ ու գիր, Երևան, «Խորհրդային գրող», 283 էջ: *(**Shekoyan A.** 1990 T'ught' u gir, Yerevan, "Sovetacan groġ", 283 êǰ). **Shekoyan A.** 1990 T'owġ't' w gir, Yerevan, "Soviet writer", p. 283 (in Armenian).*

Շեկոյան Ա. 2000, Անտիպոեզիա, Երևան, «Վան Արյան», 191 էջ: *(**Shekoyan A.** 2000, Antipoyezia, Yerevan, "Van Aryan", 191 êǰ). **Shekoyan A.** 2000, Anti-poetry, Yerevan, "Van Aryan", p. 191 (in Armenian).*

Элиот Т.С. 1997, Назначение поэзии, Москва, изд. «Совершенство», 352 с. *(**Eliot T.S.** The Use of Poetry, Moscow, "Perfection", 352 p.) (in Russian).*

Eliot T.S. 1934, The Sacred Wood. Essays on Poetry and Criticism. L.: Methuen & CO. LTD., p. 47–59.

ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԻ ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1960–1970–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

ՀՌԻՓՍԻՄԵ ՋԱՔԱՐՅԱՆ

Ամփոփում

1960–1970-ական թթ. Հայաստանի հասարակական-քաղաքական, գրական և մշակութային կյանքը թևակոխեց նոր շրջափուլ: Թվում էր, թե ասպարեզ եկած նորարար երիտասարդ բանաստեղծները նոր ժամանակին համապատասխան-ներդաշնակ իդեալներ ու գաղափարներ առաջադրելով՝ դուրս են մղվել ազգային ոլորտներից, այնինչ, իրականում հայ բանաստեղծության նորօրյա ընթացքը շարժվում էր դեպի ազգային մշակույթի սկզբնաhիմքերը, դեպի հայ միջնադարյան բանաստեղծության հարուստ ավանդները: Այսպիսով, արդիական էին դառնում նաև ազգային-ավանդական թեմաների արծարծումները: Անցյալը զուգակշռելով նոր ժամանակների հետ՝ դառնում էր յուրօրինակ համայնապատկեր ներկան առավել ընդգծված ստվերագծերով պատկերելու համար: Առավելապես 1980-ականներին հայ միջնադարյան ավանդույթները լայն շրջանառություն ունեին գրականության տարբեր տեսակներում, մասնավորապես՝ պոեզիայում, ինչը նշանակում էր վերադարձ դեպի ժողովրդական ստեղծագործության ակունքները: Նրանց (ասպարեզ եկած երիտասարդ բանաստեղծներին) կարելի է համարել հայոց հնամենի ժանրերի՝ շարականի, տաղի, աղոթքի, դիցաբանական առասպելների և այլնի նորոգող, զուգավորող-խաչավորող նորարարներ: Նրանք հակված են արվեստի ընդհանրականությանը, ինչը հատուկ էր հայ միջնադարյան արվեստին: Անցյալը ներկայացված է ոչ թե պատմական նյութի հաշվեկշռով, այլ դրանցում ներփակված գաղափարափիլիսոփայական միտվածության, հայոց հնագույն ավանդույթների, առասպելների, քրիստոնեական մոտիվների, սյուժեների, պատկերների ներքին լիցքերի մերօրյա իմաստավորումով: Հարկ է սակայն նաև նկատել, որ այս միտումը (վերադարձ ակունքներին) առհասարակ ընդհանուր-համաշխարհային բնույթ է կրում:

Բանալի բառեր՝ *տեքստ, գեղարվեստական տեքստ, ավանդույթ, նորարարություն, պոեզիա, գրականություն, հետմոդեռնիզմ:*

ВОПРОСЫ ТРАДИЦИЙ И НОВАТОРСТВА В АРМЯНСКОЙ ПОЭЗИИ 1960–1970-Х ГОДОВ

РИПСИМЕ ЗАКАРЯН

Резюме

В 1960-1970-е годы общественно-политическая, литературно-культурная жизнь Армении пережила новый этап. Сформировалось поколение молодых писателей, определивших ключевые направления развития армянской поэзии, ее содержание и способы вырожения. Казалось, молодые поэты-новаторы, выдвигая соответствующие новому времени идеалы и идеи, остались в стороне от национальных традиций, однако на самом же деле они тяготели к истокам национальной культуры, к армянской средневековой поэзии. Таким образом, стала весьма актуальной национально-традиционная тематика. Особенно в 1980-е годы армянские средневековые традиции получили широкое распространение в различных жанрах литературы, в частности, в поэзии, что означало возвращение к истокам народного творчества. Это было новаторством, переосмыслением древних жанров, таких как гимн, стих, молитва, мифологические легенды и т. д. Вступившие на литературное поприще молодые поэты стремились к универсальности, свойственной армянскому средневековому искусству, представляя прошлое в современном осмыслении, в частности, древнейших армянских традиций, преданий, христианских мотивов, сюжетов и образов. Следует отметить, что эта тенденция возврата к истокам в целом носит глобальный характер.

Ключевые слова: *текст, художественный текст, традиция, новаторство, поэзия, литература, постмодернизм.*

AIDA HAROUTIOUNIAN*
Master of Theory and History of Art
Yerevan State University
Hakob Kojoyan and Ara Sargsyan Memorial Museum
aida.harutyunyan@ysu.am
0009-0003-8070-0890

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.137-149

SCULPTURAL PRESENCE: HAKOB GURDJIAN'S PORTRAIT BUSTS

Abstract

The present article intends to "read" and analyze the sculptural formulations of the period when Hakob Gurdjian, a foreigner who had just conquered the shores of France, had been greatly touched by the French artistic thought, gradually becoming part of the context of French art. Appearing in exhibitions that covered a wide range of important and public influences, Gurdjian also made his theoretical contribution to the understanding of the French sculptural atmosphere. The presented French-language manuscript, titled "My Reflections on the Sculpture" authored by Hakob Gurdjian, was of great importance, as it revealed from what point of view and with what kind of inclusion he saw the sculpture and how he perceived the material, the form, and its embodiment.

* *The article has been delivered on 01.10.2024, reviewed on 12.10.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

Keywords: *Hakob Gurdjian, Shushi, French-Armenian Art, Armenian Sculpture, Portrait Busts, Art Theory, Foreign.*

Introduction

Hakob Gurdjian was born in Shushi in 1881.[1] He was among the first Armenian sculptors to gain international prominence. He received his education in France, where he also established his creative style. Nonetheless, he responded to the Armenian reality, mostly through his portrait sculptures of Armenian individuals.

Hakob Gurdjian had a magnetic personality that attracted him to places rich in culture and art. He was skilled at presenting himself in a way that made others take notice, and at forming meaningful connections with like-minded individuals. The people he encountered, served as mentors, offering encouragement and nudging him to pursue his ambitious dreams and visions. Yervand Lalayan, for instance, was one of Gurdjian's teachers. After completing his studies at the University of Geneva, Yervand Lalayan worked for the Mekhitarists in Vienna for six months. Subsequently, he pursued studies at the School of Anthropology in Paris before enrolling in a pedagogy course at the University of London and obtaining a pedagogic qualification.[2] Following this extensive academic journey, he relocated to Shushi where he dedicated himself to teaching, and it was there that he taught Hakob Gurdjian. While attending the Moscow Real School, Gurdjian formed a close relationship with Ivan Fiedler and his son. Eventually, the Fiedler family sought refuge in Paris, where Ivan Fiedler established a Russian gymnasium, likely in 1908,[3] and his son pursued higher education in architecture, graduating in 1914.[4] It was during his time at Fidler's Real School that Gurdjian became acquainted with the sculptor Paolo Troubetzkoy, who, despite lacking formal education, was involved in artistic movements in Italy, the USA, and France.[5] During summer vacations, Gurdjian met Stepan Aghajanian, who studied

[1] **Tonikyan** 1966, 1.

[2] **Lalayan** 1983, 8.

[3] **Fortinskiy** 1969.

[4] **Mnukhin, Avril, Losskaya** 2008.

[5] **Domogackaya S.**, Paolo Troubetzkoy and Russia, https://www.tg-m.ru/articles/2-2009-23/paolo-trubetskoi-i-rossiya, 2009, accessed 13.06.2024.

at a painting studio in Marseille from 1886 to 1890, then at the Julian Academy in Paris from 1897 to 1900, before returning to Shushi in 1900.[6]

The Rediscovery of the Inner Man

The influence of Parisian education was evident in many individuals around Gurdjian, as noted by Smbat Shahaziz when writing about Stepanos Nazariants: "His inner man was assimilated and strengthened with great endurance. What was then called a ban became for him a source of new diligence".[7] H. Gurdjian interacted with those who had been educated and shaped their "inner man". It is a well-known fact that P. Troubetzkoy encouraged Gurdjian to continue sculpting and suggested that he pursue further studies in Paris. Aghajanian, who was still in Shushi, recognized Gurdjian's talent and also provided guidance, eventually proposing that Gurdjian enroll in the same institution he had graduated – the Julian Academy in Paris.[8]

Hakob Gurdjian and his art, in a consequent, connected succession, cross borders, physical and, at the same time, inner spiritual borders, beyond which realities and certain adjectives describing them have been formed. The sculpture makes possible the abstract idea of seeing yourself outside yourself, creates spontaneous optics in a clear material. After creating the sculpture, the subject, the face as a factual material is visualized. The sculpture is the "petrification" of the most alive, semi-active, expressive, speaking, translatable, thinking layers of reality. A sculpture revives and reproduces a single moment of reality, which can be a real, truly single moment, a summary of the course of things, or a filter of long-term communication (Figure 1).

Born in a certain period, artists inherit a vast and almost infinite past, details and peculiarities of which can only be constructed by studying the individual. Personal improvement is also the final result of a gradual process of study. This interplay of relationships is the focus of time, of general history, where the past permeates the present and becomes a text that you cannot talk about without reading today (Figure 2).

---

[6] Stepan Aghajanyan, http://www.matyan.am/?p=983&l=am, accessed 13.06.2024.

[7] **Nanumyan** 1996.

[8] **Igityan** 1966, 6.

In Dialogue With the Material

At Julian Academy, under the guidance of his professors, Gurdjian learned the highly traditional, academic method of building sculptural forms, opening the textural character of the material through perfect grinding and processing, with which he simultaneously identified his thought, movement and memory. During those years, he also organized his self-education in the Louvre, the Luxembourg Museum and elsewhere; he studied the ancient oriental – Egyptian, Assyrian, ancient Greek, and European classical sculpture; he attended the studio of Auguste Rodin; he showed his works, trying to observe and bring the established experience of plastic sculpture to the space of his art. Some sources state that Gurdjian was Rodin's apprentice. Still, art historian Ruben Drambian pointed out that the teacher-student relationship did not need to be understood straightforwardly[9] because people could indirectly consider someone a teacher or a student outside of the defined concepts. There are no substantive retellings of those meetings. Still, we can assume that Rodin addressed his advice for young people recorded in his will also to Gurdjian as a "summary of a long experience" : "You sculptors, confirm the meaning of depth in yourselves. The mind has difficulty adjusting to this concept. It manifests itself to a certain extent only on external surfaces. It is inconvenient to imagine the figures in all their depth. This is where your work is. [...] Let your mind feel the entire surface, like a limit of volume, a volume that pushes it from behind. Visualize the shapes facing you. [...] Art is just a feeling. However, without the knowledge of volumes, proportions, and colors, without hand skill, even the most alive feeling is paralyzed. What will become of the greatest poet in a foreign country the language of which he does not know?".[10]

18th-century German critic and philosopher Johann Gottfried von Herder described painting as an illusory dream and sculpture as harsh reality[11]. Here, Rodin's and Herder's definitions intersect, because when "thought is somewhat manifested only on external surfaces", it depicts the neighboring reality, the primitive, hard, ultimately superficial reality, which is "harsh" in Herder's formulation.

---

9 **Drambyan** 1973, 23.

10 **Rodin** 2000, 153.

11 **Bois. Buchloh. Joselit. Foster. Krauss** 2004, 407.

20th-century German artist and theorist Joseph Beuys described the sculpture as thought.[12] Between these two formulations lies Rodin's action-motivating thought, "here is your work", at the border of these centuries-separated descriptions, underlying the work carried out in the temporal space that separates these two thoughts. The work is a self-examination for the sculptor, a figure inside the "harsh reality" watched by the creator from the inside.

During this period, the attitude towards Rodin was contradictory; his works were sometimes not accepted, and people sometimes opposed him, but his name continues to be one of the most famous names of that period. Art theorist Hal Foster writes: "He was the only artist to channel the pathos and passion of Théodore Géricault and Eugène Delacroix, of Victor Hugo, Théophile Gautier, Charles Baudelaire and even the exuberant joie de vivre and detailed realism of Honoré de Balzac into a cosmos of phisicality".[13] Therefore, impressionism did not fully summarize Rodin's art, because in Rodin's art, not only the impression, the external effect, the reflection of the atmosphere, but also the mind, passions, feeling and the soul acquire a visual existence.

Hakob Gurdjian's sculpture is formed in this successive, referring to the past and drawing the future in the thoughts of the present (Figure 3). These events were also accompanied by personal contacts of Gurdjian with prominent French sculptors Aristide Maillol, Charles Despiau and Antoine Bourdelle.

Art critic, curator, and collector Christian Brinton, as if reacting to the environment created by the sculptor, writes about Gurdjian's art: "The spirit of this art differs from that of Rodin, from the unquiet surfaces of Bourdelle, from the conscious archaism of Maillol".[14]

Maillol, in his turn, writes: "There is something to be learned from Rodin ... nevertheless, I felt an inner need to return to more stable and closed forms".[15]

Reflections on Sculpture

Gurdjian wrote that in 1914 he shed Rodin's influence; however, we see that he formed his own structural approach to the objective reality meant by the word sculpture, he elucidated in his manuscript "My Reflections on Sculpture": "In all

---

[12] **Bois. Buchloh. Joselit. Foster. Krauss** 2004, 407.
[13] **Bois. Buchloh. Joselit. Foster. Krauss** 2004, 409.
[14] **Brinton**, Akop Markaravich Gurdjan.
[15] **Bois. Buchloh. Joselit. Foster. Krauss** 2004, 412.

my searches, I try to find a purely sculptural solution not only in decorative works but also in busts and small sculptures. Staying within the framework of naturalism, I develop my characters in sculptural and decorative forms. Such was the case with the head of Christ (Figure 4), a completely monumental and decorative work, one of the first that was done when I was freed from the Impressionist movement, which I think is decadence in sculpture in our age, where the sculptural form is completely overlooked".[16] Sculpture in this European cultural focus had new trends arising from the artistic currents of the late 19th and early 20th centuries. It was divided into three main directions: academic, Rodinian (including the impressionist principles) and neoclassicism, promoted by Adolf von Hildebrandt at the end of the 19th century. When the sculptor writes, "I strive to find purely sculptural solutions," he certainly means the principle of Hildebrandt's theory, according to which a real sculpture should be made of stone, not clay. "Gurdjian created his sculpture by removing stone fragments, striving from the outside to the inside, just like the great Michelangelo, whom Hildebrandt adored," writes S. Vardanian.[17]

Michelangelo says about the purely sculptural principle: "Every block of stone has a statue inside it, and it is the task of the sculptor to discover it".[18] Observing the material, the stone, as a closed entity that carries a sculpture in itself, the sculptor sets a problem in front of him and frees it by tearing away the excess from the whole and not by "assembling" the whole piece by piece. Here again, the circumstance of depth is brought up. The sculptor reads the illegible writings of depth and opens up the possibility of re-reading the experience.

Gurdjian continues: "My second intent is to convey the true idea of what the sculpture said through my works. Society usually perceives sculpture as everything that is made of stone, bronze, wood, etc., born from nature and everything that surrounds us. This is the biggest fallacy of our century. I think a sculpture should be classified according to what is created in consonance with the laws of sculpture, i.e. what represents a tripartite: decorativeness, monumentalism and composition. Works that do not contain these principles cannot be considered sculptures. From this point of view, a sculpture should not

---

[16] **Gurdjian**, My Reflections on Sculpture (Translated by Hripsime Dayan).

[17] **Vardanyan** 2020, 205–206.

[18] The Angel in The Marble, https://nilsaparker.medium.com/the-angel-in-the-marble-f7aa43f333dc, accessed 13.06.2024.

only conform to the sculptural laws born from nature, but also be created in absolutely abstract ways, resembling nothing other than what we see in nature. A distinction must be made between those sculptural works where nature is minimally expressed and those where nature serves only as a starting point, and the rest of the composition is definitely imaginary. Sculptures, where nature is completely deformed, should also be classified, and in all these cases, if the above principles are observed, we deal with a true sculpture, which I seek in my purely decorative works".[19]

Gurdjian, in fact, defined the sculpture and expressed his opposition to the transgressions that were made under the name of the sculpture, but did not fit into that definition. In Gurdjian's definition, the cornerstones are these three: decorativeness, monumentalism and composition, which he followed in his experience and sculptural research. And as a second step, the sculptor wanted to classify the sculptures built on the triune basis of decorativeness, monumentalism, and composition again in three categories: works created in absolute abstract forms, reminiscent of nature, works where nature is only a starting point, and the continuation is imagination, and works where nature is completely transformed. It turns out that the point that the sculpture responds to, refers to, interprets, and views as a source is nature. Ways to reflect nature have gradations of being fully underexpressed, or completely modified, but in the conservation of keystones, these gradations are appropriate and "true". And again, referring to Rodin's advice internally, he says: "let nature be your only queen. Trust her completely".[20]

"Of all the artistic expatriates who have lately gained our shores, Akop Gurdjian is the most imbued with mystic fascination,"[21] – this is how art theorist Christian Brinton begins his article about Gurdjian's art. Migrants moving to foreign shores have an otherworldly nature for the locals, especially the artists, because they invest these foreign, otherworldly characteristics into the material of their art, and here, according to Brinton, Gurdjian has the most mysterious magic of all of them, and that is visible. Perhaps to confirm this idea, the theorist mentions the circumstances of being born in Shushi, getting an education in Russia, serving in an engineering battalion, studying medicine, practicing

[19] **Gurdjian**, My Reflections on Sculpture.

[20] **Rodin** 2000, 152.

[21] **Brinton,** Akop Markaravich Gurdjan.

sculpture under the Soviet regime, and summarizes that "in Gurdjian the sensuous fervour of the East meets the facile sophistication of the West".[22]

Brinton continues: "Countless eloquent atavisms[23] impel Gurdjian toward broad, synthetic effects, powerful rhythms, and the employment of that profuse pigmentation which was the glory of the primitive, pre-Christian world".[24]

Atavisms in art are sometimes subconsciously inherited apparitions that come from a past memory and walk with you into the present, interweaving, becoming a submemory that is abstract but existing. "Whatever else it be, the work of Akop Gurdjian is instinct with passion and imagination. It is never trivial or cheaply realistic. In both mood and manner, it harks back, in unbroken sequence, to those mighty temple builders, those ancient artificers who treated the eternal pageant of Life, Desire, and Death with simple majesty."[25] Brinton's choice of words – "going back to those mighty builders of temples" – once more leads to the beginnings of strength, work, power, and the mystical archaism, from which signs are reproduced in the present.

Let us also discuss the opinions of several French art critics and thinkers about Hakob Gurdjian's art, which were highlighted by the committee of friends of Gurdjian (Archag Tchobanian)[26] in the press release about the publication of Gurdjian's album.

"Decorative feeling and psychological exploration are the two descriptors that govern Gurdjian's work, which is quite diverse. They deeply resonate with his tribe and have inspired several highly beneficial sculptures such as Robert Rey (La Rennaissance)".

The essence of a different, dissimilar kind of sculpture continues to be emphasized in the space of speech about Gurdjian's art. The art critic describes him as having a "decorative feeling" and "psychological intelligence". Next, the repeatedly raised theme of depth, associated with race is addressed in this case. "Hakob Gurdjian is an ornamental sculptor who skillfully and defiantly uses

[22] **Brinton,** Akop Markaravich Gurdjan.

[23] Atavism – the appearance of the compositional and mental features of long-dead ancestors in the structure of subsequent generations.

[24] **Brinton,** Akop Markaravich Gurdjan.

[25] **Brinton,** Akop Markaravich Gurdjan.

[26] "Ahead", 11.01.1951, № 6353: 1764.

bronze, marble, granite and clay to express synthesis". Camille Mauclair (Le Progrès, Lyon)".

Mauclair takes a look at Gurdjian's "studio", examines the sculptor's working process, evaluating Gurdjian's choice of materials and the skill by which he is able to face the material and "express harmony". Interestingly, next to the word skill, he also uses the word defiance, as if to emphasize that the artist is not satisfied with the material that obeys him, he enters into a "fight", and subjugates it to himself and his mind.

Conclusion

Accompanying the challenging need to relate to the past, to the world, and sculpture as a language, Hakob Gurdjian, the Armenian artist who took the narrative of his career into his own hands, encapsulated the vision he had for art and sculptural presence. French art narratives, in their turn, accepted the artist with the Armenian cultural background, especially from Shushi, one of the essential cradles of Armenian culture. The path that he took as a sculptor, exhumed the viable basis of the past and translated the archaism and mystery to forms that the present contains.

BIBLIOGRAPHY

Թղթակից, «Արձանագործ Յ. Գիւրջեանի ալպոմը», «Յառաջ» օրաթերթ, 1951, Փարիզ, № 6353, 1764, էջ 3: *(**T'łt'akic',** «Arjanagorc Y. Giwrǰeani alpomə», «Yaṙaǰ» ōrat'ert', 1951, P'ariz, № 6353, 1764, ēǰ 3). **Correspondent,** "Sculptor H. Gurdjian's Album", "Ahead" Daily, 1951, Paris, № 6353: 1764, p. 3 (In Armenian).*

Թղթակից, Ստեփան Աղաջանյան. https://matyan.am/2022/03/01/%d5%bd%d5%bf%d5%a5%d6%83%d5%a1%d5%b6-%d5%a1%d5%b2%d5%a1%d5%bb%d5%a1%d5%b6%d5%b5%d5%a1%d5%b6/, բեռնման օրը՝ 13.06.2024: (**T'łt'akic'**, Step'an Ałaǰanyan, 2022. https://matyan.am/2022/03/01/%d5%bd%d5%bf%d5%a5%d6%83%d5%a1%d5%b6-%d5%a1%d5%b2%d5%a1%d5%bb%d5%a1%d5%b6%d5%b5%d5%a1%d5%b6/). **Correspondent**, Stepan Aghajanyan, 2022 (In Armenian).

Իգիթյան Հ. 1966, Հակոբ Գյուրջյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 39 էջ: *(**Igit'yan H.** 1966, Hakob Gyowrǰyan, Erewan, «Hayastan» hrat., 39 ēǰ). **Igityan H.** 1966, Hakob Gurdjian, Yerevan, "Armenia" Press, 39 p. (In Armenian).*

Լալայան Ե. 1983, Երկեր, հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 455 էջ: *(**Lalayan E.** 1983, Erker, h. 1, Erewan, Haykakan SSH GA hratarakč'owt'yown, 455 ēǰ). **Lalayan Y.** 1983, Works, vol. I, Yerevan, Armenian SSR AS Press, 455 p. (In Armenian).*

Նանումյան Ռ. 1996, Հուշեր և հոդվածներ Ստեփանոս Նազարյանի մասին, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 148 էջ: *(**Nanowmyan Ṙ.** 1996, Howšer ew hodvacner Step՛anos Nazaryani masin, Erewan, «Gitowt'yown» hratarakč'owt'yown, 148 ēj). **Nanumyan R.** 1996, Memories and Articles About Stepanos Nazaryan, Yerevan, "Science" Press, 148 p. (In Armenian).*

Ռոդեն Օ. 2000, Արվեստ. Պոլ Գզելի ժողոված զրույցները, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., 170 էջ: *(**Ṙoden Ō.** 2000, Arvest. Pol Gzeli žołovac zrowyc'nerə, Erewan, «Sargis Xač'enc'» hrat., 170 ēj). **Rodin O.** 2000, Art. Conversations Collected by Paul Gsell, Yerevan, "Sargis Khachents" Press, 170 p. (In Armenian).*

Վարդանյան Ս. 2020, Հիսուս Քրիստոսի կերպարը XX դարի և արդի հայ արվեստում, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 360 էջ: *(**Vardanyan S.** 2020, Hisows K'ristosi kerparə XX dari ev ardi hay arvestowm, Erewan, «Ēdit' Print» hrat., 360 ēj). **Vardanyan S.** 2020, The Image of Jesus Christ in the 20th Century and Contemporary Armenian Art, Yerevan, "Edit Print" Press, 360 p. (In Armenian).*

Տոնիկյան Ա. 1966, Հակոբ Գյուրջյան, Երևան, Հայաստանի նկարչի տան և Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի հրատ., 10 էջ: *(**Tonikyan A.** 1966, Hakob Gyowrǰyan, Erewan, Hayastani nkarč'i tan ew Sp՛yowṙk՛ahayowt՛yan het mšakowt՛ayin kapi komitei hrat., 10 ēj). **Tonikyan A.** 1966, Hakob Gyurjyan, Yerevan, Press of the Artist's House of Armenia and the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians, 10 p. (In Armenian).*

Домогацкая С., Паоло Трубецкой и Россия, https://www.tg-m.ru/articles/2-2009-23/paolo-trubetskoi-i-rossiya, քեռնման օրը՝ 13.06.2024. *(**Domogackaja S.**, Paolo Trubeckoj i Rossija, https://www.tg-m.ru/articles/2-2009-23/paolo-trubetskoi-i-rossiya). **Domogackaya S.**, Paolo Troubetzkoy and Russia (In Russian).*

Драмбян Р. 1973, Акоп Гюрджян, Ереван, изд-во АН АрмССР, 90 с. **Drambyan R.** 1973, Akop Gyurjyan, Yerevan, Press of AS ArmSSR, 90 p. (In Russian).

Мнухин Л., **Авриль М.**, **Лосская В.** 2008, Российское зарубежье во Франции 1919-2000, Москва, «Наука», 796 с. *__Mnukhin L.; Avril M.; Losskaya V.__ 2008, Russian Diaspora in France 1919-2000, Moscow, "Science", 796 p. (In Russian).*

Фортинский С. 1969, Елизавета Сергеевна Кругликова. Жизнь и творчество, Ленинград, «Художник РСФСР», 131 с. *__Fortinskiy S.__ 1969, Yelizaveta Sergeevna Kruglikova: Life and Art, Leningrad, "Artist RSFSR", 131 p. (In Russian).*

Brinton Ch. Akop Markaravich Gurdjan.

Gurdjian H. My Reflections on Sculpture (Translated by Hripsime Dayan).

Parker N. The Angel in the Marble, https://nilsaparker.medium.com/the-angel-in-the-marble-f7aa43f333dc, քեռնման օրը՝ 13.06.2024.

Yve-Alain Bois, **Benjamin H. D. Buchloh**, **David Joselit**, **Hal Foster**, **Rosalind Krauss**, Art Since 1900: Modernism, Antimodernism, Postmodernism, London, 2004. 704 p.

Figure 1. Hakob Gurdjian, *The Bust of Serge Lifar*, 1938. Plaster, 20x33x17 cm. Yerevan: National Gallery of Armenia (Photo: Memorial Department).

Figure 2. Hakob Gurdjian, Miss Brandt, 1926. Belgian granite, 45x20x24 cm. Yerevan: National Gallery of Armenia (© R. Paul. Photo: Memorial Department).

Figure 3. Hakob Gurdjian, The Bust of Catholicos of the Great House of Cilicia Garegin Hovsepian, 1935. Plaster, 20x23x30 cm. Yerevan: National Gallery of Armenia (Photo: Memorial Department).

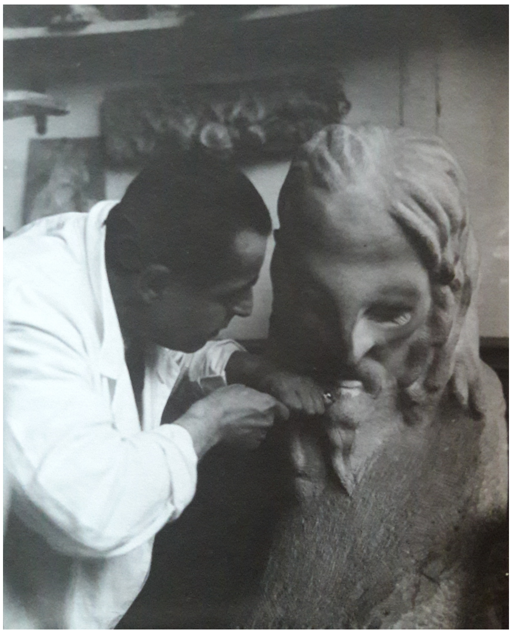

Figure 4. Hakob Gurdjian Working on the Head of Christ, 1920s. Yerevan: National Gallery of Armenia (Photo: Memorial Department).

ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱԿՈԲ ԳՅՈՒՐՋՅԱՆԻ ԴԻՄԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ

ԱԻԴԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ամփոփում

Ներկայանալով կարևոր և հասարակական ազդեցության մեծ շրջանակ ընդգրկող ցուցահանդեսներում, Ֆրանսիայում ապաստանած Հ. Գյուրջյանի քանդակները նաև տեսականորեն հայտնվում են ֆրանսիական արվեստի համատեքստում: «Իմ մտորումները քանդակի շուրջ» վերնագրված մեծ կարեւորության ֆրանսալեզու ձեռագիրը, որը հեղինակել է Հակոբ Գյուրջյանը, նույնպես բացահայտում է, թե ինչ դիտակետից եւ ինչպիսի ընդգրկմամբ էր հեղինակը տեսնում քանդակը եւ ինչպես էր ընկալում նյութը, ձեւը եւ նրա կերպավորումը:

Բանալի բառեր՝ *Հակոբ Գյուրջյան, Շուշի, ֆրանսահայ արվեստ, հայ քանդակագործություն, դիմաքանդակ, արվեստաբանություն, օտար:*

СКУЛЬПТУРНОЕ ПРИСУТСТВИЕ: ПОРТРЕТНЫЕ БЮСТЫ АКОПА ГЮРДЖЯНА

АИДА АРУТЮНЯН

Резюме

Акоп Гюрджян, нашедший пристанище во Франции, принимал участие во многих важных и имевших широкий общественный резонанс выставках. Теоретически скульптор выступает в контексте французского искусства. Представленная франкоязычная рукопись под названием «Мои размышления о скульптуре», автором которой является Акоп Гюрджян, раскрывает его восприятие скульптуры, а также отношение к материалу, форме и их воплощению.

Ключевые слова: *Акоп Гюрджян, Шуши, французско-армянское искусство, армянская скульптура, портретные бюсты, теория искусства, иностранный.*

ARMINE TIGRANYAN*
Lecturer at the Department of Cultural Studies,
Yerevan State University,
Researcher of "Amberd" research center
armine.tigranyan@ysu.am
0000-0001-5886-3667
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.150-164

THE INTERNATIONAL PROHIBITIONS ON THE MILITARY USE OF ARTSAKH'S CULTURAL PROPERTY BY AZERBAIJAN

Abstract

During wars, cultural heritage is particularly vulnerable to deliberate attacks and acts of intolerance, as starkly demonstrated during the 44-day war initiated by Azerbaijan in 2020, the blockade of the Lachin Corridor, and the complete depopulation of Artsakh due to military operations in 2023. In armed conflicts, the use of monuments and their surrounding cultural landscapes for military purposes – such as shelters, ammunition depots, combat bases, observation posts, command centers, or deployment hubs for armed forces – poses a significant threat to heritage protection.

During and after the 2020 war, numerous churches, community cultural centers, and educational institutions in Artsakh were repurposed by Azerbaijan for military use. This repurposing undermined the primary cultural, spiritual, historical, educational, and aesthetic functions of these heritage sites. By altering their roles to serve military purposes – effectively turning them into "military objects" – their spiritual and cultural significance is disrupted. Moreover, this transformation violates the protections afforded by the Hague and Geneva Conventions, as well as international humanitarian law, which safeguard cultural heritage as a civilian asset.

Converting heritage sites for military purposes compromises their inviolability, making them more susceptible to damage or destruction. Despite

* *The article has been delivered on 20.11.2024, reviewed on 09.12.2024, accepted for publication on 15.12.2024.*

the norms of international humanitarian law, incidents of damage and destruction to Artsakh's monuments due to their military use by Azerbaijan have not ceased. On the contrary, they continue to escalate, further endangering the cultural heritage of the region and, by extension, the world.

Keywords: *International humanitarian law, protection of cultural heritage, armed conflict, Artsakh, Azerbaijan, military use of cultural values, war crime.*

Introduction

The purpose of this article is to elucidate the concept of the military use of cultural heritage during armed conflicts, including its types, challenges, and prohibitions within the framework of international humanitarian law. It examines cases of the military use of Armenian monuments in Artsakh by Azerbaijan during the years 2020–2024, identifies the issues arising from this practice, reveals the damage inflicted on the heritage, and highlights the obstacles to its preservation.

For this research, the Hague and Geneva Conventions, which are aimed at the protection of cultural property during armed conflicts, as well as the norms of international humanitarian law derived from these conventions, have been studied. Cases of the militarization of Artsakh's cultural heritage by Azerbaijan have been identified through internet monitoring. The article adopts a multidisciplinary approach by combining theoretical and legal analysis of the heritage with documented evidence of its functional transformation and military use.

The scientific novelty of the article lies in its comprehensive analysis of the principles of international humanitarian law and the military use of cultural heritage through the case study of Artsakh. It emphasizes the legal frameworks governing the militarization of cultural heritage and the prohibitions against such practices. The relevance of the article is underscored by the urgency of preserving cultural heritage in conflict zones, particularly in light of the military actions initiated by Azerbaijan in Artsakh.

The preservation of cultural heritage during armed conflicts is a matter of universal concern, inspiring nearly two centuries of international commitment through numerous conventions and declarations in both peacetime and

wartime.[1] Key documents safeguarding cultural property in conflict include the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its two Protocols,[2] the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, as well as various UNESCO and Council of Europe conventions and resolutions. Together with international humanitarian law, these instruments provide a comprehensive framework for legislative protection.

The war unleashed by Azerbaijan in 2020 caused profound harm to the cultural heritage of Artsakh, alongside its humanitarian and geopolitical consequences. By violating multiple norms of international humanitarian law, Azerbaijan inflicted significant damage to the heritage in question both during the military actions initiated on September 27, 2020,[3] and after the signing of the trilateral agreement on November 9.[4] Intolerance towards cultural heritage

[1] **Johannot-Gradis** 2015, 1256–1257.

[2] UNESCO 1954, 1999.

[3] On October 8, 2020, during the military operations of the war, Azerbaijan committed violations of international law by launching two consecutive strikes on the Holy Savior Ghazanchetsots Cathedral in Shushi. Subsequently, the dome of the Green Chapel – St. John the Baptist Church – was blown up. Additionally, Shushi's Cultural Center and Stepanakert's Music School, as well as the archaeological camp of Tigranakert and other valuable sites were targeted.

[4] Among the evident cases of cultural heritage destruction in Artsakh are the complete demolition of Zoravor Saint Astvacacin Church in Mekhakavan, Saint Sargis Church in Mokhrenis, Saint Hovhannes Mkrtich Church (Green Chapel-Kanach Zham) in Shushi, and Saint Hambarcum Church in Berdzor. Targeted attacks include the double bombing of Holy Savior Ghazanchetsots Cathedral in Shushi, the destruction of its dome, the erasure of inscriptions under the guise of restoration, the obliteration of a sculpture of Christ, and its subsequent designation as a Russian Orthodox church. The historical layers of Meghretsots Saint Astvacacin Church in Shushi were destroyed, as were the unique inscriptions of the medieval churches of Saint Sargis and Saint Grigor in Tsar. Also destroyed were the khachkar (cross-stone) in the village of Arakel in Hadrut Province and the 12th–13th century khachkars of the Armenian-Greek old cemetery in Shushi. The khachkars dedicated to the Artsakh Liberation War in the villages of Ukhtadzor, Vorotan, and Kavakavank in Hadrut region were also demolished. In 2024, Simons Aghbyur memorial khachkar in Martakert was destroyed, along with two khachkars near the spring monument in the village of Aghanus in Kashatagh. Historical cemeteries in Shushi, Sghnakh, Shosh, and Hadrut were razed. Memorials and monuments dedicated to heroes of the Artsakh Liberation War were destroyed, including those commemorating the Hadrut freedom fighters, as well as memorial complexes dedicated to the victims of the Armenian Genocide, the Artsakh Liberation War, and the Great Patriotic War in Shushi. Other destroyed monuments include the "Revived Talish" memorial in Talish village of Martakert Province, the bust of Hovhannes (Ivan) Tevosyan, the statue of Vazgen

and restrictions on the cultural rights of Artsakh Armenians persisted throughout the nine-month blockade of the Lachin Corridor, the complete depopulation of Artsakh in 2023, and beyond.

The ongoing conflict has jeopardized the preservation of over 4,000 cultural assets – including churches, monasteries, khachkars (cross-stones), fortresses, and early Christian settlements – within Armenian territories now under Azerbaijani control. This damage stems not only from destruction and vandalism but also from the military use of heritage sites. Examples include the placement of military equipment in Artsakh's churches, community educational and cultural centers, the storage of weapons and ammunition, the transformation of heritage sites into combat positions or command centers, and their use as shelters for soldiers.

Although Azerbaijan is a party to the 1954 Hague Convention and its two Protocols, and is bound by international humanitarian law to neither target cultural property nor use it for military purposes during armed conflicts, these obligations are repeatedly ignored. This disregard for international norms fosters an environment of impunity, leading to the continued loss of Artsakh's unique cultural heritage.

International Prohibitions on the Military Use of Cultural Heritage

According to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its additional protocols of 1954 and 1999, it is prohibited to use cultural property defined by the convention[5] for military purposes.[6] Article 9 of the 1954 Hague Convention prohibits the establishment of military positions near civilian infrastructure as well as the use of cultural properties, charitable buildings, educational centers, schools, and hospitals for military purposes (shelters, armories, bases for armed groups), as

Sargsyan, the statue of Alexandr Myasnikyan, the memorial to Artsakh Hero Ashot Ghoulyan, the bronze statue of Stepan Shahumyan, the bust of Anatoly Zinevich, and the statue of Charles Aznavour among others (see the Artsakh Cultural Heritage Monitoring website and Alerts section, www.monumentwatch.org).

[5] Cultural property, irrespective of its origin or ownership, refers to movable or immovable assets of great importance to the cultural heritage of every people. These include monuments of architecture, art, or history, whether religious or secular; archaeological sites, and architectural complexes of historical or artistic interest. (UNESCO 1954, art.1"a).

[6] **Tigranyan** 2023, 157–158.

this can significantly damage the integrity of the heritage.[7] Article 6 of the 1999 Second Protocol to the Hague Convention prohibits turning cultural property into military objects or using them in ways that can expose them to destruction or damage. Article 15(c) and (d) of the same protocol classify such actions as war crimes. It is worth noting that when monuments are used for military purposes, including churches, educational centers, museums, or other buildings, they lose the protection provided by Article 4 of the Hague Convention (and other regulations) during wartime.[8] This means that the inviolability of heritage during armed conflicts is nullified, and it is deliberately or inadvertently transformed into a "military objective," making its targeting not prohibited for gaining military advantage. Here, a fundamental question arises: What constitutes a military purpose, and what does it mean to use a monument for military purposes?

The Military Use of Monuments: Using monuments for military purposes means employing cultural heritage in ways that serve the objectives of gaining military advantage during armed conflicts, which can take several forms:

Using Cultural Heritage as Shelters: During military operations, monuments and heritage sites are often used as shelters for soldiers or civilians. Although these sites may be perceived as safe due to their cultural significance, such use renders the heritage vulnerable and increases the likelihood of being targeted by the adversary.

Storing Ammunition in or near Heritage Sites: Using monuments for this purpose, aside from the risks of accidental explosions and damage, can make heritage sites targets for the adversary. Reducing the enemy's ammunition supplies can provide a military advantage, making the storage of weapons in churches, museums, schools, or other buildings previously serving cultural purposes a significant threat to the preservation of the monument. Neutralizing such ammunition can become a military imperative in certain situations.

Using Heritage Sites as Observation Posts or Command Centers: Depending on the nature and location of the heritage (e.g., a high tower or a historic fortress), it can provide tactical advantages and serve as observation posts for snipers or command centers during military operations, thus giving a

[7] UNESCO 1954, art. 9.

[8] UNESCO 1954, art. 4.

military advantage to the forces using it. This use directly endangers the heritage through retaliatory strikes, explosions, and accidental damage.

The Military Use of Artsakh's Monuments by Azerbaijan

After the end of the 44-day war in 2020, the Azerbaijani armed forces transformed the Kataro Church in occupied Hadrut into a military shelter, where weapons and ammunition are stored.[9] The Kavakavank Church, located on a hill separating from the plain to the left of the road from Togh to Varanda (Fizuli), was also used for military purposes by Azerbaijan. During the intense battles of October 2020, the area was subjected to artillery shelling. Azerbaijani soldiers used the church as a military stronghold, resulting in significant damage or destruction to the church's ornaments and Armenian inscriptions.[10]

In official broadcasts on television, the Azerbaijani side showed that their armed forces were stationed in the former military bases of the Artsakh Defense Army. However, monitoring Azerbaijani social networks, especially after the complete occupation of Artsakh in 2023, reveals that buildings of some schools and especially community cultural centers, constructed and renovated before 2020 in various settlements of Artsakh, have been used as police and military bases and headquarters. Specifically, after the military operations in September 2023, some of the military equipment and ammunition of the Artsakh Defense Army were located in the yard of the former Khachatur Abovyan School in Shushi. Judging by photos and videos, this site had become one of the command centers of the Azerbaijani army in Shushi.[11] The building of the community center in the village of Getavan, Martakert region of Artsakh, has been repurposed for military purposes, as has the building of the school in the village of Chapar, Martakert region. The buildings of the community centers in the villages of Sarnaghbyur and Ukhtadzor have also been converted into military

[9] Monument watch, https://monumentwatch.org/en/alerts/the-usage-of-the-church-of-kataro-monastery-for-military-purposes/ (21.06.2023):

[10] Monument watch, https://monumentwatch.org/en/alerts/alert-the-kavakavank-church-is-losing-its-original-appearance/ (17.09.2024):

[11] Military attaches inspected military equipment and ammunition confiscated from Armenians. https://www.youtube.com/watch?v=pedhLD0aAoU (24.06.2024):

outposts. By 2023, the building of the community center had already been abandoned, with its windows broken[12].

The International Prohibition on the Use of Cultural Property for Military Purposes

Rule 38 of International Humanitarian Law requires parties to a conflict to respect cultural property and refrain from unnecessary destruction of structures dedicated to religion, art, science, education, or charity, as well as historical monuments, unless they constitute military objectives. The rule further stipulates that heritage of great importance to all peoples (as defined in Article 1 of the Hague Convention) should not be targeted unless military necessity imperatively demands it.

This implies that if a church houses military personnel or stores weapons and ammunition, its destruction could provide a concrete and specific military advantage to the adversary. In such cases, the “if” clause within the rule nullifies the protection, rendering an attack on the heritage site “lawful.” Therefore, the use of monuments for military purposes during armed conflicts can potentially legitimize an attack by the opposing party on such heritage.[13] In the same vein, Rule 39 of International Humanitarian Law further prohibits the use of any people’s cultural heritage for purposes that could potentially lead to its destruction or damage, except in cases where such use is dictated by military necessity.[14] From the analysis of these rules, it becomes evident that the primary means of protecting cultural property during military operations is to avoid using them for military purposes. This is because such use can undermine the inviolability of heritage during conflicts and provoke attacks by the adversary.

Here, the term “military necessity” requires further clarification, as this principle weakens the overall legal framework for the protection of cultural heritage during wartime. The principle of military necessity entered the realm of international humanitarian law through the conventional provisions of the 1954 Hague Convention and the 1949 Geneva Conventions. One of its most significant articulations is enshrined in Article 4 of the Hague Convention: “States are

---

[12] Monument watch, https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-utilizes-artsakhs-culture-houses-community-centers-and-schools-for-military-objectives/ (24.06.2024):

[13] **Tigranyan** 2023, 67–71.

[14] ICRC, Practice Relating to Rule 39.

obliged to respect cultural property, both within their own territory and that of other parties, by refraining from acts of hostility, except in cases where military necessity imperatively requires such a decision".[15] According to paragraph 2 of Article 4 of the Hague Convention, the obligation to protect cultural property is subject to exception in cases where its destruction is necessitated by military necessity. An analysis of the factual context reveals a clear truth: cultural heritage enjoys full protection as long as it is not associated with or used for military purposes. However, once it serves any military objective, its protection becomes highly problematic.

With this understanding, let us provide a substantiated explanation of the term. In the context of the protection of cultural heritage, the principle of military necessity is not a norm that seeks to absolutely safeguard cultural heritage. Instead, against the backdrop of the widespread destructions of the XX century, it aims to mitigate and constrain the practice of waging aggressive wars. It restricts the freedom of states during armed conflicts and raises questions about the legality of achieving military objectives.

In other words, military necessity is a concept within international humanitarian law that seeks to balance the demands of effective military operations with the imperative of protecting cultural property. It permits the use of force and the undertaking of certain measures that are essential to achieving a legitimate military objective, provided they are not prohibited by international law.[16]

This principle has been consistently present in all laws concerning the protection of heritage during warfare, including the 1868 St. Petersburg Declaration and the Lieber Code. According to these frameworks, the use of military force against cultural heritage is lawful only to the extent necessary for the belligerents to achieve their military objectives.[17] It is worth noting that, according to the 1907 Hague Regulations on the Laws and Customs of War on Land, the destruction or seizure of the enemy's heritage is lawful if it is imperatively demanded by the necessities of war operations.[18]

---

[15] UNESCO 1954, article 4.
[16] **Tigranyan** 2023, 62–67.
[17] **Carnahan** 998, 213; **Robertson** 1998, 197.
[18] IHL Hague Convention (IV) 1907, Regulations: Art. 27

Article 23(7) of the 1907 Hague Convention defines military necessity as anything required for warfare or defense during combat or in preparation for it.[19] Article 27 of the same regulations explicitly states that “it is prohibited to target cultural property unless it has been used for military purposes.”[20] The logical confirmation of this principle is that the use of cultural property for non-cultural purposes causes it to lose its additional protection and transforms it into a target pursuing military objectives. It is crucial to note that while military necessity initially emerged as a limiting force against the destruction of cultural property, it subsequently evolved into a permissible exception.[21]

The First Additional Protocol to the 1949 Geneva Conventions, adopted in 1977, aligned the protection of cultural property with that of civilian objects, stating that such property must not be subjected to attacks, except in cases of military necessity.[22] Article 52(2) of the Protocol defines military objectives by incorporating two essential criteria that must be fully satisfied before the destruction, damage, or seizure of cultural heritage objects.[23]

The first criterion stipulates that attacks must be limited to military objectives, and the nature, location, purpose, or use of the object must make an “effective contribution to military action.”[24] The second criterion requires that the military advantage gained from the attack must be “definite and specific.”[25] It is evident that, by their nature, location, or purpose, cultural heritage objects cannot make an effective contribution to military action, nor can they provide a military advantage to the adversary. However, their use for military purposes can jeopardize their protection. Importantly, the concept of a definite and specific military advantage remains critical here. Thus, “It is not permitted to destroy a cultural object whose use does not result in a definite and specific contribution to military action, nor to destroy a cultural object that has temporarily served as a shelter for combatants but is no longer used as such.”[26]

---

[19] IHL Hague Convention (IV) 1907, 23 (g).

[20] IHL Hague Convention (IV) 1907, Regulations: Art. 27.

[21] **Johannot-Gradis** 2015, 1268–1271.

[22] Geneva Protocol I.

[23] **Henckaerts** 1999.

[24] **Henckaerts** 1999, 34.

[25] **Geneva Protocol** I.

[26] **Bothe, Partsch, Waldemar** 1982, 334, § 2.6.

The use of a cultural property for military purposes[27] at a given time is the sole condition under which the cultural property may "become" a military target.[28] In other words, the use of heritage to support military operations is the primary argument that a party to an armed conflict may invoke to justify attacks on cultural properties.[29] From this, we can again conclude that the use of cultural heritage as a shelter or storage for weapons and ammunition undermines the overall system for the protection of heritage and makes it vulnerable to targeting.

In 1999, the Second Protocol to the 1954 Hague Convention was adopted, stating: "A 'military objective' is an object which, by its nature, location, purpose, or use, makes an effective contribution to military action, and whose total or partial destruction, capture, or neutralization, in the circumstances ruling at the time, offers a definite military advantage."[30] The Protocol specifies that acts of hostility against cultural property are lawful if two conditions are met: 1. "The cultural property has, by its function, been transformed into a military objective," and 2. "There is no feasible alternative available to gain a similar military advantage."[31] The definition emphasizes that, for an attack to be lawful, the heritage must have been used for military purposes, the military advantage gained from targeting the heritage must be clear and evident, and it must be demonstrated that no practical equivalent alternative exists to achieve the military advantage other than through the attack on the object.

The Second Protocol seeks to tighten the conditions and stipulates that an attack must be ordered at the highest operational level of command, by an officer commanding forces equivalent to or larger than a battalion, and that it may only be carried out "due to imperative requirements of immediate self-

---

[27] There are various ways in which an adversary may exploit cultural property during military operations. The most evident involves utilizing immovable cultural heritage as strategic positions, such as employing a historic hilltop fortress as a defensive stronghold or stationing a sniper in a medieval bell tower or minaret to surveil the battlefield. Another scenario involves storing military equipment or ammunition in museums, galleries, or historically significant buildings.

[28] UNESCO 2016.

[29] **O'Keefe, Péron, Musayev, Ferrari** 2016, 1–91.

[30] UNESCO 1999, art. 1 f.

[31] UNESCO 1999, art. 6

defense."[32] Additionally, the Second Protocol introduces a further condition for attacks: a warning must be issued before the attack when circumstances permit. This obligation did not exist under the 1954 Convention. Furthermore, when the opposing party discovers that a cultural site is being used for military purposes, it must allow a reasonable period for soldiers or commanders to rectify the situation. These observations make it evident that "military necessity" cannot serve as a justification for the unlimited use of force to damage or destroy cultural heritage.[33]

Conclusion

The use of monuments or their immediate cultural landscapes for military purposes such as shelters, weapons/ammunition storage, combat outposts, observation points, command centers, or troop deployment sites, poses a significant threat to the preservation of heritage during armed conflicts or in conflict situations. The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, its two Protocols, the Geneva Conventions, and their Additional Protocols, as well as the norms of International Humanitarian Law established on their basis, prohibit the use of cultural heritage for military purposes. However, since 2020, the use of Armenian churches, community cultural centers, and educational sites in Artsakh for military purposes by Azerbaijan has resulted in the loss of these assets' inviolability and jeopardized their future preservation.

A review of international documents reveals that, in many cases, the protection of heritage during wartime depends on the appropriate and effective actions of armed forces, ensuring that heritage is not transformed into a military target or used for military objectives. As demonstrated, Armenian monuments are endangered not only by deliberate attacks but also by their utilization for various military purposes by Azerbaijan. Adherence to international norms is imperative for the continued preservation of the cultural heritage of Artsakh.

---

[32] UNESCO 1999, art. 13(2)(c).

[33] **Techera** 2007, 1.

BIBLIOGRAPHY

Bothe M., Partsch K.J., Waldemar A.S. New Rules for Victims of Armed Conflicts, Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949, The Hague/Boston/London, Martinus Nijhoff Publishers, 1982.

Carnahan B.M., Lincoln. Lieber and the laws of war: The origins and limits of the principle of military necessity, "American Journal of International Law", Vol. 92, 1998.

Robertson H.B., Jr., The principle of a military objective in the law of armed conflict, "International Law Studies", Vol. 72, Newport, Rhode Island, 1998.

IHL, Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907.

UNESCO, Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 14 May 1954.

Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L., Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf.

O'Keefe R., Péron C., Musayev T., Ferrari G., Protection of Cultural Property Military Manual, UNESCO, France, and the International Institute of Humanitarian Law, Sanremo, Italy, 2016.

AZERTAC News: Military attachés inspected the military equipment and ammunition confiscated from Armenians. https://www.youtube.com/watch?v=pedhLD0aAoU.

IHL, Practice Relating to Rule 38. Attacks against Cultural Property, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_cou_be_rule38.

IHL,Practice Relating to Rule 39. Use of Cultural Property for Military Purposes, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule39.

Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I):

UNESCO, Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 26 March 1999.

Techera E., Protection of Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: The International Legal Framework Revisited, 2007, University of Western Australia, https://wwwresearchgatenet/publication/228260427_Protection_of_Cultural_Heritage_in_Times_of_Armed_Conflict_The_International_Legal_Framework_Revisited.

Tigranyan A., The Armenian Cultural Heritage of Artsakh, Mechanisms for Protection In The International System For Preservation of Heritage, Vem Series No 6, Yerevan, 2023.

UNESCO, Protect cultural property in the event of armed conflict, The 1954 Hague Convention And Its Two Protocols,https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000138645?fbclid=IwAR3tIiBiy25x1Xcnjv6F8qPBpQxqO5nrRbtejD8Y1xl-eKw88NM6aK_2zvY.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict, New York and Geneva, 2011.

The Usage of the Church of Kataro Monastery for Military Purposes, Monument watch, 13 april 2021, https://monumentwatch.org/en/alerts/the-usage-of-the-church-of-kataro-monastery-for-military-purposes/ (21.06.2021):

Azerbaijan utilizes Artsakh’s culture houses, community centers, and schools for military objectives, Monument watch, 2024, https://monumentwatch.org/hy/alerts/ադրբեջանն-արցախի-մշակույթի-տները-համ/ (15.03.2024):

The Kavakavank Church is Losing its Original Appearance, Monument watch, https://monumentwatch.org/en/alerts/alert-the-kavakavank-church-is-losing-its-original-appearance/ (15.03.2024):

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՐՑԱԽԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԸ

ԱՐՄԻՆԵ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Ամփոփում

Պատերազմների ժամանակ մշակութային ժառանգությունը խոցելի է դիտավորյալ հարձակումների և անհանդուրժողականության պատճառով, ինչն էականորեն դրսևորվեց Ադրբեջանի կողմից 2020 թվականին սանձազերծված 44-օրյա պատերազմի, Լաչինի միջանցքի շրջափակման և 2023 թվականի ռազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի ամբողջական հայաթափման գործընթացներում: Զինված բախումների կամ կոնֆլիկտային իրավիճակներում հուշարձանների, դրանց անմիջական մշակութային լանդշաֆտի օգտագործումը ռազմական նպատակով՝ այդ թվում որպես ապաստարան, զինամթերքի պահեստ, մարտական հենակետ, դիտակետ, հրամանատարության կետ կամ զինված ուժերի տեղակայման կենտրոն, էական վտանգ է ժառանգության պահպանությանը:

2020 թվականի պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո Արցախի մի շարք եկեղեցիներ, համայնքային մշակութային ու կրթական կենտրոններ Ադրբեջանի կողմից սկսեցին օգտագործվել ռազմական նպատակով՝ խաթարելով ժառանգության հիմնական՝ մշակութային, հոգևոր, պատմական, կրթական, գեղագիտական և այլ գործառույթները: Ժառանգության գործա-

ռույթի նման փոփոխմամբ ռազմական նպատակներին ծառայեցնելը կամ, որ նույնն է ժառանգությունը ռազմական օբյեկտի վերածելը, փաստորեն, վերջինիս հոգևոր-մշակութային գործառույթի խաթարումից զատ, մի կողմից չեզոքացնում է ժառանգության անձեռնմխելիությունը որպես պատերազմներում Հաագայի, Ժնևի կոնվենցիաներով և միջազգային մարդասիրական իրավունքով պաշտպանված քաղաքացիական օբյեկտ, իսկ մյուս կողմից առավել խոցելի դարձնում՝ բարձրացնելով ոչնչացման հավանականությունը: Բայց, չնայած միջազգային հումանիտար իրավունքի առկա նորմերին՝ Ադրբեջանի կողմից Արցախի հուշարձանների ռազմական նպատակներով օգտագործման հետևանքով դրանց ոչնչացման և վնասման դեպքերը ոչ միայն չեն դադարում, այլ շարունակում են աճել՝ վտանգելով թե տարածաշրջանի և թե մոլորակի մշակութային ժառանգությունը:

Բանալի բառեր՝ *Միջազգային մարդասիրական իրավունք, մշակութային ժառանգության պաշտպանություն զինված հակամարտություն, Արցախ, Ադրբեջան, մշակութային արժեքների ռազմական օգտագործում, ռազմական անհրաժեշտություն, ռազմական հանցագործություն:*

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЗАПРЕТЫ НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНОМ В ВОЕННЫХ ЦЕЛЯХ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АРЦАХА

АРМИНЕ ТИГРАНЯН

Резюме

В условиях вооруженного конфликта использование памятников и их культурного ландшафта в военных целях – в качестве укрытия, складов боеприпасов, военных баз, наблюдательных пунктов, командных пунктов или центров развертывания вооруженных сил, представляет собой серьезную угрозу для защиты культурного наследия.

Во время и после войны 2020 года многие церкви, культурные и образовательные центры Арцаха были использованы Азербайджаном в военных целях, что не соответствовало функциональному назначению данных объектов, имевших духовное, историческое, культурно-образова-

тельное и эстетическое значение. Помимо того, это противоречило нормам, закрепленным в Гаагской и Женевской конвенциях, а также в международном гуманитарном праве, которые защищают культурное наследие как гражданский объект.

Использование объектов наследия в военных целях нарушает их неприкосновенность, создавая угрозу повреждений и разрушений. Несмотря на существующие нормы международного гуманитарного права, повреждение и разрушение памятников Арцаха в результате их использования в военных целях Азербайджаном имеет место по сей день, что являет собой опасность для культурного наследия региона как части мировой культуры.

Ключевые слова: *международное гуманитарное право, защита культурного наследия, вооруженный конфликт, Арцах, Азербайджан, военное использование культурных ценностей, военное преступление.*

VARDAN KARAPETYAN*
PhD Candidate
Lecturer of "History of Philosophy" and "Logic"
Jerusalem Seminary and Donation School
Vardan1983karapetian@gmail.com
0009-0003-4799-5869
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.165-177

THE EPISTEMOLOGICAL INTERPRETATION OF TRUTH IN SH. PERPERYAN'S EVALUATIVE VIEWS

Abstract

The article is devoted to the epistemological views of the Armenian philosopher, thinker Sh. Perperyan, in particular, the problem of truth in the context of axiological analysis. The article discusses issues related to forms of cognition, peculiarities of worldview, essence, nature, types of truth and a number of other epistemological problems. The article analyzes the axiological, epistemological ideas of Perperyan. An attempt is made to reveal the relationship between humans and truth, the process of evaluating the truth. Issues related to the problem of truth such as the existence of truth, the possibility of achieving it, the causes and the importance of striving for truth are discussed through comparative analysis.

Keywords: *truth, logical truth, ontological truth, value of truth, deception, delusion, lie.*

Introduction

Being one of the most significant representatives of Western epistemological thought in the XX century, Sh. Perperyan has left an indelible mark on the history of knowledge and philosophy, making invaluable contributions to fields such as metaphysics, ethics, psychology, sociology, anthropology, and other areas. From his young age, Sh. Perperyan was surrounded by the educational and academic

* *The article was submitted on 20.09.24, reviewed on 11.10.24, and accepted for publication on 15.12.2024.*

environment of the Armenians, following in the footsteps of his father, the renowned teacher, philosopher, writer, and educator, Reteos Perperyan. The pursuit of enlightenment and self-education guided his academic journey, which continued in Paris, where he encountered prominent intellectuals such as philosopher, metaphysician, and psychologist Henri Bergson, sociologist Émile Durkheim, psychologists Jean, Dumas, and others.

Dedicated to Sh. Perperyan's most significant contribution to knowledge and philosophy, the aim of this article is first of all to properly study, analyze and reveal the work and legacy of the great thinker. It seeks to introduce, nationalize, familiarize, and remind the Armenian public of the intellectual genius of their people. The article's purpose is also to present the creative thought, which has been preserved by the author's disciples through Western-Armenian languages.

The main goals of the article are to uncover Sh. Perperyan's epistemological views, the definition of truth, its limitations, its essence, and the evaluation of truth from an ethical perspective.

The foundational issues of the article include the unveiling of the relation to truth and the fundamental evaluation in the context of Sh. Perperyan's ethical teachings. The issues discussed have been the focus of thinkers throughout history, but to this day, they maintain their relevance, as no single definitive answer or consensus has been reached. The presented issue is framed through foundational and general shifts in perspectives, drawing from the works of thinkers such as Aristotle, Hegel, and Descartes.

Logical Truth

In Sh. Perperyan's value-based aspectual system, the value of truth has an important position. Being a versatile intellectual with diverse interests, Sh. Perperyan did not limit his searches and mental searches to the path of finding the truth, while not contradicting his religious beliefs and not betraying Christian ideas. The author considers truth as an intrinsic value that corresponds to the essence of man and complements it. The opposite of truth appears as a weakness, a defect, "in a broad sense, a kind of evil that is inaccuracy and, in some cases, mistake". Man strives for truth, since it is an integral part of his own essence.

A number of philosophical theories have been formed around the question of truth (correspondence, authoritarian, cohesion, obviousness, pragmatic, etc.), each of which has shown its own unique approach to the definition, nature,

existence, and other issues of truth. Here, Perperyan's views are mainly influenced by classical philosophy, in particular, the theory of correspondence of truth.

Before evaluating truth from an axiological perspective, we must understand what truth is and what its essence is. The author begins his transformation from the classical philosophical approach, according to which truth is defined as the correspondence between thought and reality. This approach has its roots in ancient Greek philosophy. The most prominent representative of the correspondence theory of truth is Aristotle, who first presented this view in his work “Metaphysics”. According to him, “To say that something exists when it does not exist in reality, or to say that something does not exist when it does exist, means to speak falsely; however, to say that something exists when it exists in reality, or to say that something does not exist when it does not exist in reality, means to speak the truth”.[1] In other words, the judgment is true when it corresponds to objective reality. Following the theory of correspondence, Sh. Perperyan also sees the thought as achieving truth in matching objective reality as accurately as possible. And here we can conclude that the author accepts the existence of objective reality and a single truth, considering the task of man to find, see, and recognize this single truth. Sh. Perperyan considers truth to be the relationship between the human mind and the world, accordingly distinguishing two types of truth, depending on what it is matched to. In the case when epistemology corresponds to reality, truth is **logical**, when, on the contrary, reality corresponds to what is known, truth is **ontological**. But the relationship between these two is difficult to understand, since truth is essentially used alone, without explaining what it is; in everyday speech, we say “**to know the truth”**. As a result, it might seem that truth is some kind of object that needs to be known or understood, yet in the case of pragmatic truth, it is precisely the acknowledgment of that knowledge that is called truth. Therefore, truth is not an object that must be known, but a relationship between the object and the mind. Sh. Perperyan tries to find the answer to the question of where the final value lies—whether it resides in the mind or in the object, whether it is in the correspondence of the mind or in the object, and which values are acquired through their “adjustment”. Should truth be one or two values, or should the two values be considered

[1] **Aristotle** 1998, 107.

separately and compared? Through the transformation, considering the two types of truth, the author attempts to reach the single value that connects them. "By opposing these two directions, they must cut off their isolated paths, and they must unite their force and recognize the true value of truth".[2]

In the attempt to explain the essence of logical truth, Sh. Perperyan proceeds from the position of rationalism, linking the knowledge of truth to human consciousness and internal abilities. Another notable representative of the rationalistic approach to revealing the truth is H.V. Leibniz, who introduces the concept of "baroque truth." Here, truth is presented as the realization of the relation of internal interactions and has an open, practical nature of knowledge.[3] The "baroque truth" is transformed within Kant's perspective, becoming the "categorical imperative," thus strengthening truth as an idealistic, normative form of knowledge. The intersection of idealism and reality shows the overall goal of baroque truth, the principle of which is found in human introspection, resembling the transcendental forms of knowledge.[4]

In order to understand logical truth, Sh. Perperyan suggests addressing certain epistemological questions, as the path to understanding logical truth is a process of perceiving the external world. How does a person perceive and understand the world, how do they find the truth, and how, therefore, do they become enlightened? Sh. Perperyan distinguishes three stages in the process of grasping logical truth. Every time we discover reality, whether outside or within us, as our first experience, we encounter the challenge of its understanding. Therefore, this also involves the value of the logical truth's assertion. The first step in the process of world recognition is the *sensory perception* of the world. "The phenomena that can exist in the general and partial sensory experiences, which are referred to as sensory or perceptual phenomena".[5] Sensory phenomena are related to the connection between humans and the world – the eyes see light, the ears hear sounds, and so on. This sensory experience has its own particular value, for instance, when the eyes see well or when the sounds are clearly heard. This value is especially noticeable in those who have lost the sharpness of their sensory perception, such as blind individuals who once could

---

[2] **Perperyan** 1976, 87.
[3] **Leibniz** 1983, 405.
[4] **Kant** 1980, 293.
[5] **Perperyan** 1992, 184.

see, or those who have lost the sharpness of their hearing. When a person stays in the dark for a long time, it's like they forget the light and lose the ability to see. Therefore, sensations not only provide locations but also create experiences; a person not only perceives the world but also experiences their own feelings. This is why there are certain phenomena, such as "beautiful colors", "beautiful sounds", and so on. Colors are beautiful because different parts of the eye work together to capture them, and one color does not conflict with another – they harmonize and become integrated. "Sensation will be colored by the sensory. In the opposite case, it will be filled with discomfort. Therefore, this sensory acquaintance itself can already represent a certain kind of value".[6] Here, Sh. Perperyan subtly presents the unique capability of a person to perceive the world, which is mediated by physical sensations, but is beyond them, spiritual. Truth is revealed within the soul and through the soul. The author's understandings are always aligned with the Platonic approach to knowledge, according to which "...the soul turns towards the enlightening of truth and goodness, it perceives and knows them".[7]

We reach the final stage of world recognition when, through our senses, we not only experience sensations but also find the connections and differences between them and have insights. In other words, we comprehend and perceive the fundamental aspects of the external world. Here, the author distinguishes a fascinating feature of human perception, according to which the fundamental elements, which have consistency in their components, are perceived more clearly by humans than the fundamental elements that lack this consistency. This indicates that similarity and repetition of features make recognition easier. For example, harmony is pleasant to the ear, as sounds have correspondence and coordination, while dissonant noises and chaos create discomfort. "Consistency has a rhythm. Thus, we can see a primary value of recognition. Successful understanding provides us with clear conclusions".[8]

Apart from these two, there is a true conceptual phenomenon, where we can distinguish the specific essence of the individual, the general from the particular, recognizing the specific essence of the individual through the general. "These are the phenomena that can manifest in the universal, but with a narrower meaning,

---

[6] **Perperyan** 1976, 88.
[7] **Platon** 2017, 260.
[8] **Perperyan** 1976, 89.

these are called the true conceptual phenomena".[9] For example, when we recognize the shape of a chair, we know its structure, material, and significance. When we see a chair, we can identify it as such because the shape of the chair in our mind corresponds to the object in front of us. Thinking is exactly the manifestation of the third stage, as it is here that we not only recognize the phenomena and objects around us or within us but also see the connections and relationships between them. Continuing the process of thinking, Sh. Perperyan introduces the concept of "knownness" (perception) in his work. The forms are, as fundamental constructs, purely mental; it is the mind that provides them with this structure. These forms are placed before the thought process and, through their relationships, are "perceived" in the mind in a "known manner".[10] The logical truth is known by the name of this perception. The concepts in the mind are often symbols and forms. For example, a sign, which is a symbol of meaning, apart from these signs, contains a personal meaning, transforming the concept through the signs. The mind, which is presented with this symbol, indeed finds the meaning, but cannot define it as desired because the mind already "prescribes" the predetermined meaning. Here, of course, we can delve deeper into the various fields of human perception, especially regarding subjective perspectives and conceptualizations. According to the established understanding, through intellectual capabilities and possible perceptions of a certain value, by identifying the meanings through distinct features, people differentiate between one another. "For example, the same creative work can be perceived differently by two people, resulting in different meanings. The crucial point here is that none of these meanings can align perfectly with the intended meaning conceived and shown by the creator beforehand. For instance, there are cases when a literary work is reinterpreted by different critics, with each presenting different perspectives, often conflicting with one another. However, when the creator explains the motivation, meaning, and background of the work, it becomes clear that the other interpretations are not accurate. Such situations, naturally, are possible in other areas of life as well. However, here, the author presents a situation that is not accompanied by such conflicting inaccuracies. After all, in this particular case, the intended meaning is the only truth in the given context, and other interpretations are merely speculations or attempts to find a truth that may

[9] **Perperyan** 1992, 184.

[10] See **Perperyan** 1976, 90.

or may not succeed. Continuing with the concept of perception, the main characteristic of the act of understanding, which is the ability to create meaning, is the transformation of the notion. Inspired by Descartian views, Sh. Perperyan refers to it as the "light of knowledge". "...The thought, when expressed, emits a kind of light, the light of knowledge, which is not a feeling in itself but something that reveals its form and makes the objects of thought perceptible".[11] According to Descartes' well-known perspective, knowledge has a divine light granted by God, which helps reason to free itself from the limitations of the body and to think clearly and distinctly. The light emitted by the mind always illuminates, and for this reason, we say that thought always thinks something. The original direction is not the thought itself; thought is what illuminates the original. The concepts, through their relationships, are the evident principles of perception, just as external objects are the evident principles of sensory perception. The truth of knowledge is the relationship of the mind with the original, where this original, through its relationships, becomes evident for the mind. Perception is the only measure of truth.

Lie, Delusion, Deception

Continuing the search for the true value of truth, Sh. Perperyan attempts to find the answer to the question: why do people make mistakes? If the mind is inherently capable of placing its concepts within a framework and perceiving them in their integrity, then how is it that the mind still tends to assert things that are not true, or that a person cannot consistently affirm things in a clear manner? Before answering this question, Perperyan first clarifies the difference between errors and ignorance, pointing out that these two concepts are not the same. Ignorance does not necessarily imply error. Deception occurs when something is falsely accepted as true, even when it is not. In the case of deception, this false assertion is sincere, and the person who makes it is genuinely convinced of its truth.

In the case where the assertion is false, it is not simply a deception, but a lie. A lie involves the assumption that the speaker knows the truth but deliberately, with intent, conceals it by presenting lie as truth. Every lie contains both truth and error, as the liar may know the truth but substitute it with an incorrect assertion. If the liar knows the truth and deliberately asserts the lie, then in the case of deception, the person is unaware of the truth. The concept of deception here is

[11] **Perperyan** 1976, 90.

similar to *delusion*. The relationship between truth and deception aligns with Hegelian philosophy, according to which the knowledge of truth is a historical process. Humanity strives continuously towards the discovery of true knowledge. This process involves overcoming errors and delusions.[12]

It is also important to mention the concept of *lie*, which, according to Hegel's definition, is the inconsistency between the knowledge a person possesses and the recognized reality.[13] Knowledge, which from the first perspective separates a human from truth, is in fact an inseparable part of the path to reaching it. In this way, Hegel says: "It must be said that knowledge begins with ignorance, because what is already known to us no longer requires recognition. ... But it is also true that the process of knowledge extends from the known towards the unknown".[14]

According to Sh. Perperyan, a deception is the result of the theory of the mind, and this theory has causes that fall into two categories: objective and subjective.[15] Objective causes are found within the realm of the mind. The process of thought can be complex and unclear. The mind, therefore, cannot always make precise judgments. Just as sensations can be vague, so too can the mind, as reasoning becomes tangled in complexities. The causes that are clearly defined within the mind, such as obvious truths, certain knowledge, mathematical principles, and so on, generally avoid mistakes. However, there are causes that are more complex and confusing for the mind, such as human relationships, internal conflicts, moral dilemmas, where the mind struggles to fully grasp the intricacies of the situation. As a result, mistakes are made in judgment.

Another reason for making mistakes is subjective, which is not the thought itself, but the emotions, the feelings. "... Feelings, when they overwhelm the mind, cause it to lose its pure cognitive essence, and from the depths of these feelings, it sends out its rays of reality, which, within these feelings, change and appear in a different way to the mind".[16] Descartes also seeks the cause of mistakes within human consciousness, stating that the foundation of mistakes is not the objective elements of reality, but rather human intellect and will. "... When I examine myself and reflect on the nature of my mistakes (which are a

---

[12] See **Hegel** 1929, 320.
[13] See **Hegel** 1929, 320.
[14] **Hegel** 1929, 252.
[15] See **Perperyan** 1976, 94.
[16] **Perperyan** 1976, 94–95.

demonstration of my theory), I notice that my mistakes depend on two causes: my cognitive and selective abilities, or in other words, my freedom of choice, that is, simultaneously my intellect and will".[17]

Thus, by identifying the causes and foundations of mistakes, Perperyan also presents the condition for not making mistakes: "The condition for not making mistakes lies in the absence of action, that is, in the process of not judging through our sensory experience".[18] Therefore, it is crucial to constantly strive for accurate self-awareness through self-examination, self-assessment, and self-improvement. The method of judgment without passion requires self-consciousness, self-awareness, and a clear understanding of our motivations, guided by the pure value of truth. In this way, the subjective causes of mistakes will be significantly reduced, leaving only the objective ones. The potential for overcoming these objective causes lies in the application of scientific methods and practices, where the challenge is to transform the uncertain into clarity.

Conclusion

In conclusion, according to Sh. Perperyan, in the context of trauma-based truth, truth is achieved through the process of thought, through truth-based reasoning, truth judgment, meaning, that guide the mind towards truth. We can also observe that the mental process is linked to immediacy, and truth can be attained when this immediacy is acted upon.

In the context of another perspective on truth – ontological truth – we attain truth by understanding the essence and being of things. Here, the focus is on how an entity or being aligns with its essence, and its existence manifests through its actions. A human being is a true person when their human essence is realized in their actions. "Essence, in the ontological sense, is the form through which every action, when realized, becomes true in its substance. When a being fully embodies its essence, it is a true being".[19] Ontological truth is also a form of relationship, but it is not between thought and reality, but rather between reality and the concept (Idea) that gives rise to it. In this context, the true value of truth lies in the degree of correspondence between the reality and the idea behind it. The more

[17] **Descartes** 1994, 46.
[18] **Perperyan** 1976, 95.
[19] **Perperyan** 1976, 96.

closely reality corresponds to the idea that precedes it, the greater the true value of that reality.

In concluding and comparing the two types of truth, Sh. Perperyan ultimately reaches the unified conception of truth, according to which truth exists both in the world and in the self, and is the reality that can be grasped by thought. "Truth, we can say, in the broadest sense, is immanent, or the concept exists both in the world and in the self and is present in thought... Truth, fundamentally, is the immanence of reality in the system of concepts. As a result, the success of thought is the realization of this immanence".[20]

In considering truth from an evaluative perspective, the key is that it precisely defines the concept of the subject in relation to its inherent understanding. Truth is valuable to the extent that the success of thought is directed toward reaching that concept. In this regard, Descartes writes: "If someone were to claim that the essence of a living being is a breathing human, without properly clarifying the concepts of "human" and "breathing"... then they would be uttering words but, for the most part, saying nothing".[21] A person's given ability to think is ultimately a desire to uncover the hidden secrets of their own essence, nature, life, and the surrounding world in order to reach the concept of truth. A similar perspective is also held by N.A. Berdyaev, who views truth as being synonymous with the highest form of justice.[22] Recognizing the importance of truth, Berdyaev views it as a path to salvation, and the striving to attain truth becomes the meaning of life.[23] We see that here, as in the interpretations of Sh. Perperyan, truth becomes one of the fundamental philosophical questions – an answer to the revelation of the meaning of life.

According to Sh. Perperyan, every value is a pleasure, a delight in creation. Truth, as a value, causes this delight because the mind strives toward the real, and when it finds it and recognizes its reality, this striving is fulfilled, leading to satisfaction, which in turn brings joy. Therefore, truth is joy, and as joy, it is a value. "Certainly, above all, a person embarks on their work with the necessary knowledge for success. In addition to the functional mind, a person also has truth – the instinct for discovering the real in its purity, the striving for it. The world,

[20] **Perperyan** 1976, 99.
[21] **Descartes** 2019, 333.
[22] **Berdyaev** 1991, 391.
[23] **Berdyaev** 1990, 84.

the more it reveals itself through its reality, the greater the spiritual joy and success it brings, which constitutes a type of value".[24]

BIBLIOGRAPHY

Պէրպէրեան Շ. 1976, Արժէքաբանութիւն կամ արժէքներու իմաստասիրութիւն, «Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ», Անթիլիաս, 164 էջ: *(**Perperean Sh.,** Arzhek'abanut'iwn kam arzhek'neru imastasirut'iwn, «kat'oghikosut'ean hayots' kilikioy», ant'ilias, 1976, 164 ej). **Perperyan Sh.,** 1976, Axiology or phylosophy of value, "Catholicity of Armenians of Cilicia", Antilias, 164 p. (in Armenian).*

Պէրպէրեան Շ. 1992, Հոգեբանութիւն, «Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ», Անթիլիաս, 384 էջ: *(**Perperean Sh.,** Hogebanut'iwn, «Kat'voghikosut'ean Hayots' Kilikioy», Ant'ilias, 1992, 384 ej). **Perperiyan Sh.,** Psychology, "Catholicity of Armenians of Cilicia", Antilias, 1992, 384 p. (in Armenian).*

Պլատոն 2017, «Պետություն», երկեր չորս հատորով, հ. 4-րդ, Երևան, ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ, «Անտարես», 440 էջ: *(**Platon,** Petut'yun, yerker ch'vors hatorov, hator 4-rd, Yer., Sargis khach'ents', P'RINT'INFO, Antares, 2017, 440 ej). **Platon,** State, works in four volumes, volume 4, Er., Sargis Khachents, PRINTINFO, Antares, 2017, 440 p. (In Armenian).*

Бердяев Н.А. 1991, Самопознание, М., «Книга», 446 с. *(**Berdyaev N.A.** 1991, Self-knowledge, M., "Kniga", 446 p.) (in Russian).*

***Бердяев Н.А.** 1990, Судьба России. М., «Философское общество СССР», 240 с. (**Berdyaev N.A.** 1990, The fate of Russia. M., "Philosophical Society of the USSR", 240 p.) (in Russian).*

Гегель Г.Ф. 1929, Сочинения, т. 1: Энциклопедия философских наук, ч. 1: Логика. М., «Соцэкгиз», 572 с. *(**Hegel G.F.** 1929, Works, vol. 1: Encyclopedia of Philosophical Sciences, part 1: Logic. M., "Sotsekgiz", 572 p.) (in Russian).*

Декарт Р. 1994, Размышления о первой философии, в коих доказывается существование Бога и различие между человеческой душой и телом, Сочинения в двух томах, т. 2, «Мысль», М., 633 с. *(**Descartes R.** 1994, Reflections on first philosophy, which proves the existence of God and the difference between the human soul and body, Works in two volumes, vol. 2, "Thought", M., 633 pp.) (in Russian).*

Декарт Р. 2019, Рассуждения о методе начала философии страсти души, «Эксмо», М., 560 с. *(**Descartes R.** 2019, Discourses on the method of beginning the philosophy of the passion of the soul, "Eksmo", M., 560 p.) (in Russian).*

Кант И. 1980, О мнимом праве лгать из человеколюбия // Трактаты и письма, М., «Наука», 710 с. *(**Kant I.** 1980, On the imaginary right to lie out of love for humanity // Treatises and Letters, M., "Science", 710 p.) (in Russian).*

Лейбниц Г. 1983, Новые опыты о человеческом разумении, сочинения в 4-х т., т., 2, М., «Мысль», 686 с. *(**Leibniz G.** 1983, New experiments on human understanding, works in 4 volumes, vol., 2, M., "Thought", 686 p.) (in Russian).*

[24] **Perperyan** 1976, 100.

Aristotle 1998, Metaphysics, Penguin Books, New York, 471 p.

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ Շ. ՊԵՐՊԵՐՅԱՆԻ ԱՐԺԵՔԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐՈՒՄ

ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է հայ փիլիսոփա, մտավորական Շ. Պերպերյանի իմացաբանական հայացքներին, մասնավորապես՝ ճշմարտության հիմնախնդրին՝ արժեքաբանության համատեքստում: Քննարկվում են ճանաչողության ձևերին, աշխարհընկալման առանձնահատկություններին, ճշմարտության էությանը, բնույթին, տեսակներին առնչվող հարցեր և իմացաբանական մի շարք այլ խնդիրներ: Վերլուծության են ենթարկվում Շ. Պերպերյանի արժեքաբանական, իմացաբանական ընկալումները: Փորձ է արվում բացահայտել մարդու և ճշմարիտի փոխհարաբերությունը, ճշմարտական արժեքի գնահատման գործընթացը: Համեմատական վերլուծության միջոցով քննարկվում են ճշմարտության հիմնախնդրին առնչվող այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են ճշմարտության գոյությունը, դրան հասնելու հնարինությունը, ճշմարտությանը ձգտելու պատճառները և կարևորությունը:

Բանալի բառեր՝ *ճշմարտություն, տրամաբանական ճշմարտություն, ontological ճշմարտություն, ճշմարտական արժեք, սխալ, մոլորություն, սուտ:*

ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ИСТИНЫ В АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ Ш. ПЕРПЕРЯНА

ВАРДАН КАРАПЕТЯН

Резюме

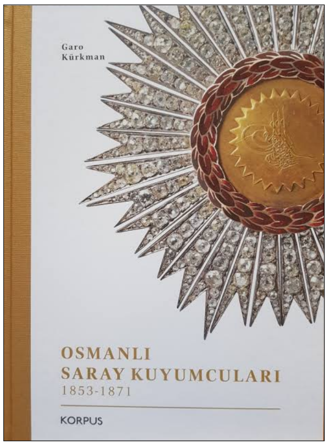
Статья посвящена эпистемологическим взглядам армянского философа, мыслителя Ш. Перперяна, в частности, проблеме истины в контексте аксиологического анализа. В статье рассматриваются вопросы, связанные с формами познания, особенностями мировоззрения, сущ-

ностью, природой, видами истины и рядом других эпистемологических проблем. Анализируются ценностные, эпистемологические представления Ш. Перперяна. Делается попытка раскрыть взаимосвязь между человеком и истиной. Посредством сравнительного анализа обсуждаются такие вопросы, связанные с проблемой истины, как существование истины, возможность ее достижения, причины и важность стремления к истине.

Ключевые слова: *истина, логическая истина, онтологическая истина, ценность истины, ошибка, заблуждение, ложь.*

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

CORPUS-TREASURY: SULTAN'S JEWELERS IN THE OTTOMAN PALACE

GARO KÜRKMAN
SULTAN'S JEWELERS IN THE OTTOMAN PALACE 1853–1871.
İstanbul, 2019, Published by Korpus Yayilari, 470 p.

The history of jewelry and silversmithing in the Ottoman Empire from the XVII to the XX centuries is closely connected to the activities of renowned Armenian jewelers and silversmiths in the Western Armenian community. Their number exceeded 1,000. For several centuries, they dominated these fields within the empire, leaving behind numerous famous families and names, while maintaining control over the country's market and mint. Information about Armenian jewelers has been documented by notable travelers and historians of the time, such as Evliya Çelebi (XVII century). Today, there are several studies on the subject, including the highly esteemed works of Karo Kürkman, Arsen Yarman, Hovsep Tokat, and Vahe Shatvoryan, published in luxurious editions in various languages.

The article is dedicated to a specific field, which is the history of the sultanate government and the sultans' personal treasuries and mints.

The well-known names in this multifaceted sphere existed for several generations, passing down the peculiarities, secrets, and artistic nuances of the craft and art, as well as the positions and titles of those who led the artisan production.

It was accepted that the boys of the family, who were not yet adults, should first try their hand at jewelry making, if they were not gifted, then other professions were chosen for them.

Armenian jewelers were renowned throughout the entire Ottoman Empire. Jewelry-making and silversmithing were among the monopolies of Western Armenians. They were present in every possible marketplace across neighborhoods in the cities. They formed various artisan unions, where they often made up the majority, constituting more than half of the masters. As a result, they controlled almost all of the caravanserais and marketplaces in the cities. The famous "Gold Market" (Kuyumcu Çarşisi) owed much of its reputation and charm to Armenians.

Jewelry has included about 20 independent crafts, without which it is impossible to imagine this sector. Specialized professions included diamond cutters, stone setters, engravers, inlayers (mihlayici), polishers, sculptors, masters of stones, enamel, and polishing, silver thread makers, gilders, casters, watch case repairers, melters and rollers, dust collectors, alloy sellers (müpahaci), box makers, calligraphic engravers, seal-making masters, polishers of colored gemstones, and more. This field was also renowned for its innovations and discoveries, making it one of the most unique and distinguished fields of its time. Later, when they left the empire, they carried their craft to new settlements, preserving its finest qualities.

A group of Armenian jewelers from the Ottoman Empire served in the sultan's court for centuries alongside representatives of other fields. They earned special respect, titles, medals, and high ranks, gaining recognition on the international stage. Many of them became amiras in the palace, in honor of their crafts and, subsequently, to their native people. Their works adorned the royal courts of European countries and later became part of museum collections, where they remain objects of admiration to this day. Many of these renowned jewelers continued their work during the republican era, managing to escape falling victim to the Armenian Genocide.

Among jewelers, renowned specialist groups included gem dealers, watchmakers, and goldsmiths. They represented globally recognized brands of wristwatches, table clocks, alarm clocks, and musical clocks throughout the empire, such as Longines, Imhof, Omega, K. Serkisoff, Recta, Yunghans, Arlon,

Vacheron-Constantin, Hislon, International, Orator, Hamidiye, Movado, Revue, Nacar, Bulova, Lip, Valon, Zelma, Alpina, Minerva, and others.

Researchers of jewelry history have compiled lists of Armenian representatives for each field, categorized by their places of activity and narrow specializations. These lists include more than a thousand names.

One of the best compilers of such lists was Vahe Shatvoryan.[1] And the best researcher of the history of Ottoman jewelry and silversmithing is Karo Kürkman. His studies are primarily based on official documents, facts, and Ottoman sources.

In 2019, Karo Kürkman, one of the foremost and most recognized scholars of Ottoman Empire culture, published the highly valuable "Sultan's Jewelers in the Ottoman Palace 1853–1871", a luxurious corpus of documents consisting of 500 large-format pages.

This exceptional study was prompted by a fateful incident. Detailed handwritten original work lists of the Tüzyan family, the Armenian directors of the palace jewelry and mint for several generations, and the amirs, during the reigns of Sultans Mahmud VIII, Abdul Mejid, and Abdul Aziz, were found, whose main language was Armenian-script Turkish.

From time to time, renovation construction works have been carried out in Istanbul's palace and museum buildings. During one of these renovations, when a section of the walls of the Sultan's Topkapi Palace was demolished, the Tüzyan family's ledgers from the mint were discovered. These ledgers are not only valuable as historical archival manuscripts but also crucial for studying the social-economic, political, and newly developing diplomatic relations of the Ottoman Empire.

In honor of the supervisor of the construction works, Timuçin Ginkyok Bey, he handed over these manuscripts to the prominent Turkish culture scholar and art historian, Karo Kürkman. The ledgers have largely remained in good condition, and the material is readable. The book includes facsimiles confirming the descriptions of this discovery, as well as photographs taken by Karo Kürkman.

The book is written based on the files containing these handwritten documents, which are not only lists of various works, orders, items, jewelry, and luxury household objects made for the Sultan's palace, the Sultan, and his close ones, but also include balance sheets, contracts, price lists, and detailed accounts

[1] V. Shatvoryan. Outline of the History of Turkish-Armenian Jewelry. Constantinople, Shoghakat Magazine, 1974–76 combined issue.

of the values of precious metals and stones used. The language is Armenian-script Turkish, and the numbers are in Ottoman Turkish.

This is a story of a specific historical period of the Ottoman Empire, and also a mirror of the country’s diplomacy, insofar as some of the works were created as gifts for foreign royal houses and prominent figures, or by their orders. These balance sheets and the numerous lists based on them serve as a clear reflection of the country's socio-economic situation and relations.

The book begins with a chapter dedicated to one of the most prominent names in Ottoman jewelry, Amir Poghoss Çelebi Tüz, the chief jeweler of the Sultan’s palace. The chapter includes the portrait of the Amir, a document confirming his position as court jeweler with the Sultan’s seal, a catalog of Ottoman insignia created by the Amir, and designs of high-ranking medals and diamond-studded insignia authored by other members of the Tüzyan family, all of which make a strong impression of refined taste and great craftsmanship.

The main content of the corpus refers to the years 1853–1871. The main “heroes” of the book are the members of the glorious Tüzyan dynasty. A separate chapter is dedicated to each of them, which not only presents the main stories of their works but also the state of jewelry craftsmanship during each ruler’s reign, details about jewelry unions of the time, and their detailed lists based on locations, markets, and specialized fields, noting their titles as “masters”.

Each page of the book represents a document. They depict the branches of the Sultan’s jewelry and mint manufacturing establishments in various parts of the empire, listing the annual production, the names of each center’s responsible leader, the duration of their military service (also with the Hijri date), their rank (mostly marshals), their position at the palace (viziers, etc.), their position in the ministries of foreign affairs and finance, the circumstances of the city's governor or mayor, and the income generated during their tenure. The abundance of high-ranking officials in this list highlights the Sultanate’s extremely meticulous interest, control, strictness, demands, and attention towards this sector. After all, the personal treasuries of the government, the sultan, and the valide sultan (the sultan’s mother) were closely tied to the finances of the jewelry and mint departments. It is also known that the sultan’s personal treasury was entrusted to the management of Armenians for many years. The most famous among them was Pasha Hakob Gazazyan, who reached the rank of vizier (1833–1891). He served as

the treasurer of Sultan Abdulhamid II's treasury for many years and is known for **introducing the use of "checks" as a substitute for money** in Turkey.

The detailed tables, lists, and reports (mostly written in Armenian-script Turkish by the Tüzyan family and Armenian officials) that make up a quarter of the corpus published by Karo Kürkman are impressive for their professional level and answer many questions.

The corpus is rich in images of officials, governors, military commanders, and Armenian bankers from the imperial palace's jewelry house, as well as various ornaments and objects belonging to the sultans, their wives, concubines, princes, and princesses, who are depicted wearing jewelry. Some of these items are accompanied by original Armenian-script Turkish descriptions, followed by their translations, with detailed descriptions and values provided for each piece. In the captions of many of the photographs, it is noted that they belong to the author's personal archive, Karo Kürkman. When portraits of the Tüzyan family are featured, their signatures, primarily in Ottoman Turkish, as well as Armenian monograms, are provided alongside their works.

When it comes to the photographs and descriptions of produced and commissioned gold and silver luxury items and jewelry, the descriptions typically start with details about the diamonds, including their color, size, manufacturing dates, and so on. A large number of photographs of the sultan and his close ones' personal belongings are included, which inspire admiration and offer insights into their lifestyle – seals, cigarette holders of various sizes, hand mirrors and table mirrors, whose reverse sides still amaze with their beauty, theatrical opera glasses, coins, medals, gold and silver evening bags made from woven threads, wallets, fans, diamond-encrusted jewelry with Ottoman inscriptions on some of them, jewelry boxes adorned with paintings of sultans and scenic views of Istanbul, sometimes with diamond-encrusted frames, cigarette cases, luxurious small knives with their sheaths, an ivory necklace designated for a princess alongside her portrait, new medals and the officials – both Armenian and Turkish – who received them, and a wide array of horse accessories, from saddles and bridles to decorative horse items. The tableware of stunning beauty, which is invariably paired with silver or gold, is a significant part. Weapons, ornate and adorned with jewels and various colored precious stones, also stand out. These pieces are typically accompanied by photographs of the owners of the items – golden and jeweled garments, brushes, shaving knives, and weapons. These

photographs are important as they reveal which Turkish or foreign insignia these individuals were awarded. In general, there is a specific number of photographs of items from private collections, and those housed in museums. Some of these are works that were later sold at auctions, and their descriptions are included in the corpus. Here, we see not only items related to the imperial palace. They relate to items of the Armenian (and also Catholic) Church and its members, as well as various objects that are part of the liturgical practices of the church, including vestments of spiritual leaders made of gold or silver thread, relic boxes, rings, crosses, scepters, ceremonial items, church literature, manuscript bindings, luxurious boxes, and more. Many of these items also feature ivory components. The abundance of diamonds, emeralds, agates, topazes, and other precious stones is astonishing. It seems as though the treasure vaults were inexhaustible.

Over time, the emblems, orders, and medals underwent changes. Each new sultan and master jeweler began to produce their own distinctive orders. The different ranks of these orders have not lost their value, also serving as precious gemstones and gold jewelry.

In the corpus, we typically see photographs of various pieces of jewelry, accompanied by handwritten copies of their "passports" in Armenian-script and Ottoman Turkish, followed by their Turkish translation. The composition is detailed to the finest degree, much like a prescription for a particular medicine – what it is, who it is for, or who commissioned it. If it is the work of a renowned artisan, such as Sepuh Manasi's intricate carvings on a jewelry box, the artisan's name is mentioned along with the material used. For example, in the case of pilaf spoons, it is noted that small water turtles, either whole or half, were used for the polished bone parts, or jade stones were employed for the spoon handles. The number of diamonds and other precious stones, the measurements of gold and silver, and the dimensions and quantity of key materials, such as carats and grams, are also provided.

A particularly distinguished group items consists of weapons made with the most luxurious and abundant precious stones, such as daggers, sabres, guns, rare items crafted for horse-drawn carriages or riders, including saddle blankets, cloaks, horse head decorations, seat embellishments, blinders, and other parts of museum-worthy artifacts. Another unique group includes crowns, orders, coins, medals, breastplates, or embellishments on head wraps and turbans. There are also unimaginably large diamonds, rubies, emeralds, hyacinths, and calligraphic

monograms engraved on gold, pennants with engravings of Istanbul scenes, suras, breastplates, festive clothes, bags, wonderful seals, medals for various wars and battles, compasses with amazing small colored inscriptions, pipes, etc. It is particularly fascinating when the author has searched for and found out for whom these jewels were made, and we can see them on the clothes of their owners in oil paintings by either foreign or local artists. Of great interest are the miniature items depicting individual state officials – marshals, pashas, princes, princesses, foreign generals, and royal figures. There are also portraits of Armenian patriarchs adorned with the highest honors. The inscriptions made from precious stones, mainly diamonds, are the result of great craftsmanship. Abundant use was made of mother-of-pearl, pearls, amber, and small cases crafted from water turtles, measuring 3–6 cm in diameter.

The next group consists of household items such as furniture, cabinets, tables, armchairs, chairs, personal luxury objects, book and gift box cases, combs, hairpins, and clasps, chandeliers, individual pins, gem-encrusted buttons, scissors, knives, various precious stone medallions, rings or hair accessories with velvet or leather gold-embroidered boxes, or silver-threaded epaulets, woven bags, purses, tablecloths, everyday or festive tableware for special occasions, with individual pieces for receptions, ranging from candleholders to the last knife, fork, and spoon, as well as a collection of cups and plates, special cups, coffee pots, teapots, bells, serving trays, syrups and rosewater vessels, bottles, fruit bowls, and candy crystal and silver dishes decorated with precious stones.

An important part of the “passport” is the inscriptions about belonging to a particular museum, person or being part of “private” collections, which must also have been the result of an extensive research. It should also be noted that the tableware for sultans, pashas, and wealthy families was also ordered from foreign countries, including famous French, English, and Chinese factories, although the products from Kütahya were also sold at similarly high prices. Sometimes, these were enhanced with the patron’s monograms or views of Istanbul. Multi-colored enamel and ivory were abundantly used.

The book includes a separate chapter dedicated to room items. These are personal belongings that belong to the study or desk area, such as table and wall clocks, some of which are musical and play melodies, inkstands, cases for eyeglasses and cigarettes, seal rings, mirrors, jewelry boxes, brushes, and other similar objects.

Crowns were also ordered from the Sultan’s jewelry shop, including those specially made for religious leaders, with images of apostles or gold embroidery, with crosses, censers, staffs and other ceremonial items.

Naturally, most of the paintings and photographs presented in the Corpus, depict sultans, Turkish pashas, foreign rulers and military leaders who visited the palace and received personal gifts from it. The book also includes numerous portraits of Armenian amiras, pashas, and notable religious leaders adorned with sultanic orders, jewelry, and gifts they had received.

The most remarkable pieces are the jewelry.

In the 470-page volume, the grandeur of an entire era of the sultanic palace is vividly displayed through its jewelry, coins minted by the treasury, orders and decorations, and exquisite items produced by the palace’s workshop. All of this emerged during a period when their creation was overseen by Armenian master jewelers, along with the Armenian stewards of the royal treasury, mint, and the personal treasuries of the sultan and the mother sultan.

And the glory of all this was due to the grace of several generations of Armenian masters. Of course, the most famous was the activity of several generations of goldsmiths of the Tüzyan amirs. Sadly, their story came to a tragic and sorrowful end.

The book concludes with yet another extensive section: a glossary of terms and specific words used throughout. It includes the original Armenian-script Turkish, its Latin transliteration, and translations into both Turkish and English.

HASMIK STEPANYAN*

Candidate of Historical Sciences

Institute of Oriental Studies of the NAS RA

hasmikstepanyan@yahoo.com

0009-0005-0048-9891

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.178-185

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ
PUBLICATION

ARTSVI BAKHCHINYAN
PhD in Philology
Institute of History of NAS RA
artsvi@yahoo.com
0000-0001-8637-6946
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.186-193

JOSEPH WOLFF'S LETTER ON ESTABLISHING AN ARMENIAN SCHOOL IN LONDON

The document published below is preserved in the Catholicosal Archive of the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), file 49, document 419. It is the Armenian translation (completed in 1825) of a letter by Joseph Wolff (1795–1862), a British messianic missionary of German-Jewish origin, addressed to an unnamed "Dear Sir," whose identity remains unknown. Presumably, the recipient was a secular figure, as the letter addresses him as "Sir."

The letter was written on December 17, 1824, from Shiraz. It discusses the idea of establishing a school for Armenians in London. For this purpose, the letter includes a program proposed by Wolff for the school, which was approved at a meeting held in the Persian city of Bushehr.

Joseph Wolff, a British missionary of German-Jewish origin, was one of the many Jewish converts to Christianity of his time who served as a clergyman in the Anglican Church. He was perhaps the most extensively traveled British missionary of the 19th century. Wolff journeyed not only across Europe (including Greece, Malta, and Crimea) but also to the United States, Africa (Egypt and Abyssinia), and especially the East (the Ottoman Empire, Persia,

Yemen, Central Asia, India, and beyond), often multiple times. This was an exceptional achievement for travelers of that era.

Born in Germany, Wolff traveled to England at the age of 24 and began working at the British and Foreign Bible Society in London, becoming known as the "Anglican Missionary to the Jews." He traveled to Eastern countries four times (1821–1826, 1828–1834, 1836–1838, and 1843–1845).

Starting from 1824 until the end of his life, Joseph Wolff, who mastered several European and Eastern languages, authored six extensive travelogues[1]. Some of these works were translated and published in European languages. He provided detailed descriptions of the various countries and peoples he visited, frequently referencing the Armenian people, their history, literature, and especially the church. Wolff highlighted the notable figures of Armenia's past, mentioned many of his Armenian contemporaries, praised the virtues of the Armenian nation, and had some knowledge of the Armenian language. He encountered Armenians not only in Eastern countries but also in their homeland – both Western and Eastern Armenia. Through the published letter, Joseph Wolff proposes to an unknown Armenian gentleman the idea of establishing a school ("dpratun") in London with the support of the Armenian community. The school would aim to educate Christians from the Ottoman and Persian Empires, particularly Armenians, in various subjects and the Gospel. Wolff's goal as a messianic missionary was not so much the enlightenment of the Armenian nation itself (although he notes: *"my appeal to Eastern Christians in general, and particularly to Armenians, stems from my deep desire to grant them the opportunity to brighten their nation with the light of civilization and the life-*

[1] Missionary journal and memoir of the Rev. Joseph Wolff, Missionary to the Jews (London, 1824), Missionary journal of the Rev. Joseph Wolff, Missionary to the Jews, vol. 1–3 (London, 1827–1829). *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans, and other sects, by the Rev. Joseph Wolff, during his travels between the years 1831 and 1834, from Malta to Egypt, Constantinople, Armenia, Persia, Khorossaun, Toorkestaun, Bokhara, Balkh, Cabool in Affghanistaun, the Himmalayah mountains, Cashmeer, Hindoostaun, the coast of Abyssinia and Yemen* (London, 1835). Journal of the Rev. Joseph Wolff (London, 1839). Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843–1845, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly (London, 1845). *Dr. Wolff's new Mission, being J.W.'s determination to set out again on a missionary tour in Armenia, and Yarkand in Chinese Tartary, etc.* (London, 1860). Travels and adventures of the Rev. Joseph Wolff, D.D., LL. D: Vicar of Ile Brewers, near Taunton; and late missionary to the Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmeer, etc. (vol. 1–2, London, 1860–1861).

giving power of Christianity"), but rather to train highly educated Eastern Christians who could serve as opponents to Catholicism and defend British interests in the East[2]. To achieve his goal, Wolff urged his correspondent to write to the spiritual leaders of Etchmiadzin, Sis, and Constantinople, as well as to the clerics of Aghtamar. He also encouraged reaching out to all his Armenian friends living in various locations (Persia, India, Russia, Constantinople, Erzurum, Tiflis) to present the idea of establishing the school in London and to solicit support of all kinds. In his letter, Wolff specifically proposed, no less than seven times, establishing connections with his allies in London, such as Henry Drummond (1786–1860), a British banker, politician, writer, and one of the founders of the Catholic Apostolic (or Irvingite) Church and John Bayford (1770–1844), an English clergyman, church court chairman, and author of *"The Goodness of the Messiah and His Second Coming".*

Despite Wolff's considerable efforts, the envisioned Armenian school in London was never established.

This letter could be of interest both to those studying the activities of foreign missionaries in Armenia and to those engaged in the history of Armenian culture and heritage.

'ի Շիրազ 17երորդն
Դեկպեմբերի 1824

'ի Իզէմէր

(լուսանցքում՝ «*օրինակեցաւ.... 1825-ի փարէն*»)

Թանկ պարօն,

Լսելով իմ զեռանդոփն նախանձ ազգասիրութեանցս, որով ջանաս պայ-ծառացուցանել զազգդ և գոլով իմ յորդորեալ 'ի Մարփիրոսեան պարօն

[2] According to Leo, "Persia was keenly aware of the perceived threat posed by the Armenians, who had long been fervent supporters of Russian initiatives. To mitigate and neutralize this danger, Napoleon's ambassadors, during their visit to Persia, stopped in Etchmiadzin, offering promises of a well-organized Persia to the Armenians. Similarly, in 1824, the missionary Wolff traveled from India to Etchmiadzin, pledging to establish a special school for Armenians in London and to raise funds in England and America—on the condition that the Armenians remained loyal to Persia and refrained from aiding the Russians" (**Leo,** Complete Collection of the Works in Ten Volumes, vol. 8, Yerevan, 1984, p. 384, in Armenian).

Մկրտչէն[1] առ ՚ի գրել քեզ: Ուստի համարձակել ուղղել զայսոսիկ տողս բանից իմոց քեզ: Բայց՝ ըստորում գուցէ զանուանէ և զյառաջադրումէ իմմէ բոլորովիմբ անտեղեակ լինիցիս, ուստի ներկա՛ ինձ. զի յաջ առնեմ քեզ զի եմ քարոզիչ Աւետարանին Քրիստոսի՝ առաքեալ ՚ի Հէնրի Դրէմոնդ ըսկվայր[2] (անընթ.) որ ՚ի Լոնտօն, և ՚ի Ջան Բէյֆորդ ըսկվայր գործակալէն վարդապետաց հասարակաց ՚ի Լոնտօն առ ՚ի հռչակ արկանել զաւետաւոր բանս Աւետարանին ՚ի հրէայս որ ՚ի Պաղէստին, մանաւանդ որ ՚ի յԵրուսաղէմ, և առ այնս որք ցրուեալք են շուրջ ըզՏաճկաստանաւ, և ընդ Օսմանեան կայսերութիւն՝ եղելոյն:

Ոչ միայն աշխատեցայ ես ՚ի հրէայս այլ ՚գուն գործեցի որքան հնար եղեւ եւ շնորհին Աստուծոյ կարողացոյց զիս տարածանել զքարոզութ՝ աշխատանաց իմոց, նաև՝ ի մահմէտականս հաստատելով զդպրատունս ըստ օրինի կանոնաց մեծի Աւետարանական Ժողովարանին: Եւ ուրախ եմ յոյժ ընդ առաքելն իմ առաքել զօրինակ թղթոյ յառաջադիմեալ գործոց Բրիտանացւոց և Հայոց (անընթեռնելի) միաբանութեան, որ հաստատեցաւ ՚ի Բուշէռ[3] և արդէն իսկ լուեալ իցիս զկարգադրութենէ նոյնպիսոյ, որ հաստատել եղև ՚ի Պասրայ:[4]

Թանկ պարօն, արդ՝ ո՛չ կարգեմ թագուցանել ՚ի քէն զհետեւեալ հնարիմացութիւն՝ զոր ունիմ գրաւեալ ՚ի միտս իմ: Ջանձդ դիմելոյ իմ յԱրևելեան Քրիստոնեայս, առհասարակ և յատկապէս առ ազգն Հայոց, զմեծ բաղձանս նորին առ ընդունելս զհնար և զխորհուրդ իմն պայծառացուցանելոյ զազգն իւրեանց քաղաքավարութեան լուսով և կենդանարար քրիստոնէութեամբ. յօդեալ ընդ միմեանս կապանօք միութեան և սիրոյ. գրեցի առ բարեկամս ՚ի յԻնգլանդ և յառաջադրեցի նոցա զհաստատութենէ դպրատունն կառուցելոյ ՚ի Լօնտօն վասն ուսման ամենայն ազգաց քրիստօնէից բնակելոց ՚ի յՕսմանեան և ընդ կայսերութեան Պարսկաց: Եւ համապամ եւ յոյժ հաւաստի եմ, զի դիտապետքն իմ Հէնրի Դրէմոնդ ըսկվայրն՝ և Ջան Բէյֆորդ ըսկվայրն, ընդ որս և համայն բարեկամք իմ որք ՚ի Լօնտօն ամս ըստ կարողութեան իւրեանց ջանալոյ են աճել ՚ի կատարումն զչյառաջադրուքս այս, միայն թէ Քրիստօնեայք Հայոց յառաջադիմեալ գրեսցեն նոցա և հաւաստի առնիցեն նոցա զդուրս օգնականութենէ ըստ կարողութեանս իւրեանց առ ՚ի խնդրել յառաջադրութիւնս այս ՚ի կատարումն, միայն համարձակիմ դնել առաջի քո զհետևեալ յառաջադրութիւնս:

Շնորհ արարեալ արասցէս ժողովս յԱզգաց քոց բնակելոց ՚ի Սպահան, և ապա՝ գրեսցես ՚ի Լօնդօն, հետևեալ պարօնաց Հէնրի Դրէմոնդ ըսկվայր ՚ի թաղն Չէրէնք Պրաա[5] Լօնտօնայ. ՚ի տունն 49 թուոյ. Ջան Բէյֆորդ ըսկվայր ՚ի

վարդապետն հասարակաց. և առ խորհրդարանն Բրիտանեացւոց և յօտարաց միաբանութենէ դպրատուն ’ի Լօնտօն. զթուղթս այս, առ խորհրդարանն Բրիտանեացւոց և յօտարաց դպրատունն միաբանութեան ծրարեսցես ’ի յերկոսին թուղթն, որ առ Հէնրի Դրէմոնդ և Ջան Բէյֆորդ ըսկվայրսն, և սոյն թուղթսն երեք մի օրինակաւ գրեալ առաքեսցես ’ի Լօնտօն, Կոստանդինուպոլսու ճանապարհաւ, և պարտ է զթուղթս զայսոսիկ առաքել առ ոք ’ի Կոստանդինուպոլիս. որպէսզի շնորհիւ նորին առաքեսցի ամբողջապէս ’ի յԻնգլանդ ծովու ճանապարհեաւ: Իսկ պարունակեալ բանք ’ի թղթոցս այսոցիկ, լինիլ պարտէ, թէ ես պատուիրեալ եմ քեզ. գրել առ վերոյիշեալ պարօնսն այնոցիկ, զյառաջադրութիւնս իմ, է՛ ընդունելի կամաց և ցանկութենէ քո, և կա՛մ է ազգացն Հայոց բնակեցելոց ’ի Սպահան, և որք յայլ տեղիս, զի զնպատակ յառաջադրութենէ իմոյ հաստատելով ’ի կատար հասուցանել, և թէ ազգքն յօժար և պատրաստ են, կարգել և պահպանել այնպիսի ուսումնարան՝ ըստ կարողութեանց իւրեանց: Սոյն գիր պարտ է լինիլ յամենայն անդամոյ ժողովոյն, և բարուոք ևս լիցի, զի եթէ Կարապետ սրբազան Արքեպիսկոպոսն[6] և Յակոբ վարդապետն ’ի Սպահան, և այլք վարդապետք Սպահանու ձեռնադրեսցին ’ի նմա:

Շնորհ արարեալ առաքեսցես զԹուղթս այս առ պատրիարքս ազգին Հայոց, որք են յէջմիածին, ’ի Սիս, և ’ի Կոստանդինուպօլիս և առ վարդապետս ’ի յԱղթամար հանդերձ թարգմանութեամբ թղթոյս. և ի սմա ծրարեալ օրինակօք կարգաւորութեամբ Պուշէռայ դպրատան միաբանութեամբ. և խնդրել ’ի նոցունց, զի վաղվաղակի առաքեսցեն զերկուս կամ զերիս վարդապետս Հայոց. ’ի յԻնգլանդ, ուղեկցելով ընդ նոսին զայնքան հղայս հայոց, որքան կարևոր է ինքեանց, վասն ուսմանց նոցին Հայոց տղայոցն ’ի յԻնգլանդ, հանդերձ յանձնարարական թղթովք Հայոց պատրիարքացն՝ վարդապետաց, և այլ ազնուականաց. ազգացն նոցին առ Հէնրի Դրէմոնդ ըսկվայր ’ի թաղն Չէրէնք Կրաս Լօնդօնայ. ’ի տունն 49 թուոյ, և առ Ջան Բէյֆորդ ըսկվայր ’ի թաղն Գրետնայն Աիդէր[7] ստրիտ ’ի տունն 12. Վարդապետաց հասարակաց ’ի Լօնդօն, և պարտ է պատրիարքաց և վարդապետաց գրել և յայտնել ’ի յանձնարարական թուղթսն այնոսիկ թէ մինչ ցորքան ազգն հայոց կարող են մասնակից լինել օժանդակութեամբ՝ ’ի պահպանել զդպրատունն:

Յաւուր զուսման վարդապետացն այնոցիկ, կամ քանի մի աւուրբք, յառաջ քան զչու նոցին երևելի իշխանքն Հայոց (’ի ձեռն որոց առաքին նոքա ’ի յԻնգլանդ). շնորհ արարեալ ’ի ձեռն թղթոց ծանուսցեն պարօնուցն Դրէմոնդ և Բէյֆորդի և առ Խորհուրդարանսն Բրիտանացւոց. և օտարուց միաբանութեանց,

թէ՝ վարդապետքն այնքիկ ժամանելոց են 'ի Լօնտօն. և որքան յաջողեալ է նոցա հոգալ 'ի հանգանակողաց՝ վասն պահպանումէ յառաջադրեալ դպրատունն ազգաց իւրեանց 'ի Լօնդօն, և փացեն զպատուէր վարդապետացն այնոցիկ, զի ընդ ժամանելն ինքեանց 'ի Լօնդօն մի՛ ելանիցեն յառաջագոյն առ այլ ոք. եթէ ո՛չ առ Հէնրի Դրէմոնդ ըսկվայրն և Ջան Բէյֆորդ ըսկվայրն, որք ի թաղն Մօքեմ ստրիտ[8] Լօնդօնայ, զի զվերջինս, այս է ատենադպիրն վերոյիշեալ Խորհուրդարանին Բրիտանացւոց և օտար դպրատուն միաբանութեամբ ի Լօնդօն:

(անընթ.) յինքն էր՝ Յակոբ վարդապետն 'ի Սպահան, և այլք բարեկամք քո այդր, զայսմանէ շնորհ արարեալ՝ գրեսջիք առ ամենայն բարեկամս ձեր 'ի Պարսկաստան, 'ի Հնդիկս, և առ այն, որք 'ի յՈւրզուրում, 'ի Թիֆլիզ, 'ի Կոստանդինուպոլիս, և 'ի Ռուսաստան, զի և նոքա գրեսցէն առ ազգս իւրեանց յամենայն ուրէք ծանուցելով նոցա, զի 'ի հաստատիլն 'ի Լօնդօն սոյնպիսի դպրատուն մի, ուրանօր մանկունք Հայոց ուսանելով ուսումն յամենայն գիտութեանց արհեստից և չիմացուածս Աւետարանին, բարձ դիտման ածելոյ զնոսա յեկեղեցին յԻնգլանդայ, ո՛չ ևս յաջողեցին կաթոլիկքն դարձուցանել զնոսա 'ի կրօնս Կաթողիկաց, սոյն վերջին նշանական բանքն, պարտ է քեզ գրել առ ամենայն պատրիարքս և վարդապետս ուրուրէք և իցէն:

Եթէ պարոն Մանը[9] տակաւին իցէ 'ի Իսպահան կամ 'ի Քուշան՝ ծանուսցես նմա զպարունակեալ առարկայն թղթոյ իմոյ, և խնդրեա՛ ևս ի նմա զի գրեսցէ նաև 'ի Հէնրի Դրէմոնդ ըսկվայրն և Ջան Բէյֆորդ ըսկվայրն յայտնելով նոցա զառարկայն թղթոյ իմոյ, նաև խնդրեա ի մստր Մանէն, զի գրեսցէ զայսմանէ բարեկամաց իւրոց որք 'ի Լօնդօն:

Դու ինքդ հոգա՛ 'ի Սպահան, 'ի ձեռն հանգանակութեան թղթով զմասնաւոր իմն 'ի պէտս սոյն յառաջադրութեան, գօնեա մինչ ցերեք հարիւր ռուփլէ, ևս եթէ կարևոր լիցի բովանդակել, ծանոյ վերոյ յիշեալ բարեկամացն իմոյ 'ի յԻնգլանդ մինչ ցորքան կարևոր (անընթ.) քեզ հոգալ 'ի հանգանակողաց որ 'ի Սպահան, 'ի Բէյրուտ որ 'ի Սիրիա գոն չորս Ամերիքացի քարոզիչք, որոց անունքն են 'ի ներքոյ:

Պարոնայք Ֆիսկ, Քինգ, Գուդէլ և Բըրդ[10] գրեա՛ նոցա հետևեալ վերտառութիւն պարօնայք Ֆիսկ, Քինգ, Գուդէլ և Բըրդ շնորհիւ Բիտր Աբբոտ[11] ըսկվայր Բրիտանացւոց Խորհուրդակալ 'ի Բէյրուտ, 'ի լեառն Լիբանանու, և ծանո՛ նոցա զնպատակ խորհուրդոյ վասն կարգելոյ դպրատուն մի 'ի Լօնդօն վասն ազգքս, և խնդրեա՛ 'ի նոցունց զի նոքա ևս գրեսցեն առ բարեկամս իւրեանց, 'ի յԱմերիքայ, որպէսզի բարեպաշտք Քրիստոնեայք որք 'ի յԱմերի-

քայ, առաքեսցէն զհանգանակս իւրեանց, վասն կարգաւորութեան Հայոց դպրապան ’ի Լօնդօն առ պարօնսն Դրէմոնդ և Բէյֆորդ. նոքա առնելոց են վասն զի յոյժ բարեկամ են ինձ, պարտ է քեզ նաև առաքել նոցա զօրինակն, ’ի սմա ծրարեալ կարգաւորութեամբ Բուշէռայ դպրատունն:

Պարտ է քեզ յիշատակել ’ի թուղթսն, յորս գրելոց իցէս, առ պատրիարքս, և առ վարդապետս ազգի քում, զի զվարդապետս զորս առաքելոց են ’ի յԻնգլանդ լինելոց են անդամք կառավարչացն այնորիկ, և անդամք Ժողովոյն, յուսուցիչք մանկանց, ’ի քրիստոնէական վարդապետութիւնս, քարոզելով յամենայնում միանշակի, աշակերտաց իւրեանց՛ և կատարել զպաշտամունս Հայոց ’ի մատռան դպրատան: Եւ պատրիարքն Հայոց միայն ունեցի զարժանաւորութիւն օրինաց, օրհնելոյ զաշակերտսն ’ի վարդապետական կարգս, զկնի դառնալոյ նոցա յաշխարհն իւրեանց: Առ ի բերել զյառաջադրումիս այս ի կատարումն ունիս տեսանել ’ի վախճան թղթոյս զիմս իսկ ձեռնադրութեամբ, հանգանակի, թէև եմ ես աղքատ քարոզիչ, իսկ լե՛ր հաւաստի, որ մնամ քոյդ ճշմարիտ

Յովսէփ Վօլֆ

NOTES

[1] It refers to the merchant Martiros Mkrtich Davit, whom Wolff met in Shiraz. According to Wolff, he works zealously to enlighten the Armenians; he has written several pamphlets against the Pope’s Council of Chalcedon and is the first Armenian to have published some tragedies in his native language, who also seeks to halt the progress of the Catholics in converting his people (see Missionary Journal of the Rev. Joseph Wolff, Missionary to the Jews, vol. III., London, 1829, p. 38).

[2] Esquire: English term meaning “Mr.” or “gentleman.”

[3] A city in Persia (Bushehr).

[4] A city in Iraq (Basra).

[5] The name of this London district is unrecognizable.

[6] The Armenian leader of Isfahan. Wolff mentioned his name in the second volume of his first travelogue (Missionary Journal of the Rev. Joseph Wolff, Missionary to the Jews, vol. 2, London, 1828, p. 355).

[7] The name of this London district is also unrecognizable.

[8] Probably refers to Markham Street.

[9] Unknown person.

[10] Wolff mentioned the names of these four American missionaries active in Lebanon in the second volume of his first travelogue (Missionary Journal of the Rev. Joseph Wolff, Missionary to the Jews, vol. 2, pp. 4, 15, 132, 187, 189, 219, 298, 301). Among them, Pliny Fisk (1792–1825) and William Goodell (1792–1867) are notable. Goodell worked for twenty years on translating and publishing the Bible into Armenian-script Turkish.

[11] No information was found about the "British Council Agent" Peter Abbott who operated in Beirut.

ВАРУЖАН ПОГОСЯН
Доктор исторических наук
Институт арменоведческих исследований
Ереванский государственный университет
varuzhan.poghosyan@bk.ru
0009-0008-3766-4894
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.3.194-202

СОВЕТСКИЕ УЧЕНЫЕ О ПРИСОЕДИНЕНИИ НАГОРНОГО КАРАБАХА К АРМЕНИИ

В 1988 г., сразу же после сессии Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области о передаче своей территории Армянской ССР, крупные советские ученые – академики АН СССР Б.Б. Пиотровский (1908–1990), А.Д. Сахаров (1921–1989), А.Л. Тахтаджян (1910–2009) и Герой Социалистического труда М.А. Дудин (1916-1993) обратились к Генеральному секретарю ЦК КПСС М.С. Горбачеву с просьбой решить этот вопрос в пользу армян, проживающих на территории Нагорного Карабаха. Исходя из крайне нелицеприятного отношения к армянам, жившим на этой территории, переданной Сталиным Азербайджанской республике в 1921 г., они высказались за возвращение Нагорного Карабаха в состав Армянской ССР.

Б.Б. Пиотровский, имея на это все основания, заявил, что «пленум ЦК КПСС, посвященный национальному вопросу, вынесет соответствующее решение». А.Д. Сахаров, отметив имевшие место в Азербайджане в конце февраля трагические события, призвал к незамедлительному решению вопроса: «Нельзя вновь на десятилетия откладывать справедливое и неизбежное решение этих вопросов и оставлять в стране постоянные зоны напряжения». В своем обращении к Генеральному секретарю ЦК КПСС М.С. Горбачеву А.Л. Тахтаджян и М.А. Дудин акцентировали, что «проблема Нагорного Карабаха получит правильное решение в согласии с теми революционными переменами, которые знаменуют нашу эпоху».

В ЦК КПСС

От академика АН СССР и
Арм ССР Пиотровский Б.Б.

20-го февраля с. г., в г. Степанакерте внеочередная сессия Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области вынесла решение о ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР и Армянской ССР о передаче Нагорно-Карабахской области Армянской ССР.

Это решение было вызвано тем, что правительство Азербайджанской ССР долгое время не обеспечивало в области развитие национальной армянской культуры – основного населения области. Экономическое развитие области Нагорного Карабаха отставало от развития других районов Азербайджанской ССР, знаменитым памятником армянской храмовой архитектуры не уделялось должного внимания, не отпускались средства на их реставрацию и многие из них были повреждены, а часть уничтожена. Население Нагорного Карабаха искусственно изолировалось от Армении, были приостановлены работы по радио-релейной связи между Ереваном и Степанакертом. В школах были сняты учебные занятия по истории армянского народа, а в научных трудах некоторых историков – азербайджанцев действительная история взаимоотношений армян и азербайджанцев дана в нарочито искаженном виде, что прямо относится к истории Нагорного Карабаха.

Это положение привело к значительному уменьшению количества армян в национальном округе. Так, при включении Нагорного Карабаха в состав Азербайджанской ССР в 1921 г., там проживало 98% армян (к общему населению области), в последующие годы этот процент стал быстро снижаться: 1926 – 89,2%; 1959 – 84,4%; 1970 – 80,5%; 1979 – 75,7%. Молодые армяне стали покидать свою Родину.

Решение сессии Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской АО о возвращении области в состав Советской Армении, что было принято еще в июне 1921 года, было широко поддержано широкими массами Советской Армении и вылилось в грандиозные демонстрации.

Это требование было обсуждено Президиумом Академии наук АрмССР 4 марта 1988 г., и в ЦК КПСС было направлено обращение о воссоединении Нагорного Карабаха с Советской Арменией, подписанное президентом Академии В.А. Амбарцумяном.

В Азербайджанской ССР решение Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области было принято враждебно, и ответные действия вышли далеко за пределы допустимого. В Сумгаите, далеко от Карабаха, были учинены погромы и массовые убийства армян и людей, выступавших на их защиту.

Об этом злодеянии, чуждом социализму, в беседе с корреспондентом газеты «Бакинский рабочий» кратко рассказал зам. генерального прокурора СССР А.Ф. Катусев.

Участники массовых манифестаций в Ереване приняли обращение о воссоединении Нагорного Карабаха с Арменией, в котором указывается также, что средства массовой информации, центральная пресса, телевидение и радио преуменьшили значение общественного движения в Армении, и не всегда их информация была верной.

Благодаря принятым мерам и обращению Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева к народам Азербайджана и Армении обстановка массовых демонстраций разрядилась, но они могут возобновиться с новой силой до обсуждения национального вопроса на пленуме ЦК КПСС, т.к. оргкомитет массового митинга в Ереване, который вел переговоры с правительством и партийными организациями Армянской ССР, отложили демонстрации и митинги до 26 марта. Такой диктат общественного комитета без согласования с партийными и советскими организациями мне представляется неверным и не способствующим правильному обсуждению вопроса.

Как историк, знающий историю народов Закавказских союзных республик, считаю своим долгом высказать мнение по вопросу о Нагорном Карабахе, остро вставшем сегодня.

Советские историки неоспоримо показали, что Нагорный Карабах на протяжении всей своей жизни, начиная с глубокой древности, был связан с населением Армении, об этом полно и правильно рассказывает прилагаемая справка, составленная чл.-корр. АН Армении В.Б. Бархударяном.

Другая справка, составленная этнографами, дает этнокультурную характеристику Нагорного Карабаха, свидетельствует о том же.

В царской России эта область, из которой вышли активные революционные деятели, рассматривалась как часть Армении, хотя революционное движение на Кавказе в то время не замыкалось национальными рамками, и его центром был город Баку, единственный тогда город Закавказья с оформив-

шимся рабочим классом. Не случайно Азербайджан стал первой Советской Республикой Закавказья, хотя ее руководителями были представители основных народов Кавказа и русского пролетариата.

Поэтому и решение о включении Нагорного Карабаха в состав Азербайджанской ССР надо рассматривать с точки зрения условия того времени.

После установления Советской власти 29 ноября 1920 года в Армении, политбюро и оргбюро ЦК Азербайджанской Советской республики вынесли решение о том, что военные действия с Арменией прекращаются и что между Советским Азербайджаном и Арменией никаких границ уже не существует, что Зангезур и Нахичеван отходят административно к Армении, а Нагорному Карабаху предоставляется право самоопределения.

2 мая 1921 года была создана комиссия из представителей Закавказских республик под представительством т. Кирова, для определения границ республик, где призывалось «во имя общей солидарности, установления раз и навсегда самых искренних, дружеских взаимоотношений, сделать известные территориальные уступки, при этом в районах, населенных компактным армянским населением», имелись в виду Ахалкалакский уезд Грузии (72% армянского населения) и тяготеющий к Азербайджану Нагорный Карабах (92% армянского населения).

3 июня 1921 года Пленум Кавбюро вынес решение о принадлежности Нагорного Карабаха Армении «исходя из задач борьбы с дашнакской националистической пропагандой против Советского Азербайджана, соотетственно с этим было опубликовано заявление за подписью председателя СНК Армении т. Мясникяна о том, что на основании соглашения с Азербайджанской ССР, Нагорный Карабах составляет неотъемлемую часть Армении и туда, 25 июня 1921 года, выехал т. Мравьян, как уполномоченный правительством ССР Армении. 27 июня, [под] давлением т. Нариманова, политбюро ЦК Аз. КП(б) и СНК АзССР выразили несогласие на присоединение Нагорного Карабаха к Армении, «исходя из экономического тяготения Нагорного Карабаха к Азербайджану».

4 июля 1921 года пленум Кавбюро в основном составе (Киров, Орджоникидзе, Мясников, Нариманов, Орахелашвили, Махарадзе, Фигатнер, Назаретян) с участием т. Сталина, снова обсуждал вопрос о Нагорном Карабахе и вынес решение: Нагорную часть Карабаха включить в состав ССР Армении и плебисцит провести только в Нагорном Карабахе.

Т. Нариманов снова опротестовывает решение Кавбюро и настаивает на передаче его на заключение ЦК ВКП(б), в связи с этим 5 июля 1921 года Кавбюро принимает новое решение: «исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами и экономической связи верхнего (Нагорного) и нижнего (низменного) Карабаха, его постоянной связи с Азербайджаном, Нагорный Карабах оставить в пределах АзССР, предоставив ему широкую областную автономию с административным центром в г. Шуше, входящей в состав Автономной области». В книге С.В. Хармандаряна «Ленин и становление Закавказской федерации», изданной в Ереване в 1969 г., подробно излагается дискуссия о Нагорном Карабахе 1921 года, с указанием архивных документов.

Совершенно ясно, что решение о Нагорном Карабахе, принятое в 1921 г., соответствовало условиям того времени, со сложным переплетением различных национальностей на обширной территории Южного Кавказа, и было связано со становлением экономики и административного деления только что образованных советских республик.

С того времени прошло 66 лет, и ныне с учетом новых взаимоотношений республик Закавказья в области национальных отношений, экономики и культуры, пришло время заново рассмотреть вопрос о возвращении Нагорного Карабаха в состав Армянской ССР, хотя это и связано с определенными трудностями. Я уверен, что пленум ЦК КПСС, посвященный национальному вопросу, вынесет соответствующее решение.

АН СССР и АН АрмССР
Пиотровский Б.Б.

ПРИЛАГАЕМЫЕ МАТЕРИАЛЫ:

1. Решение внеочередной сессии Совета народных депутатов НКАО XX созыва (газета «Советский Карабах», 21.02.88 г.)

2. Беседа корреспондента с зам. ген. прокурора СССР т. Катусевым (газета «Бакинский рабочий», 12.03.88 г.).

3. Обращение участников митингов в Армении с 24 февраля по 26 февраля 1988 года (отдельная листовка).

4. Обращение Президиума АН Армянской ССР в ЦК КПСС о Нагорном Карабахе от 4.03.88 г.

5. Историческая справка о Нагорном Карабахе, составленная чл.-корр. АН АрмССР В.Б. Бархударяном.

6. Обращение собрания коллектива Института археологии и этнографии АН АрмССР, подписанное директором Института Г.А. Тирацяном.

7. Нагорный Карабах, этнокультурная характеристика (справка, составленная Институтом археологии и этнографии АН АрмССР).

8. Справка о состоянии охраны историко-архитектурных памятников НКАО за подписью директора музея НКАО Ш.М. Мкртчяна от 23.06.72.

9. Список разрушенных и поврежденных исторических памятников в НКАО.

10. Справка об искажении исторической правды в трудах историков, подписанная 15.02.88 г. академиком АН АрмССР Г.Х. Саркисяном и д.и.н. П.М. Мурадяном.

11. Справка «Азербайджанцы в Армянской ССР», составленная проф. Г.Е. Авакяном 10.03.88 г.

Национальный архив Армении, ф. 818 (М.Г. Нерсисян), опись 1, дело 934, с. 39–42.

Открытое письмо

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич

Я решил обратиться к Вам по двум наиболее острым в настоящее время национальным вопросам: о возвращении крымских татар в Крым и о воссоединении Нагорного Карабаха к Армении. В каждом из этих случаев речь идет об исправлении несправедливости в отношении к одному из народов нашей страны. Автономная национальная область Нагорный Карабах была присоединена к Азербайджанской ССР в 1923 г. В настоящее время примерно 75 процентов населения составляют армяне, остальные – курды, русские, азербайджанцы. В 1923 г. доля армян была еще выше – до 90 процентов. Исторически вся область Нагорный Карабах (АРЦАХ) являлась частью Восточной Армении. Можно предполагать, что присоединение Нагорного Карабаха к Азербайджану было произведено по инициативе Сталина. В результате внутренних и внешнеполитических комбинаций того времени, вопреки воле населения Карабаха и вопреки предыдущим заявлениям Сталина и руководства Азербайджана, на протяжении последующих десятилетий оно явилось

постоянным источником межнациональных прений. [Вплоть] до самого последнего времени имеют место многочисленные факты национальной дискриминации, диктата, ущемления армянской культуры.

В обстановке перестройки у армянского населения Карабаха возникла надежда на конституционное решение вопроса. 20-го февраля на сессии областного совета депутатов было принято решение о ходатайстве перед Верховными советами Азербайджана, Армении и СССР о передаче области в состав Армянской ССР. Ранее аналогичные решения были приняты на сессиях четырех из пяти районных советов депутатов, и решения районных и областного советов были поддержаны многотысячными мирными демонстрациями в области и в Армении, несомненно, во всем этом проявились новые демократические возможности, связанные с перестройкой. Однако дальнейшее развитие событий не было благоприятным. Вместо нормального конституционного рассмотрения ходатайства органов Советской власти начались маневры и уговоры, обращенные преимущественно к армянам. Одновременно появились сообщения в прессе и по телевидению, в которых события излагались неполно и односторонне, а законные просьбы армянского населения объявлялись экстремистскими и заранее как бы предопределился негативный ответ.

К сожалению, приходится констатировать, что уже не в первый раз в обострившейся ситуации гласность оказывается подавленной как раз тогда, когда она особенно нужна. Все это не могло не вызвать соответствующей реакции. В Ереване, в Нагорном Карабахе и в других местах произошли забастовки и новые демонстрации, которые, однако, носили законный мирный характер. Но в Азербайджане в последние дни февраля произошли события совсем другого рода: трагические, кровавые, вольно или невольно напоминающие 1915 г.

Я думаю, что события в Азербайджане, так же как волнения в 1986 г. в Алма-Ате, спровоцированы и, быть может, организованы силами местной антиперестроечной мафии как ее арьергардной борьбы. Так или иначе перестройке был брошен вызов. Я надеюсь, что руководство страны, политбюро ЦК КПСС, Верховный Совет найдут способ – соответствующий ситуации: решительный, демократический и конституционный.

Поднятые в этом письме проблемы стали пробным камнем перестройки, ее способностью преодолеть сопротивление и груз прошлого. Нельзя вновь

на десятилетия откладывать справедливое и неизбежное решение этих вопросов и оставлять в стране постоянные зоны напряжения.

21 марта 1988 г.

С глубоким уважением
академик Андрей Сахаров

Дополнение

Это письмо передано генеральному секретарю 21 марта. Я считаю важным сделать к нему следующее дополнение. Я призываю к решениям, основанным на спокойном и по возможности беспристрастном учете интересов каждого из народов нашей страны. Мне представляется необходимым в соответствии с конституцией СССР рассмотреть ходатайство областного совета народных депутатов Нагорного Карабаха в Верховном Совете Азербайджана, в Верховном Совете Армении. В случае разногласия арбитражное решение должен вынести Верховный Совет СССР. Я призываю Верховные Советы Азербайджана, Армении, СССР учесть ясно выраженную волю большинства населения автономной области и областного совета как главное основание для принятия конституционного решения.

В эти тяжелые дни я обращаюсь с просьбой и призывом к народам Азербайджана и Армении полностью исключить насилия. Было бы величайшей трагедией, если бы ответом на уже совершенные чудовищные преступлении стали бы новые преступления.

24 марта опубликовано постановление Президиума Верховного Совета СССР о положении в Нагорном Карабахе. Однако в этом постановлении не высказано отношение к решению областного Совета. Я надеюсь, что это еще не последнее слово Верховного Совета СССР и его президиума.

Академик Андрей Сахаров

НАА, ф. 818, опись 1, дело 934, с. 43–44.

Генеральному секретарю ЦК КПСС
М.С. Горбачеву

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич,

события последних дней показали, что проблема Нагорного Карабаха требует незамедлительного решения. Проблема родилась не сегодня, она имеет длительную историю, и правильное решение может быть принято с учетом всех факторов. Совершенно очевидно, что этот вопрос затронул чувства сотен тысяч людей, но считаться с этим недопустимо. Между тем, сообщения, которые переданы по телевидению и опубликованы в печати, совершенно игнорируют широкий общественный резонанс, значимость карабахской проблемы. Нужно ли говорить, что все это напоминает наше недавнее прошлое, когда вместо радикального решения проблема как таковая оказывалась снята, в результате чего ситуация еще более усложнялась.

Мы обращаемся с просьбой самым серьезным образом рассмотреть вопрос об административном статусе Нагорного Карабаха, рассмотреть на уровне компетентных экспертов – историков, экономистов, этнографов, отказаться от скоропалительных выводов и принять решение с учетом того обстоятельства, что в глазах армян Нагорный Карабах составляет неотъемлемую часть их исторической родины и что основное население автономной области, признак, по которому она была создана – армяне.

Вместе с Вами мы считаем, что перестройка и демократизация нашего общества продиктованы временем, с ними связано наше поступательное движение вперед. Мы ждем, что и проблема Нагорного Карабаха получит правильное решение в согласии с теми революционными переменами, которые знаменуют нашу эпоху.

Действительный член АН СССР и АН Армянской ССР А.Л. Тахтаджян подпись
Поэт, Герой Социалистического Труда М.А. Дудин подпись

НАА, ф. 818, опись 1, дело 934, с. 49.

Հրատ. պատվեր N 1354
Ստորագրված է տպագրության 20.12.2024 թ.:
Չափսը՝ 70x100$^{1}/_{16}$: 12.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 100 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyn" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.